

ઇતર ધર્મ અને જૈનધર્મ

વેદધર્મ જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ ત્રણે પ્રાચીન ધર્મો પૈકીના જૈનધર્મે ધર્મતત્ત્વના ઉપર્યુક્ત અંગોની બહુ જ સ્પષ્ટ, સુંદર અને ઉદાર સમાલોચના કરી છે. ગૃહસ્થાશ્રમી, જીવન રસપૂર્વક જીવવા છતાં તે ધર્મનું પ્રત્યેક ક્રિયામાં સહજ સહજ આચરણ કરી શકે તેવી રીતે જૈન ધર્મે ધર્મતત્ત્વની વિચારણા કરી છે.

જૈનધર્મમાં ધર્મના પાંચ અંગોને (કે જેને આપણે આગળ વર્ણવી ગયા,) મનો તરીકે જોળખાવ્યા છે. અને તે પાંચ મતોનું પાલન રચનાત્મક રીતે થાય તે સારુ તેની પુષ્ટિ માટે ત્રણ ગુણવતો અને ચાર શિક્ષાવતો પણ ચોજેલા છે. આપણે અહીં ક્રમપૂર્વક તેની વિચારણા કરીએ.

અહિંસા

(૧) કોઇ પણ પંચેન્દ્રિય જીવોને (પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યને) વિના અપરાધે લેશ માત્ર ઇજા ન પહોંચાડવી.

(૨) અપરાધીને પણ બલાબલ જોઇ શક્ય તેટલી ક્ષમા આપવી.

(૩) કોડા વગેરે નાનાં જીવજંતુઓને પણ જાણી જોઇને ઇજા પહોંચાડવી નહિ.

(૪) સૂક્ષ્મ હિંસા (જળ, વનસ્પતિ, અમિ છત્વાદિમાં જૈતન્ય છે, તે જીવોની હિંસા) કે જે ગૃહસ્થજીવનમાં અનિવાર્ય છે તેમાં સંયમ અને વિવેક રાખવો.

આગના જૈન અને હિન્દુધર્મમાં અહિંસા ધર્મનું કવચિત્ત વિકૃત સ્વરૂપ દેખાય છે. સૂક્ષ્મ જીવો પ્રત્યે સમાજનું જેટલું લક્ષ્ય છે તેટલું લગભગ મનુષ્ય જાત પ્રત્યે કેટલીક નાર દેખાતું નથી. આ વર્તનમાં જૈનધર્મને નહિ સમજનાર વર્ગનો જ દોષ છે. એમ ઉપરની બાખ્યા જોતાં

।૪ આવે છે.

ઉપરની વ્યાખ્યામાં મનુષ્યગત સંસારમાં ખૂબ ઉપયોગી છે; એક મનુષ્યના જીવનસુધારમાં સેકડો મુક્તિ જીવોનું કલ્યાણ છે; પશુઓ વગેરે મનુષ્ય ગતિના મદાન ઉપયોગી અને સેવા જનરનારાં પ્રાણીઓ છે; તેથી સૌથી પહેલાં તેની લાગણી ન દુઃખવતી તેમ સમજાવ્યું.

આમ છતાં, ન્યાયની રક્ષા ખાતર ગૃહસ્થાશ્રમીને દોષ જૂલેલાની શૂંઘ સુધારવા ખાતર તેમ કરવું પડે તો ત્યાં વિવેકપૂર્વક કાર્ય લેવું એમ સમજાવ્યું.

આ રીતે અહિંસા વ્રતનો ઉકેલ ગૃહસ્થાશ્રમીના જીવનમાં બાધા ન પડે એ અને વિકાસ ન રોકાય તેવી રીતે આપ્યો છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ આ પ્રમાણે અહિંસાધર્મનું પાલન કરવું ધટે.

અહિંસા અને અહિંસક

અહિંસક કેવળ હિંસા ન કરે એટલું જ નહિ પરંતુ હિંસાને સહી પણ ન કરે. બીજાને બને ત્યાં સુધી ઉપયોગી થાય. કાઢવું દુઃખ દેખી તે ઉભો ન રહે પરંતુ તે દૂર કરવા માટે પોતાથી બનતું કરે. અહિંસક ક્ષમાવાન હોય પરંતુ તેની ક્ષમામાં કાયરતાનો અંશ પણ ન હોય. જેનામાં શીર્ષ અને ઔદાર્ય હોય તેજ અહિંસાનો અધિકારી ગણાય.

અહિંસાનાં સાધનો

આનિથ્ય સન્માન, દાન, પરાપકાર, સેવા મિત્રતા, દયા, પ્રેમ ઈત્યાદિ અંગો ધર્મનાં અંગો ગણાયાં છે. તે અહિંસાદિ પાંચે વ્રતોની સમૃદ્ધિ ખાતર ચોગત્યા છે; તેમ છતાં તેનો સીધો સંબંધ પ્રાયઃ અહિંસા સાથે હોવાથી અહીં તેની ક્રમશઃ વિચારણા કરીએ.

આનિથ્ય સન્માન

આંગણે આવેલા અનિયમો સન્કાર કરવો એ તો ગૃહસ્થાશ્રમીનું બદ્ધ ઉપયોગી બૂતજ છે. આવેલા અનિયમો ગમે તે ગતિનો,

ગમે તે ધર્મનો કે ગમે તે દેશનો હોય તો પણ તેનો પ્રેમભવ શબ્દોએ આદર કરવો, પોતાના ગૃહયોગ્ય ભોજનાદિ સામગ્રીય તેને સંતોષવો અને જ્યાં સુધી તે પોતાને ઘેર રહે ત્યાંસુધી મિત્ર સમાન એક હૃદયથી વર્તવું એ આતિથ્યસન્માન કહેવાય.

જે ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં આતિથ્યસન્માન હોતાં નથી તે ગૃહસ્થનો ગૃહસ્થાશ્રમ બહુ ઉણપ ભર્યો દેખાય છે. આતિથ્ય સન્માન એ ગૃહસ્થાશ્રમી માટે સદા સર્વદા સંસ્મરણીય વસ્તુ હોવી ધટે.

દાન

શાસ્ત્રકારોએ જ્યાં જ્યાં દાનનો મહિમા ગાયો છે ત્યાં ત્યાં તે દાનની પાસે જ સુપાત્ર શબ્દની યોજના કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નથી. આ સુપાત્રની યોજનાનું કારણ યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા છે. જો યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા જોયા કે વિચાર્યા સિવાય દાન આપવામાં આવે તો લાભ કરતાં હાનિ થવાનો વિશેષ સંભવ છે. યોગ્યતાનો તોળ સો કોષ માટે અને સહસ્રા શક્ય નથી છતાં ઉપયોગિતા પરત્વે તો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે. માટે દાતારે ઉપયોગિતા તો વિચારવી જ જોઈએ.

દાખલા તરીકે પાસિફિક મહાસાગરમાં પાંચ, પંદર કે પચીસ ઇંચ વરસાદ પડે તેના કરતાં અરધો ઇંચ મરુ જોવી જુમિમાં પડે તે અર્થયુક્ત છે. જે મિષ્ટાન્ન ખામ ખાઈ ચાકી ગયો છે તેને ખવડાવવાથી લાભ નથી પણ હાનિ છે. તેજ રીતે અયોગ્ય સ્થળમાં તેને ફેંકી દેવા કરતાં યોગ્ય સ્થળમાં તેનો વ્યય થવો ધટે.

મોટા મોટા શાતિવરાઓ, આદંબરો અને ઉત્સવો પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચવા તે દાન નથી પણ વ્યય અથવા અપચય છે. ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારની ખાતર યોગ્ય સ્થળે કંઈ પણ દ્રવ્ય ભાગ કરતો હોય તો નહિ ખર્ચનાર કરતાં તેને મોટા નહિ ગણાય; પરંતુ તે દ્રવ્યભાગની ગણના દાન, સેવા કે પ્રદાનમાં તો ન જ થઈ શકે.

દાનની ઉપયોગિતા

નૈતિક જીવનથી પુરુષાર્થ કરીને મેળવેલા પદાર્થોનો પણ કેવળ પોતાના જ સ્વાર્થ સારુ ઉપયોગ કરવો એ યોગ્ય ન ગણાય. એટલે તેમાંથી અમુક દિરસો તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ કાઢી મૂકવોજ જોઈએ. નાનાં મોટાં કુળ કે વનસ્પતિમાંથી હાલ, ગુટલી, રેસાઓ, કલિયાઓ કે તેવું તેમાંનું કંઈકને કંઈક કાઢી નાખવાનું હોય છે. તે બોધ કરે છે કે મનુષ્ય મેળવેલી બધી વસ્તુઓ ભોગવવાનો અધિકારી ન હોઈ શકે. જે આ શિક્ષાનું ઉદ્દેશ્ય કરે છે તેઓને કુદરતનો કાયદો તો જોડોજ નથી. વૈદ્યો, વકીલો વગેરે વગેરે બહુ પોપાય છે તેવું આ પણ કદાચ કારણ કાં ન હોય ! એટલે દાન કરવું એ કંઈ પરોપકાર નથી એ તો માત્ર 'કાઢી નાખવાનો અંશજ' કાઢી નાખવા જેવું છે. આથી એ કાઢવામાં બહુ ઉતાવળ અને પ્રસન્નતા હોવાં જોઈએ.

દાનનાં પાત્રો

દેશ કે સમાજને કોઈ પણ દ્રષ્ટિથી ઉપયોગી હોય તેવી સંસ્થાઓ નિરાધાર વિધવાઓ, અથક્ત, રાગી, અનાથ, અપંગ, અને વૃદ્ધ બક્ષિઓ દાન મેળવવાની અધિકારી હોઈ શકે; દાન આપનાર બક્ષિ સ્વયં આવાં ઉપયોગી પાત્રોને સમાજ કે દેશ ગમે ત્યાંથી શોધી શોધીને તેની ઉપયોગિતા પૂર્ણ કરે; બહારની ક્ષણિક કીર્તિ એ દાન જેવી પવિત્ર વસ્તુને અલગાવે છે, અને પાત્ર દાનારને ન શોધે પણ દાનાર પાત્રને શોધે. એ બંને વાતો યાદ રાખવા જેવી છે.

પરોપકાર

ઉપકારથી તો આપણે સૌ જીવી રહ્યા છીએ. દાસવા ચાસવાથી માંડીને દેહ મુધીની બધી ક્રિયાઓમાં મનુષ્ય એક યા બીજી રીતે બીજાના ઉપકારથી જીવન જીવી રહ્યો હોય છે. માળાપની, કુટુંબની, સમાજની અને વિશ્વની ધણી તેણે સેવા લીધી હોય છે અને લેતો

હોય છે તેનો જો તે પ્રત્યુપકાર ન વાળે તો સૌનો તે ઋણી ગણાય છે એટલું જ નહિ બધે તેનું જીવન પણ કરતાંય નિરૂદ્ધ ગણી શકાય.

ખજખજ વહેતી નદીઓ, ઊંચા અને કળ આપતાં વૃક્ષો, મરણાંત સુધી મનુષ્ય જાતની સેવા કરતાં પશુઓ મનુષ્યજાત પાસેથી કંથુંયે ન લેવા છતાં અથવા કદાચ અદ્ય લઇને જગતને બહુ બહુ આપે છે. આને સાચો પરોપકાર કહી શકાય. મનુષ્ય જાત માટે વિશ્વસાધનાનાં આ જીવતાં જાગતાં પ્રત્યક્ષ દ્રશ્યો છે.

મનુષ્ય માત્રે પોતાની શક્તિ, સંપત્તિ, અધિકાર, ભાવના, શુભ વિચાર વગેરે વગેરે જે કાંઈ પોતાને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો લાભ વિના સ્વાર્થે બીજાને આપવો તેનું નામ પરોપકાર. આવા પરોપકારનાં આચરણીયતા મનુષ્યના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

સેવા

સેવા એ દાન અને પરોપકાર કરતાં એક બે ડગલાં આગળની વસ્તુ છે. દાન અને પરોપકાર કરનાર મનુષ્ય સાધન આપીને અગત્ય રહી શકે. સેવામાં તેનું નથી. સેવામાં ધન કરતાં તન અને મનની વધુ આવશ્યકતા છે.

પોતાના કાર્યથી મરા મળે કે અપયશ મળે, કાંઈ ધિકારો કે પ્રસંસો છતાં સેવાભાવીનું હૃદય સમાન રહે; દરેકના ગંધાતા વાતાવરણમાં પણ અગ્વાનપણે સેવા કરવાનું ન ચૂકે; તેના હૃદયનો તાર અંત સુધી એકસરખો ચાલુ રહે; કાંઈ સાથે તેને બેદરબુદ્ધિ કહીને ઉત્પન્ન ન થાય. આવી સેવાનું કાર્ય અમુક ઉચ્ચ કાર્ટિ સુધી હૃદય ન પહોંચ્યું હોય ત્યાંસુધી શક્ય નથી. એથીજ ભર્તૃદરિ કહે છે કે, સેવા ધર્મઃ પરમ ગદ્યનો લોગિતાનવ્યગમ્યઃ । સેવાધર્મ યોગીઓને પણ સદગ્ધ લભ્ય ન થાય તેવો કડિન ધર્મ છે. જનાંય જોને વિકાસની અપેક્ષા છે તેને તો તેની સાધના કર્યેજ છૂટકો.

મિત્રતા

મિત્રભાવની વૃદ્ધિ કયે જતી; કોઈ પણ મનુષ્યને ધરાદાપૂર્વક
કેવી ન બનાવવો અને કદાચ કોઈ પ્રસંગથી તેમ થઈ જાય તો તેનું
નિવારણ કરી લેવું એ વિશ્વબંધુત્વ કૃત્રિમતાનો રચનાત્મક માર્ગ છે.
મિત્રભાવ વધારવાથી ઈતરનેજ નહિ બલકે પોતાને પણ ઘણુંજ
લાભ થાય છે.

૬૫

દયા અને અનુકંપા એ બન્ને પર્યાયવાચી શબ્દો છે. જોન પરિ-
ભાષામાં અનુકંપા શબ્દને મદદરૂઠું સ્થાન છે. આને અદિસાનાં
રચનાત્મક કાર્ય તરીકે ઓળખાવી શકાય. ખીજાનું દુઃખ જોઈને તે
દશાનું પોતામાં ઓવેદન થવું તેનું નામ અનુકંપા. અનુકંપાવાન મનુષ્ય
થઈ કે પરોક્ષ કોઈને ન દુઃખાવે એટલું જ નહિ બલકે દુઃખાતાને
જુ બચાવે. અનુકંપાવાન મનુષ્યના વર્તનને આપણે દૂંકમાં સમજવા
માગીએ તો “ આત્મનઃ પ્રતિકુલં યત્ તદન્યાત્ર ઇમાચરેત્ । પોતાને જે
ત્યા પ્રતિકુળ હોય તે ખીજા કોઈ પ્રત્યે કદી ન આચરે ” એ રીતે
માગખી શકાય.

તેનું આ વર્તન નિકટના સ્નેહીજનો પ્રત્યેજ નહિ પરંતુ પોતાના
દૂર નીચેના એક અદના માણસ અને પશુપ્રાણી પ્રત્યે સુદ્ધાં તેવુંજ
હોય છે. કઠોરતા અને નિર્દયતાને બદલે તેનામાં સ્નેહ અને સૌજન્ય
ભર્યા હોય છે.

પ્રેમ

પ્રેમ એ દયાનું, અદિસાનું, મિત્રતાનું જનક, વર્ધક કે સદાયક
જે કંઈ ગણે તેનું ઉપયોગી તત્ત્વ છે. મનુષ્યને સ્વાર્થત્યાગી બનાવી
શ્રેયશીલતાથી આગળ વધારીને વિશ્વજેવા બહોળા ક્ષેત્રમાં મકવાની
સેવાના પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ આ તત્ત્વ છે. દરેક વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં

પ્રેમ એ એક અનુત્તર સાધન છે અથવા પ્રેમ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. તેનો જોડલો વિકાસ અને શુદ્ધિ તેટલું જ આત્મભાન એમ કહેવામાં કરીયે અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રેમ એ એવું સુંદર તત્ત્વ છે કે જે સત્ય તરફ જ દબે છે. પ્રેમની દૃષ્ટિમાં વિકાર કે દુર્ગુણને જગ્યાએ સ્થાન નથી. પ્રેમ સદ્ગુણને જ શોધે છે, દેખે છે. પ્રાણીમાત્રમાં આ તત્ત્વ છે, અને તે તારથી આખા વિશ્વ સાથે વ્યક્તિની સાંકળ સંધાય છે. એક દમ્પતીનો સ્નેહ પણ જ્યારે વિશુદ્ધ થઇને શુદ્ધ પ્રેમમાં પસરે છે ત્યારે તે ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં સહકાર સાધી વિશ્વકલ્યાણના સેવામય કાર્યમાં યોગદાન નિવૃત્તિ સાથે પરમાર્થ પણ સાધે છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ

સેવા, પ્રેમ અને ઉપરના બીજા સદ્ગુણોની આરાધના વધુ પ્રમાણમાં થઈ શકે અને કાર્યના ભારથી યાત્રી ગયેલું શરીર નિવૃત્ત થાય; જીવનશોધનના પ્રશ્નો વિચારાય; લોકકલ્યાણનાં કાર્યો થાય અને આત્મસાધના સધાય એ હેતુએ ગૃહસ્થોને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમની યોગ્યતા જે પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હતી તે બધી અગત્યની વસ્તુ છે. પરંતુ હાલ તે પ્રજ્ઞાલિકા સાવ નષ્ટ થઇ ગઇ છે.

જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી હાયવાયની ધમાલમાં મગ્ની રહેવું; ગૃહસ્થાશ્રમની જગ્યાદારીને પહોંચી વળવા દિવસ અને રાત્રિ ચિનામય જીવન ગાળવું અને જીવનવિકાસ મંચંધી જાંદગીના અંત-પર્યંત એક પણ વિચાર ન કરવો એ માનવજીવન માટે તદ્દન અશક્ય છે. એટલે આ પ્રજ્ઞાલિકાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવી જોઈએ.

વાનપ્રસ્થાશ્રમીનું કાર્ય

આજનો વાનપ્રસ્થાશ્રમી જંગલમાં કે કોઇ નદી કિનારે એકાંતમાં જીવે ન બેસે. પરંતુ ઘેર રહેવા છતાં, અને સપાત્નિક

હોવા છતાં સ્ત્રીસહિત ષ્ણમય્ય પાળે, સ્વાર્થી વ્યાપારને છોડી સમા-
જહિનના કાર્યમાં જ લક્ષ્ય આપે. ભજન, રમરણ, ચિંતન વગેરે કરે.
અને “ હું કહું, આ મેં કહ્યું, ” એ ભાવનાને બૂલી પોતાનો વ્યવ-
હારિક બોલે પોતાના પુત્ર કે નિકટના મગાં પર છોડી તેવી પ્રવૃ-
ત્તિથી નિવૃત્ત થાય. આમ કરવાથી તેને પોતાના જીવનશોધનનો ખૂબ
અગ્રાસ મળે, તેના વારસોને પોતાની જવાબદારીનું તેમના વડીલની
હાજરીમાં ભાન થાય અને તેને પણ વ્યવહારિક અનુભવની
તક મળે.

ધણે સ્થળે પિતાશ્રી, વડીલ કે આપ્તજનના આકર્ષિક મૃત્યુથી
આપા કુટુંબની બહુ જ કંટાળી સ્થિતિ થઈ પડે છે, અને શક્તિ
હોવા છતાં વ્યવહારિક બોલે એકદમ શિર પર આવી પડતાં તે
પૂત્ર જ મૂંઝાઈ જાય છે. તે પરિસ્થિતિનો પણ આ પ્રણાલિકાથી
હોવે આવી રહે. એટલે પોતાના અને નિકટના સ્નેહીઓના હિત-
નિર્માણ માટે પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમની આવશ્યકતા છે.

ઉપરના બધા અંગો અને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો એક યા બીજી
રીતે અદ્વિસા અને સંયમમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. એટલે સંક્ષિપ્તમાં
તે વિચારણા કરી. હવે ગૃહસ્થજીવનમાં સાધ્ય થઈ શકે તેવી રીતે
બીજાં ચાર અંગોને પણ વિચારીએ.

સત્ય

સત્ય, ચિત્ત અને આનંદ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. એ રીતે
આપણે મત્યને આત્મસ્વરૂપ તરીકે ઓળખીએ તો પણ કંઈ ખોટું
નથી પરંતુ માયામાં હોવા છતાં મનુષ્ય તે સત્યની સાધના કેમ કરી
શકે તે દ્રષ્ટિએ વિચારતાં કૌનદર્શન સત્યને ત્રણ વિભાગમાં
વહેલી દે છે.

(૧) વચન સત્ય, (૨) મન સત્ય અને (૩) કાય સત્ય.
અર્થાત્ કે સત્ય બોલવું, સત્ય ચાલવું અને સદ્વિચારો કરવા.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારમાં તે સત્ય તેટલે અંશે પાલન કરે, તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે એવા ન હોવા ભ્રેષ્ઠએ કે જેથી બીજાઓને હાનિ પહોંચે પોતાની શાખ ખોટી લેશે. આ એક સત્યનું સ્થૂળ અને સામાન્ય વ્યક્તિને પણ સુસાધ્ય સ્વરૂપ છે. આમ વધતાં વધત મન, વાણી અને કર્મથી સત્યરૂપ બનવા પ્રયત્ન કરે.

જે મનુષ્ય અસત્ય બોલતો નથી પણ જેનું મન અસત્ય વિંટળાયેલું છે તે મનુષ્ય કદી સત્ય આચરી નહિ શકે. અને તેન મનસ્યન્યદ્ વચસ્યન્યદ્ કર્મણ્યન્યદ્ મન, વચન અને કર્મ ત્રણેમાં ભિન્ન વાક્યતા દેખાઈ આવશે. આવો માનવી સમાજમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવવા માટે દંભ, વિશ્વાસઘાત એવાં એવાં દૂષણં પાપો આચરી પતિત થતો જશે. આથી મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણેની એક વાક્યતા એટલે કે જેનું વિચારનું તેવુંજ બોલવું અને જેનું બોલવું તેવુંજ કરી બતાવવું. આ સાધના પ્રત્યેક જીવનમાં ઉપયોગી છે.

પૂર્વકાળમાં તો સત્યની ખાતર હરિશ્ચંદ્ર જેવાઓએ અનેક દુઃખના કુંગરાઓ સહાનાં અને મૃત્યુને સુદ્ધાં ભેટવાનાં ભારતીય ઇતિહાસમાં ધણાં દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે, પણ આજે તો તેની ખૂબ ઉણપ છે. આ તુટિને પહોંચી વળવા સૌ કોઈ પ્રયાસ કરતો થાય એ અતિ આવશ્યક છે.

અસ્તેય

અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. અસ્તેયનો આ સ્થૂળ અર્થ છે પરંતુ તેનું રહસ્ય તો જાડું છે.

સીધી રીતે ચોરી કરનાર વર્ગ કંઈ બહોળા પ્રમાણમાં હોતો નથી. પરંતુ એક બતાવો બીજું આપનાર, અને સરારીનું પાટિયું સગાની ધોળે દિવસે ધોળા વર્ગને ભૂંડી ખાનાર કે, જેને આપણે સાદુકાર ચોરમાં ઓળખાવી શકીએ તેવો વર્ગ આજે તો ખૂબ જ

વધી ગયો છે. જનતાને જે વધુ ઠગી શકે તે ડાહ્યો એવી માન્યતા પણ ખૂબ ફેલાઈ છે અને એવા મનુષ્યો એટલા તો ટેવાઈ ગયા છે કે હવે તેઓ ખુલ્લો રીતે કહે છે કે, “એમ ક્યાં વિના તો વ્યાપાર નજ થઈ શકે.” આ કાર્ય ખરેખર એક ચોરીનું કાર્ય છે. અને તેથી શરૂને પણ ખૂબ ખમવું પડે છે.

થોડું આપીને નોકરો કે ખીચ્ત પાસેથી વધુ કામ લેવું; પોતાના કામ કરનાં વધુ લેવું એ પણ ચોરીજ ગણાય. કોષના નામનો તેને ખ્યાલ ન હોય તેવી રીતે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર ઉપયોગ કરવો; કોષના વિચારો લઈને પોતાના નામે ચકાવવા; જે સમાજનું લૂણ ખાધું હોય કે ખાતો હોય તેના તરફ વફાદાર ન રહેવું; ખીચ્ત કોષના દેખાટથી જે કાર્ય ચોરી જેવું લાગે તે કાર્ય કરવું; કોષની પડેલી ચીજ ઉઠાવી લેવી; એ બધી પણ સૂક્ષ્મ ચોરીઓ છે. અને એવી સૂક્ષ્મ ચોરીઓનું પણ બહુ બાયકર પરિણામ નિપજે છે.

અસ્તેય અને સત્યનો ખૂબ ગાઢ સંબંધ છે. જે મનુષ્ય સાચી રીતે સત્યની સાધનામાં લાગ્યોદરો તે કદી અસ્તેય દોષને નહિજ કરે. ત્યાગ

ઠેન પરિભાષામાં તેને અપરિગ્રહવત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. અને અપરિગ્રહનો તાત્ત્વિક અર્થ અનાસક્તિ થાય છે.

પણ મનુષ્યો અનાસક્તિને વિદ્યુત સ્વરૂપમાં લઈ ગયા છે. અને તેથી એમ પણ કહેનાં અચકાતા નથી કે “અમે બોગો બોગવવા છતાં અનાસક્ત રહી શકીએ છીએ.” આ વસ્તુ સાવ ગલત છે. બાંસુથી જીવનમાં સંયમ પરિપૂર્ણ રીતે ન ઉતરે ત્યાંસુધી કદી અનાસક્તિ આવી શકે નહિ. બોગવવા છતાં અનાસક્ત રહેવું એ તો જનક વિદેહી જેવા વિરલ યોગીનેજ મુલભા હોય. સૌ કોઈ એવો થયો દરી શકે નહિ. અને તેથી અપવાદિત વ્યક્તિઓ પણ અનેક

જન્મોની સાધના પછીજ આવી રીતે રહી શકે છે. અનધિકાર મનુષ્યો માટે એ કંઈ રાજ્યમાર્ગ ન ગણાય. માટે ત્યાગનું પ્રથમ અંશ સંયમ હોવું ધટે.

સંયમના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) મનઃસંયમ, (૨) વાક્સંયમ અને (૩) કાયસંયમ

દુષ્ટ માર્ગે જતાં મનને રોકી સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવું એ મનઃસંયમ; બીજાને દુઃખકર અસત્ય કે નિરર્થક વાણીને રોકી સત્ય, પરિમિત, મીઠી, હિતકારી અને અર્થયુક્ત વાણી બોલવી તે વાણીનો સંયમ છે. વિશ્વાસના વેગને રોકી જરૂરિયાતો ધટાડી સંતોષી જીવન ગાળવું તે કાયસંયમ છે.

ગૃહસ્થ સાધક ધીમે ધીમે શક્ય રીતે આ માર્ગમાં આગળ વધી શકે. તેઓમાંના કેટલાક કે જેઓ સંયમને નીરસ અને મનુષ્ય જીવનને માટે તદ્દન નિરુપયોગી વસ્તુ માને છે અને બોગ, વિલાસ એજ જીવનકળાના વિકાસનાં સાધનો છે એમ માને છે, તેઓએ પણ જો તેમનો ઉદ્દેશ જરાખર નિશ્ચિન કર્યો હશે; અને સાચી રીતે જીવનવિકાસને કે જીવનરસને મદત આપી શક્યા હશે તો આજે કે કાલે પોતાનાં માનેલાં સાધનોને બદલી સંયમની આવશ્યકતા સ્વીકારતા અવસ્ય યઈ જશે; તે માટે સંકાને જરા પણ સ્થાન નથી.

પરંતુ જેઓ કેવળ વાણીદ્વારાજ જીવનના સાચા રસ વિકાસની વાતો કરે છે, પણ તેના અંતઃકરણની જિંડાણમાં વાસનાનો કીડો [કે જોને તેઓ દેખી શક્યા નથી.] બરાબ બેડો છે તેઓનું ઉપરનું માનસ સંસ્કારી હોવા છતાં તેને તે કીડો તો નીચેના માર્ગજ લઈ જશે. અને જ્યાંસુધી તેઓ પોતાના જીવનનું જીવું નિરીક્ષણ કરવાનો અવકાશ નહિ લે ત્યાંસુધી તેમની વૃત્તિ સંયમની અભિમુખ નહિ થશે.

સંવમી મનુષ્ય જો સાચી રીતે સંવમને સમજીને આરાધતો હોય તો તેનું જીવન શુદ્ધ નહિ હોય પરંતુ રસમય દશે, તે અદ્વય સ્વરૂપી સલાવી લેશે. પરંતુ મને ન મળી તેવો તેને અસંતોષ નહિ હોય; અને મેં તેનો ત્યાગ કર્યો તેનું અભિમાન પણ નહિ હોય. વળી તે કેવળ પદાર્થોમાં સંવમ રાખી સંપત્તિને એકઠી કરવા માટે વલખાં નહિ મારતો હોય, તેમ આજમુ કે નિઃપુરુષાર્થો પણ નહિ હોય. તે સૂચો વસિક, પુરુષાર્થો અને સંતોષી દશે. આવા સંવમીનું જીવન લોહીને પ્રેરનારું દશે અને તે સમાજનો, રાષ્ટ્રનો અને વિશ્વનો દિગ્દીપ્તિ પુરુષ બની રહેશે. આવા સાચા સંવમની કોને જરૂર નહિ હોય !

અન્નચર્ય

અન્નચર્યના લાભથી તો આખું વિશ્વ પરિચિત છે. કેવળ શરીર સ્વાસ્થ્યની દ્રષ્ટિએ અને માનસિક શુદ્ધિની દ્રષ્ટિએ તપાસતાં પણ તેની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા લગભગ જગત્રસિદ્ધ છે. તેમ છતાંય અન્નચર્યનો આરાધક વર્ગ બહુ અદ્વય દેખાય છે અને જે અન્નચર્યનો આદર કરે છે તે વર્ગમાં પણ તેના પાલન માટે ગમે તેવા પ્રયત્નોમાં પણ નિર્ભય રીતે રહી શકે તેવો વર્ગ બહુ વિરલ જ સાંપડે છે.

ગ્રામીન કાળમાં કદાચ અન્નચર્ય વિષયક આટલું શૈયિત્ય નહિ હોય; પરંતુ વર્તમાનકાળમાં તો ઉપરની સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે અને તે જગત માટે દુર્ભાગ્યની વસ્તુ ગણાવી જોઈએ. મનુષ્યનું કુદરતી તે તન્મની રૂપિનું વલણ આ વસ્તુમાં દોષિત દશે ખરું. પરંતુ વિશેષતઃ અજ્ઞાના સમાજનું માનસ અધિક જવાબદાર છે તેમ સમાજની પરિસ્થિતિ જોનાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

શ્રી અને પુરુષ જાતિ વચ્ચે પરસ્પરની બીજીનો અતિરેક થયો છે. શ્રીજાતિનું જીવન ખોટાં આકર્ષણોની પાછળ વેઠાઈ ગયું છે. નેમનાં સૌંદર્ય, ચેતનાશક્તિ વગેરે દરાઈ ગયાં છે; અને પુરુષોની દ્રષ્ટિ

પોતા તરફ વધુ ખેંચાય એવું પુતળામય જીવન સ્ત્રીઓ માટે નિમિત્ત થયું છે; અને પુરુષ એટલે વિકારનું પુતળું હોય તેમ ગણાય છે એટલું જ આમાં સ્ત્રીગતિ અને પુરુષગતિ બન્નેનો ધ્વાસ થયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની માનસિક નિર્બળતાઓ એટલી તો વધી ગઈ છે કે આજે સમાજનું આ માનસ પલટવા માટે ઠયો માર્ગ હોવો જોઈએ તે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના નિર્માયકોને માટે એક મહત્ત્વ ધરાવતું પડ્યો છે. ધ્વજચર્યના ઉન્નત અને પ્રયત્ન સાધ્ય માર્ગમાં આ એક મોટું બાધક કારણ છે.

ધ્વજચર્યના પાળનારાઓ સૌથી પ્રથમ જનનેન્દ્રિયનો કાંઈ મેળવ્યા પછી તુરંત જ કામ વિચાર પર કાણુ મેળવવો જોઈએ. [કારણ કે કેવળ કાચિક ધ્વજચર્ય પાળવું એ ધ્વજચર્યની પૂર્ણ સાધના ન ગણાય પણ] કામવિચાર પર જોટલો કાણુ આપવો જાય તેટલે જ અંશે ધ્વજચર્યની સફળતા મનાવી જોઈએ. દ્રષ્ટિ ધ્વજચર્ય, સ્વાદેન્દ્રિય પર કાણુ અને વિદ્યાસિતાનો ત્યાગ એ કામ રોકવાનાં સાધનો છે. કામવિચાર રોકવા માટે તો સતત જાગૃતિ હોવી ધટે. હાલતાં ચાલતાં કે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેણે પોતાની શક્તિ ખીલવતા રહેવું જોઈએ. અને તે વિચારોને બાધક થઈ પડે તેવાં દૃશ્યો સાહિત્ય કે સંગ હોડી ધ્વજચર્યના સાત્ત્વિક વિચારોને પોષે તેવાં વાંચન, શ્રવણ અને સંતોષ કરતાં રહેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય ધીમે ધીમે આ માર્ગમાં સફળ થતો જાય એ ખાતર પ્રથમ પરસ્ત્રીત્યાગ પર શાસ્ત્રકારોએ ભાર આપ્યો છે. અને સ્વસ્ત્રીમાં પણ મર્યાદિત ધ્વજચર્ય પાળવાની પ્રેરણા આપી છે. દ્રષ્ટિ વિકારને સ્ત્રી સિવાય મનુષ્ય કદાચિત કાવાયી પરસ્ત્રીમાં ધ્વજચર્ય પાળી શકે ખરો. પરંતુ સ્વસ્ત્રી પરત્વે મર્યાદિત ધ્વજચર્ય જીવન જાગવા છતાં ઉપરના નિયમો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાનું નથી.

[બાપાના સામાન્ય અવધાસીને પણ ખાસ ઉપરોક્ત]

જૈનસિદ્ધાંત પાઠમાળા

સંસ્કૃતછાયા સાથે

રાખ્યવન અને દશરૈકસિક મૂત્રો મંસ્કૃત છાયાયુક્ત તથા
દિપ્પણ; તે ઉપરાંત બક્તામરાદિ આઠ સ્તોત્રો.

૧૨ આના : પૃષ્ઠ ૪૧૮ : મૂલ્ય બે રૂપિયા

—(૦)—

એથી અવાજે વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામેલું

[ગુજરાતી બાપામાં]

સુખનો સાક્ષાત્કાર

જેમાં આંતરિક અને બાહ્ય બન્ને સુખોની બહુ ક્રીજુવટથી
અને મુંઝવે બાપામાં સમજાય આપી માયા સુખના સાધનો
: છે.

એક આનો : પૃષ્ઠ ૮૮ : કિંમત દોઢ આનો

માયા સુખના શોધકોએ આ પુસ્તક મંગાવી સાંગોપાંગ
ખત તો જરૂર વાંચી જવું જોઈએ.

પોતા તરફ વધુ ખેંચાય એવું પુતળીમય જીવન સ્ત્રીઓ માટે નિર્માણ થયું છે; અને પુરુષ એટલે વિકારનું પુતળું હોય તેમ ગણાય છે. આમાં સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ બન્નેનો ધ્વાસ થયો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની માનસિક નિર્બળતાઓ એટલી તો વધી ગઈ છે કે આજે સમાજનું આ માનસ પલટવા માટે કયો માર્ગ હોવો જોઈએ તે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના નિર્માયકોને માટે એક ગહન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. બ્રહ્મચર્યના ઉન્નત અને અત્યંત સાધ્ય માર્ગમાં આ એક મોટું બાધક કારણ છે.

બ્રહ્મચારીઓને

કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારાએ સૌથી પ્રથમ જનનેન્દ્રિયનો કાષ્ઠ મેળવ્યા પછી તુરંત જ કામ વિચાર પર કાષ્ઠ મેળવવો જોઈએ. [કારણ કે કેવળ કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ બ્રહ્મચર્યની પૂર્ણ સાધના ન ગણાય પણ] કામવિચાર પર જેટલો કાષ્ઠ આપતો જાય તેટલેજ અંશે બ્રહ્મચર્યની સફળતા મનાવી જોઈએ. દ્રષ્ટિ બ્રહ્મચર્ય, સ્વાદેન્દ્રિય પર કાષ્ઠ અને વિલાસિતાનો ત્યાગ એ કામ રોકવાનાં સાધનો છે. કામવિચાર રોકવા માટે તો સતત જાગૃતિ હોવી ધટે. હાલતાં ચાલતાં કે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેણે પોતાની શક્તિ ખીલવતા રહેવું જોઈએ. અને તે વિચારોને બાધક થઈ પડે તેવાં દશ્યો સાહિત્ય કે સંગ હોડીને બ્રહ્મચર્યના સાત્ત્વિક વિચારોને પોષે તેવાં વાંચન, શ્રવણ અને સત્સંગ કરતાં રહેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય ધીમે ધીમે આ માર્ગમાં સફળ થતો જાય એ ખાતર પ્રથમ પરસ્ત્રીત્યાગ પર શાસ્ત્રકારોએ બાર આપ્યો છે. અને સ્વસ્ત્રીમાં પણ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રેરણા આપી છે. દ્રષ્ટિ વિકારને જત્યા સિવાય મનુષ્ય કદાચિત કાયાથી પરસ્ત્રીમાં બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે ખરો. પરંતુ સ્વસ્ત્રી પરત્વે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ અશક્ય થઈ પડે. તે ખાતર ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ દામ્પત્ય જીવન ગાળવા છતાં ઉપરના નિયમો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાનું નથી.

આવા મર્યાદિત ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રજ્ઞ મુદર અને સૌમ્ય જનશે અને પ્રજ્ઞના ફાલ પછી તેવો ગૃહસ્થ અવસ્ય સ્વજનચારી બની રહેશે. જાનપ્રસ્થજીવનમાં સ્ત્રી સદ્વર્તમાનને પણ સ્વજનચર્ય પાળવાનું રહેશે. અને સ્વજનચર્ય વિના નિરૂત્ત થયેલાની જાવના વિકાસને પંથે વળે તે અશક્ય છે, એટલે સર્વ સ્થળે સ્વજનચર્યની મદદતા છે એટલું જ નહિ બલકે ઉપયોગિતા પણ છે (સ્વજનચર્યના લાભલાભનું વિશિષ્ટ વર્ણન અગાઉના પ્રકરણોમાં આવી ગયું છે.)

આધ્યાત્મિક ધર્મનાં ઉપર વર્ણવેલાં પાંચ અંગો (વ્રતો) ની પુષ્ટિ માટે ત્રણ ગુણવત્ત અને ચાર શિક્ષાવ્રતો યોગ્યચેલાં છે. તે પૈકીનાં કેટલાકનો સાર અહિંસા અને સંયમના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. અને જે જે ખાસ આવશ્યક તત્વો બાકી રહ્યાં છે તે હવે વિચારીશું. ચિંતન

વિચારશક્તિની મુદર બાલુને ચિંતન કહેવામાં આવે છે. આ ચિંતનશક્તિની મનુષ્યને જીવનવિકાસમાં પળે પળે આવશ્યકતા છે. જ્યાં મનુષ્યજાતિનો મોટો વર્ગ ચોતાનું માનસ હોવા છતાં આ શક્તિથી વંચિત રહે છે. આ ખામી બધાં દુઃખોનું કારણ છે. એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. સારાસાર વિચારના અભાવે મનુષ્ય હગલે અને પગલે ચૂકી જાય છે; તેની વિવેક શક્તિ છુટી બની જાય છે અને આ રીતે તેની મનુષ્ય જીવનની યાત્રા નિષ્ફળ નીવડે છે. ચિંતન એટલે શું ?

કેાઇ પણ ક્રિયા કરતાં પહેલાં અને પછી તત્ સંબંધી ખૂબ વિચારો આવે અને તેમાં આવેશ, રૂઢિ કે ખીજા ખ્યાલો ન ભળેલા હોય અને વિવેક શક્તિ દ્વારા તેનો સ્પષ્ટ નિષ્કર્ષ નીચે તેનું જ નામ ચિંતન.

આનું ચિંતન કરવાની મનુષ્યે હમેશાં ટેવ પાડવી જોઈએ. અને એ ચિંતનના પરિણામે જે જાવના રજુરે તેને લેખાંક્તિ અને હૃદયાર્પિત કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી મનુષ્યના જીવનની ધાંધલ

બહુ હળવી થઇ ગય છે અને જે નિરર્થક પ્રવૃત્તિની પાછળ તેમના સમય અને શક્તિ વેચાઇ રહ્યાં છે તેમાંથી તે ધીમે બચતો ગય છે.

સદ્વાચન એ ચિન્તાનું પ્રેરણાજનક કારણ છે, પણ તે વાંચનરૂપે ઉત્તેજના કરે તેવી રીતે ન પરિણમે તેનું લક્ષ્ય રાખવું એકેક વસ્તુની પાછળ સ્થિરશુદ્ધિથી વિચાર કરવો અને તેનું રૂપરેખાતયા બતાવવું તે ચિન્તાનશક્તિનું કાર્ય. આનો લાભ કેટલો અને કેવો છે તે તો સ્વાનુભવથી જ જાણી શકાય. જીવન માટે અન્ન, જળ અને વાયુની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ આવશ્યકતા જીવન-વિકાસ માટે ચિન્તાનની છે. એટલે કુરસદ નથી એમ માની તે તરફ કાંઈ બેદરકાર ન રહે.

ચિંતા

ચિન્તાથી ચતુરાઇ ધટે, ધટે રૂપ ગુણ ગાન;
ચિન્તા બડી અભાગણી, ચિન્તા ચિતા સમાન.

આ વાતનો સૌ કોઇ જાણે છે. છતાંય મનુષ્ય જીવનના આયુષ્યને પાંદડે પાંદડે તેના દર્શન થયાં જ કરે છે. ચિન્તા એ એક એવો વ્યાધિ છે કે જે વિકાસમાં મહાન બાધા પહોંચાડે છે. ચિન્તાની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ શક્તિ ઉપરાંતના વ્યાપાર અને વ્યવ-વહારિક જોગ્યથી થાય છે. અને જેમ જેમ તે જોગ્યે વધતો ગય છે તેમ તેમ ચિન્તાનું વિષયક્ષેત્ર ફેલાયે છે. નિર્વજ મનના માણસો પરજ ચિન્તાની સવારી વધુ પ્રમાણમાં થાય છે. ચિન્તાની નિવૃત્તિનો ઉપાય એ છે કે મનુષ્યે બહુ બહુ લાંબા વિષયના વિચારો ન કરતાં વર્તમાને ન વર્તેલ એટલે કે આવી જેલી અથવા બહુ તો હુંક સમયમાં આવી પડનારી પરિસ્થિતિઓજ વિચાર કરવો જોઈએ. પુરુષાર્થ તરફ સાચી રીતે લક્ષ્ય આપવા આકર્ષિત કોઈ વિપત્તિ આવી પડે તો તેને પ્રારબ્ધજન્ય ગણી

હે પછીના પુરુષાર્થને સુન્દર બનાવવા વધુ કૃતસાદિત બનવું જોઈએ. દુષ્ટનો વિયોગ, અનિષ્ટનો ઝંયોગ, રોગ કે તેવી પરીસ્થિતિમાં પણ નિરાશ અને નિરુત્સાહ ન થતાં આત્મશક્તિ પર વિશ્વાસ રાખી પ્રયત્નશીલ બની રહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી ચિન્તાની અસર તન પર થશે નહિ અને થશે તોપણ કાયમ રહેશે નહિ.

જે મનુષ્યને માનસિક શક્તિ અને આત્મિક શક્તિ પર વિશ્વાસ છે તે મનુષ્યને વહેમ, ચિન્તા, આસક્તિ, એવા એવા શત્રુઓ પરાજય કરી શકશે નહિ. એટલે ચિંતનશક્તિથી આ શક્તિઓના વિકાસ માટે આ પ્રકારનો યત્ન કરવો એ સ્વાસ્થ્ય જીવવાની દ્રષ્ટિએ પણ વધુ સલામતી બરો માર્ગ છે.

વિકાસની સીડી

ધર્મના એ પાંચ અંગોના પાલનથી આધ્યાત્મિક વિકાસ શી રીતે થાય છે તેવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક હોવાથી વિકાસ સંબંધી વિચારણા કરી લેવી અહીં ઉપયોગી થશે.

જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કર્મથી અને વેદપરિભાષા પ્રમાણે માયાથી જે ચૈતન્ય વિદ્યુત થયું છે અને સુખ અને આનંદ એ એનો નિત્ય સ્વભાવ હોવા છતાં દુઃખ અને ખેદનો સહજ સહજ પ્રસંગોમાં તેને અનુભવ થાય છે તેના કારણભૂત જૈનદર્શનમાં ચાર કથાયો અને વેદ ધર્મમાં ક્રોધાદિ પૂરિપુઓ ગણવામાં આવે છે. એ રિપુઓ જ સુખ અને શાંતિના પ્રતિબંધક અને દુઃખ અને ખેદના જનક છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે તેઓ પોતેજ આત્મવિકાસના રોધક છે વિકાસના રોધક કારણે નીકળી ગયા પછી વિકાસ થવો એ સરળ છે એટલુંજ નહિ બલકે સ્વાભાવિક છે. આથી તે રોધક કારણોને દહાવવાથી વિકાસ થાય છે એમ આપણે માની ચકોએ, અને તેમ માનવામાં ધણું સજાગ કારણે આપણી સામે અને અનુભવમાં પણ છે.

એક મનુષ્ય જેલમાં પણ મહેલ જેવું સુખ અનુભવે છે; સર્વ વર્ગમાં પણ મિત્રવત મદાલે છે. સૂકા રોટલામાં પણ સ્વર્ગ જુએ છે. વૈભવના ત્યાગમાં પણ આનંદ હુંટે છે. આનું કારણ કોઈ ચમત્કાર નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસ એજ તેનું મુખ્ય કારણ છે.

આ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપુર્યોનું જોડલા પ્રમાણમાં વધુ ઓછાપણું તેટલા પ્રમાણમાં વધુ ઓછો હોઈ શકે. અને તે પરિપુર્યોનું અરૂપપણું હોવું અદ્વિસાદિ પાંચ સાધનો દ્વારા શક્ય થઈ શકે, માટેજ તે અંગોને શાસ્ત્રકારોએ ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું. અને તે ધર્મનાં અંગોને શાસ્ત્રકારોએ લોકમાનસને જોઈ બિન્ન બિન્ન કાળના ધર્મોપદેશકોએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું. આ ક્રિયા માટે આપેલાં ચિહ્નો એ કેવળ સાંપ્રદાયિક ચિહ્ન છે, ધર્મનાં અંગ નથી. વળી બધા ધર્મ સંસ્થાપકોનું ધ્યેય તો ઉપકરી ગયા તે પ્રમાણે આત્મવિકાસનું છે. અને અધ્યાત્મવિકાસની અંતિમ સ્થિતિ એજ મોક્ષ, મુક્તિ કે નિર્વાણ સ્થિતિ છે.

આટલું સમજી સાંપ્રદાયિક કદાચહોને છોડી ધર્મના મુખ્ય અંગ પર લક્ષ્ય રાખી આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો કે સૌને માટે ઉપયુક્ત અને અભીષ્ટ છે.

એ માર્ગમાં યાનપૂર્વક આગળ વધતાં ગૃહસ્થજીવનમાં પણ નિરાસક્તિ (નિસ્વાર્થની પરાકાષ્ઠા) યોગની સાધના સદૃશ થતી જાય તો એ ગૃહસ્થ પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ક્રમપૂર્વક આગળ વધતો જાય. આ આખી શ્રેણીને કર્મયોગ અથવા કર્મમાર્ગ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

વિકાસ માર્ગમાં કર્મમાર્ગ સિવાયના ભક્તિમાર્ગ અને યોગમાર્ગ એ નામના બીજા પણ બે માર્ગો છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન જીવવું અને સાથે સાથે તે માર્ગની એકાંત અને સંપૂર્ણ સાધના થવી સદૃશ શક્ય નથી. છતાં શ્રેયાર્થને માટે અશક્ય શું હોય !

॥ ૯૯ શાન્તિઃ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમી કેવો હોય ?

- [૧] ચારિત્ર્યવાન:- ચારિત્ર એ તો તેનું સદૃશબિન્દુ હોય, ચારિત્રની ખાતર એ જીવતાં શીખે.
- [૨] સ્વાશ્રયી:- ... પોતાના પગપર બરાબર ઉભો રહી શકે તેવો સ્વા-વર્ણી હોય. ખીનને બોલરૂપ તે કદીયે ન થાય.
- [૩] કર્તવ્ય પરાયણ:- કર્તવ્ય એ તેનું જીવન હોય, કર્તવ્ય ખાતર કૃના ચવાની તેનામાં તમન્ના હોય.
- [૪] પુરુષાર્થી:- ... પુરુષાર્થ તો તેનો જીવનસાથી હોય; પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા તે અનેકને સંતોષતો હોય.
- [૫] નિસ્વાર્થી:-... નિઃસ્વાર્થતા એ તેના જીવન પુરુષાર્થનું મુખ્ય એક હોય.
- [૬] ઉત્સાહી:- ... તેનો ઉત્સાહ સદાય અદ્ભુત હોય. સંકટોનાં સરો તેને બેઠી ન શકે. નિરાશા જેવું તરવ તો તેના જીવનમાં થે ન હોય.
- [૭] નિયમિત:- ... ખાવામાં, પીવામાં, સૂવામાં કે કાંઈપણ કામ કરવામાં તે ધડિયાળ જેવો બરાબર નિયમિત હોય. સમયને તે ખોટી રીતે ન વેડફે. તેને મન ફાણુ ફાણુનાં અનેશં મૂલ્ય હોય.
- [૮] નીતર:- ... પ્રતિષ્ઠા અને શૌર્ય એ તેનાં અણંકારો હોય નિસ્તેજતા અને કંગાલતાં તેના વદન પર કદીયે ન દેખાય.
- [૯] ઉદાર:- ... ઉદારતા તેની જીવનસુખી હોય અર્પણનાનો ભાવ તેના શાંતોચ્છવાસમાં બ્યાપક હોય.

આજ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

[સંસ્કૃત ભાષાના સામાન્ય અભ્યાસીને પણ ખાસ ઉપયોગી]

જૈનસિદ્ધાંત પાઠમાળા

સંસ્કૃતછાયા સાથે

ઉત્તરાખ્યયન અને દશરૈકાસિક સૂત્રો સંસ્કૃત છાયાયુક્ત તથા
ગુજરાતી ટિપ્પણ; તે ઉપરાંત ભક્તામરાદિ આઠ સ્તોત્રો.

દ. ખ. ચાર આના :

પૃષ્ઠ ૪૧૮

: મૂલ્ય બે રૂપિયા

—:(૦):—

એકી અવાજે વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામેલું

[ગુજરાતી ભાષામાં]

સુખનો સાક્ષાત્કાર

સુખનો

જેમાં આંતરિક અને બાહ્ય બન્ને સુખોની બહુ કીણવટથી
રજ અને સુંદર ભાષામાં સમજણ આપી સાચા સુખના સાધનો
તાલ્યા છે.

ખ. એક આનો :

પૃષ્ઠ ૮૮

: કિંમત દોઢ આનો

સાચા સુખના શોધકોએ આ પુસ્તક મંગાવી સાંગોપાંગ
કે વખત તો જરૂર વાંચી જવું જોઈએ.

સંસ્કૃત

સુંદર

જેણે અનેક જિતાણે સંતોષ્યા છે
અને પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી છે
તે

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

[ગુજરાતી અનુવાદન]

જેમાં સંપૂર્ણ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર
ઉપરાંત

ઉપયોગી, સમૃદ્ધ અને સરળ નોંધ તથા ટિપ્પણ
દ. ખ. ૦-૩-૩ : પૃષ્ઠ ૪૦૦ : મૂલ્ય છ આ.

જેનું ધર્મનો આદર્શ બાણુવા સારુ
આજેનું મંગાવી દ્યો અને વાંચો
જેની બખ્ખે આદર્શો બહાર પડી ચૂક્યા છતાં માગ તેવીને તેવીજ છે.

—(૦):—

રમરણુશક્તિ

[અનુભવપૂર્ણ]

જેમાં રમરણુશક્તિ વધારવાના સરળ ઉપાયો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.
દ. ખ. એક આનો : પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૪ : કિંમત એક આનો

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણાવતું
ધર્મનું સંસ્કૃતિના આદર્શને સમજાવતું

દશવૈકાલિક સૂત્ર

[ગુજરાતી અનુવાદન]

જેમાં સંપૂર્ણ દશવૈકાલિક સૂત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપરાંત
ઉપયોગી, સમૃદ્ધ અને સરળ નોંધ તથા દિપ્પત્ર.

૧. ખ. ૦-૨-૦

પૃષ્ઠ ૨૦૦

કિંમત ૦-૪-૦

—પાપનું પ્રાયશ્ચિત—

આધુનિક યુગાયિત પ્રતિક્રમણ
બારે મતોને લગતા દોષોનું પ્રાયશ્ચિત

જેની એક બાજુ પ્રાકૃત ભાષામાં મૂળ પદો; તેની નીચે સંસ્કૃત
ભાષાપુરુષ શ્લોકો, અને બીજી બાજુ ગુજરાતી ભાષામાં
અનુવાદિત પદો અને તેની નીચે અસરકારક
વિસ્તૃત વિવરણ

૧. ખ. પોષ્ટા આનો

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૦૦

કિંમત સવા આનો

વિશ્વવંદ્ય ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય મુખ્ય
— સિદ્ધાંતો સમજવા માટે —
એક સુંદર અને સરળ સાધન

સાધક સહચરી

મૂળ પ્રાકૃત શ્લોકો, તેની નીચે ભાવુક્તા, પ્રસન્નતા અને
માધુર્યથી ગુંથાયેલ ગૂર્જરી શ્લોકાનુવાદન;
અને તેની નીચે ગૂર્જરાતી સંક્ષિપ્ત અને સુંદર વિવેચન
મૂલ્ય ચાર આના : પૃષ્ઠ ૧૫૨ : ૮ ખ. બે આના
પ્રત્યેક જિલ્લાસુ સાધકને એક સરખી ઉપયોગી;
સાધક સહચરી વિકાસ જીવનમાં ખરેખર
સાચી સખી જેવું કામ કરશે.

જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ

[અર્ધમાગધી-ગૂર્જરાતી કોષ]

: સંપાદક :

રાનાવધાની પંડિત મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામી

જેમાં અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત તથા ગૂર્જરાતી એમ બે
ભાષામાં સંપૂર્ણ અર્થો આપવામાં આવ્યા છે.

છીટનું પાકું પુંકું.

૪૪૪ ૮૫૦

મૂલ્ય ૩-૮-૦

મહાવીર કાર્યાલય : સાબરમતી

દ્વેષ સમયમાં બહાર પડે છે

ક્રાન્તિ અને ક્રાન્તિકારનું તાર્કિક મંથન

સાહિત્યના જ્યોતિર્ધરે અને ક્રાન્તિકારોનું તુલનાત્મક આગ્રેહ્ય ચિત્ર

ક્રાન્તિનો યુગસૃષ્ટી

ભારતવર્ષના ત્રણે પ્રાચીન ધર્મે વેદધર્મ, જૈનધર્મ અને
બૌદ્ધધર્મના મધ્યમ યુગના જ્યોતિર્ધરે અને ક્રાન્તિ-
કારોની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ સમીક્ષા કરી

ધર્મપ્રાણ લોંકાશાહની

અપ્રતિમ ક્રાન્તિ અને તેનાં કારણો દર્શાવતું આ
પુસ્તક ક્રાન્તિના આદર્શને સમજનારાઓ
માટે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે.

શ્રીમાન્ લોંકાશાહની પૂર્વ અને પશ્ચાત્કાલીન
પરિસ્થિતિનો પણ આમાં ઉલ્લેખ છે.

આચારાંગ સૂત્ર:—

સમૃદ્ધ નોંધ સાથે ગુજરાતી અનુવાદન

લેખસંપ્રદ:—

ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પરના પ્રગટ થયેલા લેખો.

ઉપયોગી સર્વ સાહિત્ય

- જૈનસિદ્ધાંત પાઠમાળા:—મૂળ દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન સંપૂર્ણ. ૮ સ્તોત્રો સહિત: આદિતિ બીજી ૦-૧૨-૦
- જૈનસિદ્ધાંત પાઠમાળા:—સંસ્કૃત છાયાયુક્ત તત્વાર્થ સહિત પત્રાકારે ૧-૧૨-૦
- જૈન સિદ્ધાંત પ્રકરણ સંપદ્ધ:—૩૫ થોડા: બીજી ૧-૦-૦
- આદ્યાત્મિક પ્રબંધાવળી:—મુશીલકૃત: આદિતિ ત્રીજી ૦-૧૨-૦
- વર્તમાન યુગનું વાચન: ૩૧ ફોર્મ: પાકું પૂરું ૦-૧૨-૦
- આધ્યાત્મિક ભજનપદ:—૫૬ સંખ્યા: ૮૫૫: પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૬૨ આદિતિ ત્રીજી ૧-૮-૦
- રેસીટેશન:—ભાષણો, સંવાદો, ગાયનો ભાગ ૧-૨-૩
- સાથે આદિતિ બીજી ૦-૬-૦
- ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ૮૪ ઠથાઓ:— ૦-૮-૦
- સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ:—૫૭૫ ઉપયોગી કાવ્યોનો સમઢ ૦-૮-૦
- આદિતિ બીજી ૦-૨-૦
- સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ:—ભાગ ૨-૩ આદિતિ પહેલી. ૬૭૨ ૦-૮-૦
- સોફા મૂળ તથા ભાષાન્તર ૦-૩-૦
- સામાયિક દેવરૂપ:—સંસ્કૃત સ્તોત્રો સહિત આદિતિ બીજી ૦-૩-૦
- મજવાણું સ્થળ
- અજરામર જૈન વિદ્યાશાળા: લિંબડી

સુખી જીવન ગાળવાના પવિત્ર વિચારો દર્શાવતું માસિક

દિનકર

વાર્ષિક લગ્નમ

દેશમાં રૂપિયો એક : પરદેશમાં શિલિંગ જે
દેશ:-

પવિત્ર અને સુખી જીવન ગાળવું એજ આપણું હોય છે. "સાચું" સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે સંપત્તિ, વૈભવ, અધિકાર, મિત્રો કે કુટુંબ સ્વજનાદિ સાધનો પર્ણાપ્ત નથી. "આ સુત્ર કંઈ અનુભવી પુરુષોએ ઉચ્ચાર્યું છે અને તે સ્વયં આપણે પણ અનુભવી રહ્યા છીએ.

સંતોષી જીવન ગાળતાં મનુષ્ય ઘણે ગરીબ હોય છતાં સુખી છે. જ્યારે ઉપર કહેલી બધી સંપત્તિઓને પામેલો માનવી પણ જો સંતોષી ન હોય તો તે અપાર દુઃખી છે. એટલે સુખી જીવન ગાળવાની આપણી બાવના સંતોષ દ્વારાજ પૂરી થઈ શકે.

તેવો સંતોષ સદ્વિચારોથીજ આપણે પામી શકીએ, અને સદ્વિચારો તો મહાપુરુષોના સત્સંગ કે સદ્વાચન સિવાય કોઈની નજરે શકાય. આથી આ પત્રનો ઉદ્દેશ તેનું વાંચન સમાજને પૂરું પાડવાનોજ રાખવામાં આવ્યો છે.

વાંચન:-

જો વિચારો બહુ સાંખ્યા મંચન પાત્રી ઉત્પન્ન થયા હોય; વર્તમાન સમાજને પૂર્ણ ઉપયોગી હોય અને કેવળ ઉત્તેજનાશરક નહિ બલકે શાન્ત અને સાચી પ્રગતિના મુચક હોય તેવા પ્રૌઢ વિચારોનાજ લેખોને આ પત્રમાં રચાન મળે છે. તેથી આપ આ માસિકને અવશ્ય અપનાવશો.

~~દિનકર~~ દિનકર કાર્યાલય : સાબરમતી ~~દિનકર~~

ઉપાસકના

આ માસિક માત્ર જમાનામાં એક સારામાં સારું માસિક છે,
અને આ બાલ વૃદ્ધ સદુને વાંચવા લાયક છે.

આ પત્ર વાંચવાની અમને હિતકંઠા થવાની અગો તમારા પ્રત્યે
યત્નએ છીએ.

૨૪: ૧: ૩૫

મહિલાલ મુગ્ધ
મુગ્ધ

માસિકમાં ધાર્મિક, સામાજિક, અવધારિક એ બધું મેકવાએણું
હોય વાંચવામાં રસ રહે તે સ્વાભાવિક છે.

૮: ૧: ૩૫

જગજીવન જેવુંદ દેશાઈ
બગસરા

સેવક તરફથી થતા પ્રચારકાર્યમાં મદદ થાય એવું આપવું સાદિત્ય
માગે છે.

૪: ૨: ૩૫

"આનંદ"

કરેતુરેવંદ મુરેવંદ મારેતીયા
મુરેત

દિનકર વખતસર મળ્યા કરે છે અને મળ્યા કરશે એવી આશા
હોય. દિનકરની ઉત્પત્તિ ધર્મજનારા વાંચકોમાંનો અને પણ એક મજીસીય.

૯: ૨: ૩૫

શાંતિલાલ ઉજમરીશાહ
હલકા

...નેની અંદરના જેવો ઉચ્ચ કક્ષાના હોય અમોને પસંદ પડ્યું છે.

૧૫: ૨: ૩૫

ખુમાલ બાયાબાર્શ દાદાબાર્શ
બુવા

ઉદ્ગારો

આ માસિકના લેખો જેમ બહાર્ય, સંયમ અને ત્યાગના પ્રેરક છે; તેમ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને આધ્યાત્મિક વિચારોનો સમન્વય કરનારા છે. દિનકરના તંત્રીને દેવે સાચી મેવાની ધમસ બરી છે. ગાંધીવાદિક બાવાનાથી નિરાળું રહીને આ માસિક સારું સ્થાન મેળવશે એવું બાવી કહી શકાય છે.

૩: ૬: ૩૫

વનુવંશી
કુંડલી

I shall be highly obliged to you if you enlist my name as a regular subscriber to 'Dinker' a mental and economic salvation.

30 th. June 35

H. M. Shah,
Ahmedabad

હેતુમાં બે માસિકના લેખાઓ અમને સર્વ રીતે રસીક બનાવ્યા છે. કુંડલીની કળા ૩૫ 'દિનકર'ની પ્રશંસા કરવી ઉચિત નથી તેમ આપના માસિકની પ્રશંસા કરવી યોગ્ય નથી.

૨૭: ૬: ૩૫

વ્યાસ મારતર
નાનાભમોદરા

જીવવાનું જે આપને માસિક કાલવામાં કાંઈ પણ નહોતું નથી તે જાણવું જેથી આપને ટપાલના ખોટા ખર્ચ પાસે નહિ વળી માસિક લાભગ્રીથી આ જાણું કાઢો છો તે જાણી દે ખુશી હોઈ. લેખો પણ અમરકાગક આવે છે.

૧૫: ૬: ૩૫

દીપવંદ દગરશી તુરખીયા
વડવાળુ કેશવ

પ્રસ્તાવના

यस्मात् प्रयोऽप्या धर्मिणो, दानेनाऽप्येन चाऽन्वहम् ।
गृहस्थे नैव धार्यन्ते, तस्माज् ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥

જ્ઞાનાદિ સંસ્કારો દ્વારા અને અન્નાદિ સાધનો દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમ, ત્રણે આશ્રમોની સેવા બાળતરી શકે છે. તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી ગૃહસ્થાશ્રમ પણ મહાન ઉપયોગી આશ્રમ છે.

મંસ્કૃતિદ્વારા માનસિક અને ખોરાકદ્વારા શારીરિક નિર્વાહ કરનાર અને વિકાસમાર્ગમાં એક વિસામા સમાન એ, જ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમ આજે કેવી કટંગો પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે તે નીચેના ચિત્રોથી દૃષ્ટિક સમજાવી.

ચિત્રો

આખો દિવસ આજે બે વિભાગોમાં વિભક્ત છે. તે બે વર્ગમાં સુધારક અને રૂઢિચુસ્ત એમ બાવનાનાં બે વડેબુ વડે છે, આથી પહેલો વર્ગ સુધારક તરીકે અને બીજો વર્ગ રૂઢિચુસ્ત તરીકે ઓળખાય છે. પહેલામાં બહુ અંગે પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિની છાપ છે. કારણ કે આધુનિક સિદ્ધાંતો, ખાનપાન, રક્તસ્રવન, કળાવિકાસ, ઉદ્યોગવર્ધન એવી એવી અનેક ખાતરોમાં પ્રાયઃ ત્યાંનું અનુકરણ દેખાઈ આવે છે.

આપની જ ગણાતી. આજે એ ઉદ્દેશ ભૂલી જવાયો છે. નાના નાના અનેક ફેશનદાર આશૂપણોની મજૂરી પાછળ પાતુની કિંમત કરતાં વધુ દ્રવ્ય નફાનું વેડફાઈ જાય છે. ફેટલાક કુટુંબોને કરજ કરી આ રૂઢિને અનુસરવું પડે છે તો કોમને બીજાનાં ઉછીતાં લાવી આ સમય સાચવી લેવો પડે છે.

કન્યાને શોભાઈ જે દાગીનાઓ પહેરાવાય છે તે શોભાને બદલે ઉલટાં કાન, નાક વગેરેના છેદવાથી દુઃખરૂપ બને છે તે ઉપરાંત કાન તથા નાકમાં મેલ બરાય છે. ડોક, હાથ અને પગ પણ ઘસાય છે અને ખૂબ બોળે થાય છે તે નફામાં. આ રીતે તે આશૂપણો સુખને બદલે દુઃખ અને શોભાને બદલે ફેટલીક વાર બેડાળતા લાવે છે. ચાણી માતા-ઓએ સુરસકાર બરી બાળાઓને મારાં સદ્ગુણોનાં આશૂપણોથી ચણુમારી લદાવો લેવો પડે. અને આવી કુરૂઢિને તોડી પોતાની સંજ્ઞાનતાનો પરિચય સમાજને આપવો પડે. આથી દેશને પણ આર્થિક દ્રષ્ટિએ ધણો લાભ થશે. આશૂપણોને નિષેધ કરવાનો અહીં આશય નથી પરંતુ તે આશૂપણો ઉપયોગિતા અને મુંઝરતાની દ્રષ્ટિએ દોષા જોઈએ અને તે પણ સમાજમાં રૂઢિ રૂપે તો ન જ દોષા જોઈએ તે સમજાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

અલીસ ગીતો

લગ્ન અવસરે ફેટલીક બહેનો અલીસ (ગંદા) ગીતો ગાઈને લદાણુ લે છે. તે પણ એક પ્રકારની કુરૂઢિ છે. આવી જાતની દારૂ અને મશકરીથી પાતેના બાળકોના માનસ પર તેના ખૂબ મરકારોની છાપ પડે છે. વાતાવરણ નિમ્મલસ ને યૃગારિક બને છે. આથી તેવાં અલીસ ગીતોને બદલે તેવે સમયે શિક્ષાપટ્ટો અને યૃગીન સુમધુર સ્વરે ગાયાં પડે. જેથી ગંજનની સાથે સાદું જ્ઞાન પણ મળે.

લગ્નવિધિ

લગ્ન સમયે જે વિધિદ્વારા ચૂદરચણનના કર્તવ્યોનો નિર્દેશ અને પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે તેને લગ્નવિધિ કહેવામાં આવે છે.

પ્રાચીનકાળમાં તે વિધિનું ગૌરવ કેવું હશે અને તે વખતના મંત્રોચારણો કેવી રીતે શૈલીથી ઉચ્ચારાતાં હશે તે તો દૈવ જાણે પરંતુ આજે એવી પવિત્ર અને ઉપયોગી લક્ષ્મીવિધિ 'સમોર્ત દુષ્કર્મ જાતેજ સુખં ભવતુ । સમો વરસે સાવધાન ।' એવા એવા અસ્તુટ, અશુભ અને એકના એક મંત્ર વારંવાર બોલી સવાને ચોપડી બોલેલા ગૌરનાથ હાસેલીને પૂરું કરી દે છે. અને વર કન્યા તથા ધર્તરને છૂટકારાનો દમ એવાવે છે. ચૌરીમાં આ બધી ક્રિયાઓ અગ્રોમ યુવાન અને મુખ્યા બાળા તેનાં રતેહીઓનો સહારો લઈ ઉત્સાહહીનપણે માંડમાંડ પૂરી કરી કાંઠે પહોંચી જાય છે. બધી વિધિનો સમય લગભગ રાત્રિનો જ હોય છે. સાંઘેયું કરી મોટી રાતે આવેલા યાત્રીને લોભ થયેલા એ વર અને કન્યાપક્ષના માણસોને રાત્રિના બાર કે એક વાગ્યા મુઠ્ઠી આ ક્રિયામાં જોડાઈ રહેવું પડે ત્યાં રસ પશુ ચાતો હોય !

વરને પોંખવા આવતી સાસુ ધોંસરું, ત્રાક, રવાઇઓ, અને સાંઘેયું આજે તો રૂઢિ મુજબ બતાવીને ચાલી જાય છે. તેના ગૃહ અર્ધેને પોતે જ ન્યાં ન સમજતી હોય ત્યાં જમાઈને તો બાનજ ક્યાંથી હોય !

આખી લક્ષ્મીવિધિ અને તેને અંગેના મંત્રાત્મક ચિદ્ધો એવાં તો ગ્રેરક અને બોધપ્રદ છે કે જો તે સુયોગ્ય દમ્પતીને સંપૂર્ણ રીતે રહસ્યપૂર્વક વિસ્તારથી સમજાવ્યાં હોય તો આજે ગૃહસ્થાશ્રમની જે વિટંબનાઓ ઉઠાવરી પડે છે તેનો સંદેહ જોઈ શકાય નહીં.

સમાજના બહાર ગણ્યતા આજેવાનો જોટલો રસ લગોના લાડુ પાછળ લઈ રવા છે તેટલો રસ જો આવા ઉપયોગી પ્રશ્નો પરત્વે લે તો પાતું જ ઉત્તમ ગણાય. મોટી મોટી જાતો લખને જતું. પોતાને માટે અને કન્યાના વડીલોને માટે હાકમારીઓ ઉઠી કરી તે કાંઈ લક્ષ્મીવતની લદાખ નથી. ચોડાંક માનુષો, સદાચ અને એકાદ દંડના બોળન આદર્શથી જો લક્ષ પત્રી જાય તો સમાજના આવા અરવરો પાછળ અર્થ વેદાના સમય અને ધનની પૂજા રમ્યા થાય અને લક્ષની ધમાલિયા પિંડોને જાલ તેમાં પડી આરંભતા આજે એવી વળ

કલાક મુધી કોઈ સારા ગૃહસ્થાશ્રમના અનુભવી અને પીઠ વિદ્વાન પાસે શાંતિપૂર્વક આ વિધિ થાય તે વધુ યોગ્ય ગણાય.

વિદ્યાપરિક્ષા

જે બાળાઓ સોળ સોળ વર્ષ મુધી કુટુંબના પ્રેમમય વાતાવરણમાં ઉછરેલી હોય છે, જેણે માતાનું વાતસલ્ય, પિતાનાં લાડ અને બાઈનાં મીઠાં સ્નેહસંભારણાં વચ્ચેનો જે સ્વર્ગીય આનંદ લીધો હોય છે તે મધા આનંદને છોડી, પોતાની પ્રેમાળ સદચરીઓના સ્નેહવિનોદને દૂર કરી અને જન્મસ્થાનની મીઠી મમતાને પરહરી અગ્નિપ્રયાં અણુઅનુભવેલ વાતાવરણમાં જે બાળાને મૂકાવું પડે છે તેની તે વખતની માનસિક સ્થિતિ કેવી કરણુ હશે ! તેના અંતઃકરણને આ પ્રશ્નગતી કારમી વેદના કેવી પીડતી હશે ! તે દ્રશ્ય કવિઓની પણ કલ્પનાતીત જ છે. કેવો તેનો આ અપૂર્વ ત્યાગ !

આવે પ્રશ્નજે માતાનું હૃદય પણ ચીરાતું હોય છે. તેની આંખમાંથી ઝરતાં પ્રેમાશ્રુઓ વાતાવરણને કરણુ બનાવી દે છે. તેની વાચા પ્રેરવા છતાં ઉપડતી નથી. છતાં આવે સમયે તેના પ્રેમની કપરી કસોટી ખીજી રીતે થાય છે. તે કસોટી એટલે વિદ્યાની શિખામાળુ. પુત્રો પાસે જતાં તેનું હૃદય વચ્ચરે છે છતાં કર્તવ્યના દાયથી તેને દબાવી પુત્રોનાં સ્નેહાશ્રુઓને લૂછતી અને ગોદમાં લેતી એ માતા જ્યારે વિદ્યાપરિક્ષા આપે છે ત્યારે કવિથી બોટાદકરનું “ જનનીની જોડ સખી નહોં મળે રે લોલ ’નું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે અને વજ્ર-સમા કઠોર હૃદયને પણ કામળ બનાવી એકનાર તો રહ્યાં મૂકે છે અને સાથે સાથે નવમસ્તક બનાવી દે છે. ત્યારે તે માતા શું કહું છે તે બાપ આ અભિજ્ઞાન શાકુનવનો એક ક્ષેત્રે બચ્ચા કરે છે—

શુદ્ધપસ્ય શુરુત્વ કુલ પ્રિયમર્યાદૃત્તિ સ્વપત્નો જને
મર્તુચિંપટતાપિ ચોષણતયા માસન પ્રતોષં ગમઃ ।
ભૂચિષ્ટં ભવ દક્ષિણા પતિજનં ભાગ્યંપ્યનુત્સેકિની
યાન્તેયં ગૃહિણીપદં ચુવત્પો યામાઃ કુલસ્યાધયઃ ॥

“ પ્રિય પુત્રી !

સાસુ, સસરા ને વડીલની બકિતપૂર્વક સવા કરજો. તેના સ્વભાવ કે દુર્ગુણ સાચું જોઈશ નહિ, અને તારી દેરાણી જેઠણી વગેરે સાથે સાહેલીની જોમ પ્રેમાળ હૃદયે વર્તજો. પદાર્થના ઓખાવણ પણા સામે જોઈશ નહિ. રતેહ આગળ રતોનાં પણ કશાં મૂલ્ય નથી. પતિના પ્રેમની પજેપજે ઝંખના કરજો. સ્વપ્નમાં પણ તેની સાથે રોજ કરીશ નહિ. તેના લેશમાત્ર કોપનું નિમિત્ત કદી બનીશ નહિ. કલમ કારણવશાત તે કોષે બરાબ તોપણ તું ઉત્તવલ અંતઃકરણને કોપથી કાળું ન કરીશ. તારી નીચેના માણસો પર તું અમીદ્રષ્ટિ રાખજો અને દયાદ્રષ્ટિથી તેનાં દુઃખો દૂર કરજો. તમારાં દમ્પતીજીવનમાં જમે તેથી વિપત્તિ આવે તોપણ પતિપત્ની બન્નેની એકાકારતા જળવી રાખજો. પતિના દુઃખમાં ભાગીદાર બનજો. વસ્ત્ર, આભૂષણ અને ખાનપાનનો મોહ ન રાખજો. ગરીબ દયામાં ગમગીન અને તર્વચરપણામાં ઉર્જા છળી ન બનજો. તારી આટલી યોગ્યતા તને ગૃહિણીપદે ચોખ બનાવે છે. આ પ્રમાણે જો બાળા નથી વર્તે શકતી તે પુત્રી આ ગૃહિણીપદને હાથક નથી. ”

માતાની આ હેઠલી શિખામણ દામ્પત્યપ્રેમનો મીઠો આદર્શ છે. જે માતાના આવા ઉદ્ગારો દોષ છે તેની પુત્રીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ તેવોજ મુંદર બને છે.

આવી સાનુઓ પોતાના જમાણને પણ પુત્રવત્ માને છે. અને તેના દિન ગારુ સતન જગૃત ગમે છે. પોતાની પુત્રીના ગુણોનો ઉદય જોલી તેની પાસે નિવેદન કરી તેનો માર્ગ સરજ બનાવી આપે છે.

ફેટલીક માતાઓ કે જે આ કરજને નથી સમજ શકતી તે નાનપત્રથી જ પોતાની બાળાઓમાં દલમાં મરકારો રહે છે. સાકું સાકું ખાતું માર્ય કપડાં પહેરવાં, લાગીનાઓથી યરીર ચનચારું પછી બસે પતિ ગરીબ કે બેશર દોષ. આવા મરકારથી તે મનુષ્ય મુદે જન્મ એને મુખી થતી નથી અને બીજનબોને પણ દુઃખી કરે

છે. સ્વાર્થ તરફ તેની દ્રષ્ટિ વિશેષ રહે છે. તેથી તે નાની નાની બાબતોમાં દેરાણી, જોડાણી, સાસુ વગેરે સાથે લડે છે. આવી વઢકણી બાબાઓને વળી તે માતાઓ પિયરમાં આશ્રય આપી ઉરકેરે છે કે, આડકતરી રીતે તેનું ઉપરાણું લે છે. તેવી માતાઓ પોતાની પુત્રીના મીઠા સંસારમાં ઝેર રેડે છે. તે માતાઓ યમને યતનું કાર્ય કરે છે, તેમનું આ જાતનું વહાલ એ પણ હળાહળ વિષ છે. માટે દરેક માતાઓએ પોતાની પુત્રીના માથા હિતની ખાતર દીર્ઘદ્રષ્ટિથી પ્રસંગ પડ્યે ઉપરના જ મંરકારો રેડવા જોઇએ અને શિખામણ પણ તેવી જ આપવી જોઇએ.

આ રીતે પુત્ર પુત્રી પુખ્ત વયનાં થયાં પછી અને તેમનાં લગ્ન ધત્વાદિ ક્રિયા થયા પછી તેનાં માઆપ પોતાની જવાબદારીથી બહુ અંશે મુક્ત થાય છે. જો કે પિતાની હિતબુદ્ધિ અને માતાનું વિમળ વાત્સલ્ય એ બન્ને વડેનો તો રહેતો ગયાની પેરે જીવનસર પુત્ર પુત્રી પર વહેતાં જ રહે છે. તે કદી ચૂકાઇ શકતાં નથી. પરંતુ કાર્યની જવાબદારીનો જોગે તો જરૂર નેના પરથી ઉતરી જાય છે.

પુત્રી તો પોતાને સાસરે સિધાવ્યા પછી તેનું પોતાના પિયરમાં આગમન પણ કવચિત જ થાય છે. જો કે તે વાર તહેવારે કે કોઇ સારે માટે પ્રસંગે જ આવે છે. તેમ છતાં તેનો મહિયરનો પ્રેમ તો અખંડ જ રહે છે.

પુત્રીપ્રત્યે

જ્યારે જ્યારે તે માતાપિતાને ત્યાં આવે ત્યારે માઆપની ફરજ છે કે તેનું સુખદુઃખ પૂછી તેના દુઃખને દૂર કરવા યથાશક્ય પ્રયત્નો કરવા. તેની આર્થિક, મામાત્રિક વગેરે મુશ્કેલીઓ ઉકેલવી, તેમના શરૂ પડે માથે મુશ્કેલ રખાવવા તેમનાં સાસુ સસરા ધત્વાદેની સેવા કરવાની તક આપવી. તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા અને તેમને શુભ શિક્ષા આપવી. આવાં આવાં બાબાનાં સુખી જીવન સાથે જીવોપન્ન દર્શન જાગરવા રહેતું એ તો માઆપની દેઃ સુધીની

ફરજ છે. કારણ કે પુત્ર કરતાં પુત્રીનું જીવન જોડણું વધુ દયનીય છે તેટલું જ વધુ નિરીક્ષણીય છે.

પુત્રપ્રત્યે

માતે તુ પોહશે વર્ષે પુત્રે મિત્રવદાચરેત્ ।

પુત્ર મોટો થયા પછી તેના પ્રત્યે માબાપોએ મિત્ર સમાન ગણી વર્તન રાખવું એમ નીતિકારો કહે છે. પછીથી પ્રત્યેક કાર્યમાં તેની સંમતિ લેવી. તેની સંમતિ લેવાથી તેનું હૃદય સદા પ્રેમાળ અને પ્રકુલ રહે છે. કદાચ તેના અને પોતાના વિચારોમાં વચનું - અંતર હોવાથી તારતમ્ય સંભવે છે ખરું. પરંતુ માતાપિતાની ફરજ છે કે યુવાન પુત્રના વિચારો સાંભળવા, તેના પર પોતાની દીર્ઘદ્રષ્ટિ ફેરવવી અને જે આદ્ય હોય તે અદ્ય કરવું અને ખોટું લાગે તે સુધારવા સારુ શીડી શિક્ષા આપવી, પણ તે વિચારોનો તિરસ્કાર ન કરવો. તિરસ્કાર કરવાથી તેનું અંતર દુભાય છે અને પ્રેમમાં ક્ષતિ પહોંચે છે. તેના સત્કાર્યમાં અને સહવિચારમાં સાથ દેવો. તેને ઉત્સાહપૂર્ણ બનાવવો પણ રોધ ન કરવો. તે વ્યવહારથી અનબિજ્ઞ હોય તો પોતાનો વ્યવહારિક અનુભવ કહેવો અને એ રીતે પ્રેમપૂર્વક તેના જીવનમાં સદાયક થવું એ પિતાની ફરજ છે. માતાનો પ્રેમ તો સદા પુત્ર પર અખંડ જ રહે છે. છતાં અધિક પુત્રો હોય તો દરેક પર સમાન પ્રેમ રાખવો. તેની બૂઝ ચતી હોય તો માતૃહૃદયને છાન્ને તેવી ઉચિત માનસિકતા બતાવવી એ તેમની પણ ફરજ છે. આમ વર્તવાથી જીવનના અંત સુધી એ આપણું કુટુંબ સ્નેહામૃત અને સંસ્કાર મુધાથી તરબોળ રહે છે અને તેનું વાતાવરણ કે જે પાટોથી કુટુંબોને પણ અનુકરણની બની રહે છે.

પુત્રનાં માળાપ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો

૩

પુત્રી પોતાને સાસરે સીધાવ્યા પછી તેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર વિભક્ત થઈ પોતાના પતિ, સાસુ, સસરા, નણદ, દેરાણી, જેઠાણી ઇત્યાદિ પરત્વે રહે છે તેથી તેટલું જ તેના માળાપ પ્રત્યેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર સહેજે પરિમિત બની જાય છે. વળી જે જે સામાન્ય કર્તવ્ય માળાપ પ્રત્યેનાં હોવાં જોઈએ તે તે તેનામાં કુદરતી રીતે જ રહે છે. તેથી તેના નિર્દેશ કરવાની અહીં આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ પુત્રની પુખ્ત વય થયા પછી જોડલે અંગે તેનાં માળાપ કર્તવ્યમુક્ત થાય છે તેટલે જ દરજ્જે પુત્રનું પોતાના પવિત્ર માળાપ પ્રત્યેનું આખું કાર્યક્ષેત્ર નવીન ઉલ્લુ થાય છે. આજે એક કહેવત પ્રચલિત છે કે—

‘ પુત્રને આવી લાડી રે પછી માળાપ મૂક્યાં કાઢી રે,
પુત્રને આવી મૂછયું રે પછી માળાપને નવ પૂછયું રે.’

આ કહેવત ધણે રચણે મરિનાઈ થતી હોય છે. પુત્રની આ કર્તવ્યબ્રજતા માળાપોના અંતઃકરણને અતિ અતિ દુઃખિત કરે છે. વરો સુધી જન્મેનત ઉઠાવી માળાપોએ પુત્ર તરફથી શાંતિ અને નિશ્ચિત્તી જે આશાઓ રાખી હોય છે તે પુત્રની આવી રતિથી તદ્દન કરમાઈ જાય છે.

અઃવા માળાપોના અભિધાપો અને અંતરની આદો જે પુત્ર પર વરસે છે તે જાણે કદાચ પનિક હો, પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં આ

અકાર્યથી ઊંડું ઊંડું દુઃખ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે જે બંસાવાને માટે બહારની ધત્તર સામગ્રી તદ્દન નિરર્થક નીવડે છે.

કેટલાક પુત્રો તો પોતાના માબાપનું બરણુ પોપણુ કરવા મુદ્દા તૈયાર હોતા નથી, અને કોઈ કરે છે તો પણ તેના તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જુએ છે. તે અશક્ત અને વયોવૃદ્ધ થયેલાં માતાપિતાને નિવૃત્તિ અને સંતોષ આપવાને બદલે કલેશ અને પરિતાપ ઉપજાવે છે અને માથાતૂટ શ્રમ પણ કરાવે છે.

કેટલાંક કુલીન ગણુતાં પુત્રો તો માબાપનાં બરણુપોપણુ માટે પોતાના બાઇઓ વચ્ચે માંહોમાંહે લડે છે, તેને જુદાં રાખે છે અને ખર્ચ માટે આનાકાની કરે છે. કેટલાંક તો વળી જે બાઇઓ હો તો એક માને પોપે છે અને એક બાપને પોપે છે, અર્થાત્ । માબાપનાં આ રીતે વિકાગે પાડી દે છે.

પોતાના મોજસોખ અને એશઆરામની પાછળ દળવે અને લાખો ખર્ચનારને પોતાનાં માતાપિતાનું બરણુપોપણુ કરવું એ બારે પડે કે ખૂંચે એ સ્વાર્થાધતાની પરાકાશ અને દલકાર્ષની પરિસીમા છે. આવા કાર્યમાં માનવતાનો મહાન હાસ છે.

માબાપની સેવાનું સંસ્મરણ

ऊढो गर्भः प्रसवसमये सोढमत्युमशूलं
पथ्यादारीः स्वपनयिधिभिः स्तन्यपानप्रयत्नैः ।

विष्टामृषप्रभृतिमलिनं कष्टमासाद्य सद्य
स्नातः पुनः कथमपि यया स्तूपतां सैव माता ॥

આ નીતિચાળનો એક મંત્ર છે અને તેમાં માતૃલેખ કે અદ્વિતીય અને અપાર દેવ છે તેનું નિરુદ્ધન છે.

બપરથી બાળક જન્મમાં આવે છે ત્યારથી માંડીને તેની પુખ્ત ઉંમર ન થાય ત્યાં સુધી તેના જીવનનો મહત્ત્વમયો આધાર તેજ મતાની સીરદ પર આવડે છે. તેનું આ તદ્દથ ચિત્ર છે.

પ્રથમ તો એ ગર્ભના બારને નવ નવ માસ સુધી વહન કરે છે. ગર્ભને લેશમાત્ર દુઃખ ન થાય તે સારુ તે બિચારી પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુને પણ સજી દે છે. ખાનપાનના સ્વાદો અને રસ-વૃત્તિપર કાણુ રાખી સાદું અને સામાન્ય બોજન લે છે. ઉકવામાં, બેમવામાં, બોલવામાં કે ચાલવામાં રખેને ગર્ભ ફુલાય ! તેમ બિચારી બિચારીને બધી ક્રિયા કરે છે. પ્રસવના સમયે તે અપાર અને અકથ્ય કષ્ટ વેદે છે. પરંતુ જ્યારે એ પ્રસવ થયા પછી બાળકનો ધ્વનિ સાંભળે છે કે તુરતજ જાણે બધું દુઃખ ભૂલી ગઈ ન હોય ! તેમ તેમના મુખ પર મૃદુ મૃદુ સ્મિતની છાયા તરવરી રહે છે. કેટલો એ અગાધ પ્રેમ !

પ્રસવ થયા પછી પણ બાળકનું સ્વાસ્થ્ય મુંઢર રહે તે સારુ ખાનપાન ઇલાદિમાં પૂર્વવત જ સંયમ રાખે છે અને જ્યારે જ્યારે આવશ્યકતા હોય ત્યારે ત્યારે બીજું બધું કાર્ય છોડી બાળકને સાન્નિધ્ય પવનું પાન કરાવે છે. પોતે બધું કામ કરતી હોય છે પરંતુ તેની દ્રષ્ટિ તો પોતાના બાળક તરફ જ હોય છે. જ્યારે તે રહે છે ત્યારે તેનો બધો આનંદ સ્ફાર્ષ જાય છે. પરંતુ જ્યારે તેનું વહન પ્રકુલ્લ હોય છે ત્યારે જ બહારનું બધું દુઃખ ભૂલી તે સ્વર્ગની ભોજ માણે છે.

અંકમા (ખોજામાં) મુલાડી બાળકને તે પપાળે છે, મરતકે મીઠા કર મરી બાળકને ફુલાવે છે અને પારખે પોઢાડી મુલાવે છે. કેવાં તેનાં મીઠાં વેળુ ! કેવી તેની અમી બરી આંખડી !

સદૃશ્યમાં સૂતેવું બાળક મુત્ર કે વિષાધી ઉત્તમ વસ્ત્ર ખરાબ કરે હતા વિના ક્યેને તેને સાફ કરવું, બીનામાંથી સ્નાનાં મુલાવું, ચાવિને રાત્રિનાના ઉગ્ગમરા કરવા, બર્લનડામાંથી પહે પહે ભાગ્યે રહું; આવાં અવાં અનેક કટોમાં પણ જેનો પ્રેમપ્રવહ તેવાને તેવો

અખંડિત રહે એવી જો કોઈ પણ ભક્તિમાન સેવિકા હોય તો તે એક માતા જ છે, જે જેવી તુલના આપ્યા જગતમાં શોધી જાતી નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, ધરણી, સમુદ્ર આદિ જગતના મહાન ઉપકારક છે. પરંતુ જનનીના અનંત ઉપકાર આગળ તેનો ઉપકાર સાવ ફિક્કો અને અલ્પ જ લાગે છે, જેના ગુણોની સંખ્યા મુખથી ગણાતી નથી અને ઉરમાં સમાતી થે નથી એવી એ અપરંપાર ઉપકારકારિણી જનનીને કોટિકોટિ વંદન હો. માતા એ તો માતા જ છે.

પિતાનો સ્નેહ એ પણ જેવો તેવો હોતો નથી. પુત્રનાં લાલન પાલન પાછળ તેનાં પણ સમય અને શક્તિ જનનેનો બોજ અપૂર્વ હોય છે. બાળકના હિતની ખાતર તે વહાલામાં વહાલી સંપત્તિને ન્યોછાવર કરે છે. તેના સુખની પાછળ તેની સેવાનો પણ આવે મહનીય ફાળો છે.

અધમનાનો પરિચય

પરંતુ એ પ્રેમપ્રવાહિની, અનેક ઉપકારિણી પૂજ્યપાત્ર જનનીને 'બેસ, બેસ ડોકરી' અને પૂજ્ય પિતાને 'સાહેબુદ્ધિ નાકી' એવાં એવાં તિરસ્કૃત વચનો અને વિશેષજોથી વધાવી લેનારા પણ કેટલાક પુત્રો આજે ભારતમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ખરેખર આ કેટલી દુર્ભાગીની બિના છે! આવા વર્ગની ગણના પશુમાં કરવી કે ક્યાં કરવી તે ખરેખર ચિતનીય વસ્તુ છે.

જે શિક્ષણ આવી જનની નિધુર રત્તિ જાળવત કરતું હોય તે શિક્ષણ ખતે દુર્ભાગ્ય ગણ્યો. તેની લેલમાત્ર આવશ્યકતા નથી અને જે વાતાવરણમાં આવી એકાંત સ્વાર્થરત્તિને પોષણ મળતું હોય તે વાતાવરણ પણ વિચલ પામે તો જગત બોદું નથી. જે પત્ર કે જે અધિકાર મનાઈપત્ર અને પુત્ર વચ્ચે તથા બાપ બાપ વચ્ચે કંઈક ઉત્પન્ન કરે તેવી સંપત્તિમાં વહાલવું તે કરનાં કરીનીનાં દિન શાગ્ય એ માનવસંસ્કૃતિ નાદે વધુ લજ્જામયી અર્થ છે.

અભક્તિનું કારણ

માતા પિતા પ્રત્યે આવી અભક્તિ થવાનાં મૂળ કારણો મુખ્ય-
ત્વેં કરીને નીચે પ્રમાણેનાં હોય છે.

(૧) વડુ અને સાસુનો અણખનાવ તે અણખનાવ એ રીતે
ઉદભવે છે. એક તો કાર્યમાં અને વિચારમાં પરસ્પરની અસહિષ્ણુતા
અને ખીજું સામાન્ય જૂલ થતાં ટોંકટોંક કરવાનો સ્વભાવ.

જે શાણી સ્ત્રી હોય છે તે આવી સામાન્ય વસ્તુને જડુ મહત્ત્વ
આપતી નથી અને પોતાની સાસુ સાથે મુશ્કેળ માધી લે છે. અને
કેટલીક સાસુઓ પણ એવી હોય છે કે તે પોતાની જુવાન વડુને
પ્રેમની ગાંઠથી બાંધીને કેળતી લે છે. પણ જે સાસુઓમાં આટલી
આવડન દોતી નથી તે પરસ્પર વિચાર કરે છે અને પુરુષોને દયિયાર
રૂપ બનાવે છે. જે વસ્તુ આપણે આજ ખંડના પહેલા પ્રકરણમાં
વિચારી ગયા છીએ આ પણ એક સ્ત્રીજાતિના દુર્ભાગ્યનો નમૂનો
છે કે જેનું પરિણામ આખા કુટુંબને શોષનું પડે છે.

(૨) વયનો મદ. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

યૌવનં ધનસમ્પત્તિઃ પ્રમુત્તમવિવેકિતા ।

પરકમપ્યનર્થાય કિમ્ન યત્ર ચતુષ્ટયં ॥

ધન, અધિકાર અને યૌવન એ ત્રણેનું જ્યાં મિશ્રન થાય છે
ત્યાં પ્રાયઃ અવિવેકિતા જન્મે છે. એટલે દર્તવાકર્તવ્યનું તેને જ્ઞાન
રહેતું નથી તે નશામાં માતાપિતાના પૂર્વ ઉપકારોનું તેને વિસ્મરણ
થઈ જાય છે. તેથી પણ આવી બેદરકારી આવે છે.

(૩) વિચારોની અમમાનતા. વિચારોની અસામનનાથી પણ ધણી-
વાર માઆપના માથે મેળ ખાતો નથી. શાખા બાજકો આવે ત્યજે
મદનમીય અને ઉદાર બની પોતાનું દાંપ બરાબર બગડ્યે
જાય છે અને ભક્તિ તથા પ્રેમથી પોતાના માઆપને પત્તુ મૂલ્ય
પત્તુ મમત્કારી થો છે, પરંતુ જે ઉર્લાળ્યા દોષ છે તે

સહન કરી શકતા નથી, અને માળાપ સાથે લડવાનું શરુ કરી દે છે. આ રીતે માળાપ અને પુત્ર વચ્ચે મીઠા સ્નેહમાં કલેશનાં ઝેરી બીજો વેવાવાં શરુ થાય છે.

આ અલક્ષિતાનાં તથા કારણો પૈકી પહેલા કારણની વિસ્તૃત વિવેચના એવા પ્રકરણમાં કરીશું અહીં બીજા અને ત્રીજાની વિસ્તૃત વિવેચના કરીએ.

સ્વચ્છંદતા

જ્યાં મુધી સમાજ વ્યવસ્થિત હોય છે ત્યાં મુધી સમાજનાં સૌ અંગોને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પોતપોતાના કર્તવ્યોમાં પરાયણ રહેતું પડે છે. પરંતુ સમાજમાં જ્યારે રૂઢિઓનાં નાંડવનૃત્ય થાય છે, સમાજના નેનાઓ, અગ્રેસરો પોતાની ફરજ ચૂકે છે. તેઓ જ્યારે કર્તવ્ય ભ્રષ્ટ્ર બને છે ત્યારે સમાજમાં અવ્યવસ્થા વધે છે ત્યારે કોઈ કોઈને કહી શકતું નથી, અને આવી અરાજકતામાંથી જ સ્વચ્છંદતાનો જન્મ થાય છે. પૂર્વવર્ણિત મદ, મોટાઈ, યુવાની, ધન અને મૂર્ખતા એ બધા સ્વચ્છંદતાનાં વર્ધક કારણો છે. આથી સ્વચ્છંદતા ફૂલે છે, ફાલે છે અને ફળે છે.

આજે આવી સ્વચ્છંદતા ઘણા ખરા યુવાનોમાં બહુ અંશે દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય છે, અને આ દોષથી તેના અતિ ઉચ્ચ વિચારો અને ઉત્સાહ હોવા છતાં તે આગળ વધી શકતા નથી, એટલું જ નહીં બહુ ઘણીવાર ઠોકર ખાના નજરે દેખાય છે. આ સ્વચ્છંદી વૃત્તિ પ્રથમ તો સમાજની પ્રબોધિકા અને નિયમે પ્રત્યેજ સામુ પડે છે. પરંતુ આખરે તો તેનાં પગરખાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક બને છે. આવા યુવાનોને લેશમાય નિયમોની આધીનતા પરવાની નથી. તેને માત્ર સ્વચ્છંદી વિદાર ગમે છે. આવે ગમે તે યુવાનની આ પ્રવૃત્તિને પણ તેની સદચરણને કદાચ સામુ પડી જાય તો તો તેનું પશ્ચાત્તઃપશ્ચાદ્ બહુ ખૂટું આવે છે. તેઓ જન્મે નૈનિક બાળને પ્રત્યે પણ પડીયો બેરકાર બનતાં જાય છે.

“આજે સ્વતંત્રતાનો જન્મનો છે, અને અમો સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છીએ છીએ.” તેમ માની આ વૃત્તિનો સ્વતંત્રતામાં સમાવેશ કરે છે. વસ્તુતઃ આ સ્વતંત્રતા તો નથીજ પણ હળહળતી સ્વચ્છંદતા છે. આવી સ્વચ્છંદતામાં લેશ માત્ર વિકાસને અવકાશજ નથી.

સ્વચ્છંદતાનું પરિણામ

આવાં યુવાન યુગલો ખોટી દેશન પાછળ પુષ્કળ ધનની ખરબાદી કરે છે. નાટક, સિનેમા અને બીજી અનેક ગાયનો પાછળ તે લાગ્ય રહે છે. પોતાનું ઘર તપાસવાની તેને પરવા હોતી નથી.

પોતાના હાથમાં ધરની માલિકીની લગામ આગ્યા પછી તે ખૂબ ઉગાડે બને છે, કમાવાને બદલે ખોટા ખર્ચામાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આમાંનાં કેટલાકને ખોટા સંગથી ખૂરી બદોઆ પણ લાગુ પડી જાય છે.

આવી સ્વચ્છંદી વૃત્તિને લાઇને તેનાં માળાપો તેનો રોધ કરે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેઓ તેનો આ રોધ સાંખી શકતાં નથી, અને તેની શિખામણ માનવા માટે થોબી પણ શકતાં નથી. પરિણામે માળાપો અને તેમની સાથે કલેશ થતા રહે છે. માળાપ પ્રત્યે અભક્તિ થવાનું કેટલેક સ્થળે અને કેટલેક અંશે આ પણ એક કારણ છે.

વિચારોની અસમાનતા

માત્ર વદુના અજુજનાર અને સ્વચ્છંદતા સિવાય માળાપ પ્રત્યે અભક્તિ કે અપ્રેમ થવાનું બીજું કારણ વિચારોની અસમાનતા છે. પરંતુ ઉપરના બે કારણોથી માળાપોની જેવી કંઈકી સ્થિતિ થાય છે તેથી આ કારણમાં થતો નથી. કારણ કે આ કારણ મૂર્ખ કે સ્વચ્છંદી પુત્રથી ઉત્પન્ન થતું હોતું નથી. પરંતુ આ કારણ તો વિચારક શબ્દના પુત્રમાંથી જન્મે છે, અને આ કારણમાં માળાપનો પણ કેટલેક અંશે રોધ દોષ છે. કારણ કે તે એટલાં બધાં રૂઢિચુસ્ત

અને અચાન હોય છે કે 'આગેસે ચક્ષી આતી હું' વાપા વાક્ય પ્રમાણે ઈત્યાદિ દહી ગતાનુગતિ કરી રહ્યાં હોય છે.

તેની સામાજિક કે ધાર્મિક ક્રિયામાં કોઈ યુવાન જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કરે કે રૂઢિ સામે અણુગમે બતાવે તો તેને પુરતજ નાસ્તિક અને અવિનીતના વિશેષણોથી તેઓ વધાવી લે છે. કેટલાક પિતા તો ગુસ્સે થઈ જઈ ગાળો ભાડે છે અથવા કવચિત તાડન પણ કરે છે.

આ પ્રસંગે તેને હવે પોતાનો પુત્ર પુખ્ત થયો છે તેથી તેની સાથે મિત્રને છાજે તેવી સભ્યતા રાખવી જોઈએ તેવો કરો બ્યાલ રહેતો નથી. આવી રીતે તે યુવાનને મનોદુઃખ થાય તેવું કાર્ય બને છે અને એવા એવા કારણોથી વડીલ પ્રત્યેનો તેનો દાર્દ્રિક ભાવ મુકાઈ જાય છે અને પરસ્પર અમૃતોષ જન્મે છે. જે પુત્રમાં કાંઈક સંભળા હોય છે તે આ બધું બોલ્યા વિના સડી લે છે ખરો. પરંતુ તેના માનસમાં પણ અમૃતોષ વૃત્તિથી અમેળના સંસ્કારો આ રીતે વધવા પામે છે અને જો કોઈવાર આવેશ કે ઉચ્છ્રંખલતા આવી જાય તો આ મનોવૃત્તિ કાર્યમાં પણ પરિણમવાનો સંભવ રહે છે.

પુત્રોને સૂચન

આવા માળાપોને તો બીજું શું કહેવાય! કારણ કે તેની આવી બૂલો સમાજની બૂલોમાથીજ જન્મી હોય છે વળી તેમાંનાં ધર્મ-ખરા તો બિચારા બોળા અને અણુમમજી હોય છે વળી તેઓ જે કાળમાં જન્મ્યાં હોય છે તે કાળના ચંદ્રકારની પણ તેના પર મોટી અસર હોય છે તેથી સાર્થક મદત્વજરી જાણવાદારી આ રહેતે પુત્રોનીજ છે. એક તો તેઓ માતાના મદાન ઉપકાર તરીકે જન્મેલા છે, તેઓમાં યુવાનીનો ઉન્ન્યાદ છે, કિષ્કુલ છે અને મંદકાગે પણ છે. જલે તેઓ પોતાના વિચારો અને વર્તનથી કુશલિ અને કુશલિનો પરિ-કાર કરે અને સમાજ સુમેળ પણ જલાવે પરંતુ મુઠ્ઠે મુઠ્ઠે વિવેક અને સહિષ્ણુતાને ન યુમાવે કારણ કે અવિવેક અને અસહિષ્ણુતા એ જન્મે

સુવાનીના ન ભૂંસાય તેવા દોષો છે એમ નીતિકારો કહે છે. જે સાચો વીર છે તેમાં લેશમાત્ર ક્રોધ નથી. ક્ષમા એજ તેનું બૂપણ છે.

માતૃપિતૃ સેવા

વળી જે સુવાનો પોતાના અપાર ઉપકારી માઆપની સુદ્ધા સેવા કરી શકતા નથી. તે પોતાના કુટુંબની, સમાજની કે રાષ્ટ્રની સાચી ભક્તિ કરવાને લાયક બની શકતા નથી. જે પોતાના પગ નીચે બળતું જુઝાવ્યા વગર અન્ય સ્થળે દોડે છે તે પરની કે પોતાની એકે શાંતિ આરાધી શકતો નથી. સારાંશ કે સેવાનું પ્રાયમિક ક્ષેત્ર પોતાનાં પવિત્ર વડીલોજ છે. શાસ્ત્રકારોએ અનેક તીર્થોનું પવિત્ર માઆપ રૂપી જંગમ તીર્થ આ રીતે સામાજિક હિતના દ્રષ્ટિબિંદુને અનુલક્ષીને જ બતાવ્યું છે.

આ સ્થળે ભક્ત શ્રવણનું ચેતનવંતુ દ્રષ્ટાંત સાંભળતાં અદ્ભુત આશ્ચર્ય જગાડે છે. કાંધે કાવડ ફેરવી પગપાળા ચાલી અંધ માતા-પિતાની ભાવનાને પૂર્ણ કરનાર એ શ્રવણની અપ્રતિમ અને અપૂર્વ ભક્તિની યશોગાથા આજે પણ દશોદિશ ગૂંજ રહી છે. આનું નામજ ધર્મપુત્ર.

સેવાનું રહસ્ય

દમેશાં માતાપિતાની પાસે રહેવું તેઓ જે બોલે તે બધું સાચુ જ માની લેવું, તેમની દરેક વૃત્તિને આધીન થવું તેમનાં પગ દાખવા એટલામજ કાંઈ વિનય કે ભક્તિની ઇતિસમાપ્તિ થઈ જતી નથી.

વડીલોનાં વચ્ચેનાં પણ ત્રુટિ હોય, તેની વૃત્તિમાં ભૂલ હોય તો તે મુધારવામાં પણ ભક્તિજ છે. આવા પ્રસંગો ઉકેલ અને સાચી ભક્તિનું ગદસ્ય જનદર્શનના 'દાણાંગમુત્ર'માં આપેલું છે:—

'ચાર પ્રકારનાં દ્રષ્ટિો આપી તે પુત્ર ઉત્તમ અને ધર્મપુત્ર છે અને તેજ માઆપની સેવાના ઝળગ્યાંથી છૂટી શકે છે કે જે પોતે સત્યમાર્ગને સમજીને વિવેક અને ભક્તિથી પોતાના વડીલોને પણ ધર્મમાર્ગમાં પ્રેરે છે.'

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે કાર્ય નીતિ અને ધર્મ-વિહિત છે તે કાર્ય વિવેકપૂર્વક કરી વડીલોના અંતઃકરણને સંતોષનું એક સાચી ભક્તિ છે.

આવી ભક્તિની આરાધનામાં અપાર આત્મભોગ આપવાનો હોય છે ખરો પરંતુ સુપુત્રોનું આદિમ અને અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

કેટલાક પુત્રો કે જેઓ સમાજની લગ્નગત ખાતર ઉપર ઉપરથી ભક્તિ ખતાવતા હોય છે તે કંઈ સાચી ભક્તિ ન કહેવાય તે તો એક પ્રકારની સફેદ ચઢતા છે.

કેટલાક એવા પણ પુત્રો હોય છે કે જે જીવનભર તો માબાપના મુખદુઃખ સામે જોતા નથી પરંતુ તેમના મરણ પછવાડે મોટાં મોટાં ફેદન અને મહાખર્ચાળ મૃત્યુભોગન, પિતૃશ્રાદ્ધ અને એવી અનેક ક્રિયાઓ કરે છે તે પણ સાચી ભક્તિ નથી.

આવી નિરર્થક વસ્તુઓ કરતાં જીવનપર્યંત તેમની સંવા કરવી એ અગત્યનું કાર્ય છે. તેઓ વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેમના માથેથી કાર્યમાં દગલો કરી તેમને નિહત કરવાં, પરમાર્થ કાર્યમાં તેમને સગવડ કરી આપવી, તેઓની યોગ્ય રુચિઓને માન આપવું, પ્રત્યેક વ્યવહારી કાર્યમાં તેમની ઉચિત સલાહ લેવી અને હમેશાં તેમનું સન્માન સાચવવું તેજ સાચી ભક્તિ છે. આવી ભક્તિ ન કરતાં જેઓ વડીલોનું અપમાન અને નિરસ્કાર કરે છે કે તેમનાં દિલ કુળને તેઓને ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેમનાં કંટુ ફળ આપવાં પડે છે. પરંતુ જો ઉપર પ્રમાણે સાચા હૃદયથી ભક્તિ કરે છે તેનું કુટુંબ આદર્શ ન છે, મમાજને અનુકરણીય બને છે અને તેઓ પોતે પણ માબાપ અંતઃકરણના ઉદાર આશીર્વાદ મેળવી ઐદિક અને પારમાર્થિક ન પ્રકારનાં ધિન સાધી મુખી થાય છે.

સામુ સસરાનાં કર્તવ્યો

૪

પિતા, માતા, સ્વજન અને વડાપુ વતન એ બધાંથી વિખુટી પડી જ્યારે એ પરિણિત નવવધૂ પોતાના શ્વસુરગૃહ તરફ મંચરી પગરબું માંડે છે ત્યારે જાણે નવજન્મ ન થયો હોય ! તેમ આ તદ્દન નવા વાતાવરણમાં એ બાળા સાવ મુગ્ધા બની જાય છે.

થોડા દિવસ તો તેને દૃશ્ય એવે પડતું નથી. માતાના વદાલ તેને કાણે કાણે સાંભરે છે. સાહેલીઓના સ્નેહ અને મીઠી મસકારીની યાદ તેને વારે વારે રડાવે છે. વીરાનાં હેત અને બાબીનાં લાડ તેને શદ્દમદિત બનાવે છે. કેવો એ વિરહવેદના !

આવી વિરહવેદનાના દર્દેશ્વરથી ભરેલી એ નવયુવતીને આવા પ્રસંગે પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમ અને સગી જનેતાને જુલાવે એ તેનાં સામુનાં મીઠાં આમાસનતી આવશ્યકતા છે.

ત્યારે બને છે શું ?

પુત્રના જન્મસમયથી માંડીને આજ સુધી એટલે વીસ-આવીસ કે પચ્ચીસ વર્ષ સુધી એ પુત્રની માતાએ એજ વિચાર મેજા દોષ્ય છે કે 'વડુ દવારે આવે અને હું સામુ બનું !' ' સામુ બનીશ ત્યારે

ટાંકટાંકની કુટેવો

આજે એવી અનેક સાસુઓ ઘર ઘર સાંપડે છે કે જેને ટાંકટાંક કરવાની તો કુટેવ પડી ગઇ હોય છે. પોતાની વડુ જરા ભાગ્યે સાદે ખોલે કે તુરત જ 'વડુ છે કે વવો,' કામમાં જરા મોકું થાય કે જરા ખૂલ થાય તો તે ગાળોની ઝંડી વરસાવી મૂકે છે, અને રજનું ગજ કરી આખા કુટુંબમાં તે બિચારી નવવધૂને અળખામણી કરી મૂકે છે. આટલું જાણે અપૂર્ણ રહ્યું હોય તેમ તે પોતાના પુત્રને પણ એવો તો ભરમાવે છે કે તે તેનો પ્રેમી મટી વૈરી બને છે. આવા પ્રયંગથી ઘણીવાર તે બિચારી નિરપરાધ બાળાઓને એવો તો મૂઠ માર પડે છે કે તે હિંદુ ંસારને અભિશ્રાપ વરસાવતી વરસાવતી પરલોકની વાટ પકડી લે છે. આવી રીતે ઝગડાઓનાં અહીંથી જ મંડાણ શરૂ થાય છે. જે તે યુવતીનો પતિ સાચો પ્રેમી અને સમજી હોય તો તે તેના આત્માસનથી આવે વખતે જીવી શકે છે, અને તેવો પતિ પોતાની માતાને અને પત્નીને સુમેળ સધાવવાની કાર્યદક્ષતા પણ વાપરી શકે છે ખરો. પરંતુ જ્યાં પતિ નમાલો અને મૂર્ખ હોય છે ત્યાં તો આવી અળખાઓની બહુ ખૂરી દયા થાય છે, અને આવાં કુટુંબોમાં એવી નિરાધાર અળખાઓ અત્યાચારની કારગી વેદનાથી છટકા ખાતર ગળે ફાંસો ખાય છે, ફૂવામાં પડે છે કે બળી મરે છે.

આવા કિસ્સાઓમાં કંઇક અંશે વડુઓનો પણ હોય દર્શો ખરો. પરંતુ તે દોષોને દિનચિદ્વાયો નિવારવા તેજ સાસુનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે વડુ કરનાં સાસુની જવાબદારી અધિક છે.

કર્તવ્યો

જે નીચેની બાબતો પર સાબી સાસુઓ લક્ષ આપે તો આ પ્રશ્નો પહેાં અંગે ઉકેલ આવી રહે.

[૧] પુત્રરા પૂર પુત્રીશ્રાવ રાખવો.

હું બાળક પર એસીશ અને આમ કરો તેમ કરો એવા એવા હુકમો કરવાના દિવસો આવશે. ' વહુ બધું કામ ઉપાડી લેશે અને મારી સવા કરશે. ' આવો આવી મનોભાવના તેણે ખૂબ સેવી રાખેલી હોય છે અને વહુ ઘેર આવે તે પહેલાં તેના સારુ આગળથી મનોરથોનો દગ પછુ ભરી રાખ્યો હોય છે. તેથી ઘણા વર્ષે જાણે ખાજ ન મળ્યું હોય ! તેમ વહુ આવે ત્યારથી તેને દળાવવાની તથા તેની પાસે ધમકાવીને કામ લેવાની પદ્ધતિનો તે સાસુ અમલ કરવા માડે છે.

સાસુસાહીના સંસ્કાર

વહુ પાસે કામ કરાવવું અને તેની જૂલ યાચ તો માતાને જાણે તેવી શિખામણુ આપવી તે કાંઈ ખોટું નથી, પરંતુ આવી પ્રેમાજ સાસુઓ તો બહુ કવચિત જ સાંપડે છે. ઘણી ખરી તો દમદાડી બધું જ વર્તન રાખે છે. કારણ કે તેમનામાં સાસુસાહીનાં સંસ્કારો હોય છે. આ સંસ્કારો બહુધા તેની સાસુનાં અને તેની સાસુમાં વળી પ્રસાસુનાં એમ પરંપરાથી ઉતરી આવેલા હોય છે, આવી પરંપરા ક્યા સ્થાનથી અને ક્યારથી શરુ થઈ તેનો કશો યોગ્ય ઇતિહાસ આજે મળી શકતો નથી, પરંતુ જે સાસુએ આ સાસુસાહીનો પ્રારંભ કર્યો દશે તેણે કુદાડાના દાઝાદપ બની આખી સ્ત્રીગતિની અવનતિના શ્રીગણેશ માંડવાનું પાપ વહોરી લીધું છે. આ અવાજ સાસુસાહીના પગમાં સપડાયેલી અજળાએના અંતઃકરણમાંથી બીડે બીડે આજે આજે આવે છે. કદ પતિનપાવની સાસુ આ અવાજને જોગખી સ્ત્રીગતિના આ કલકને સાવ સાફ કરી સ્ત્રીશક્તિની ઉદ્ધોષિત બનશે ! તે કોણે જ નેનાં સાસુ સ્વર્ગમાં રહ્યાં રહ્યાં આકાંક્ષી રહ્યાં છે.

પણિને પમસે વનચાટ સચરતી એ સીનાદેવીને રાક્ષી માતા શીશ્યાનું અનિદાસિક ચિત્રપટ દેતું આદર્શ છે ! આજે પણ સાસુના આદર્શને તે આત્મેદ્વજ ખાંડું કરા કે છે. આની સાસુઓ એકવાર તે ચિત્રપટને દર્શાવિત કરે તો કેવું મારું !

ત્રીલું ચિત્ર

અહીં સંપત્તિ છે, પુત્ર છે, માતાપિતા છે અને પત્ની પણ છે. આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમનાં આવશ્યક અંગો તો છે. પરંતુ સંપત્તિ નથી, સ્નેહ નથી અને સમજ નથી. કુસંપ, સ્વાર્થ અને મૂર્ખતાની ત્રિપુટિથી ત્રાસી ગયેલા આ યુવાનને જૂઓ. તેના મોં પર નૂર દેખાય છે !

ચોથું ચિત્ર

જૂઓ આ ચોથું ચિત્ર. અકલના ઓથમીર પતિને પનારે પડેલી એક દોમળ બાળા છે. તેના પતિમાં સામર્થ્ય અને સમજણનો અભાવ છે. સાસુ તો કંકાસતું ધર છે. આ બાળાનો બળાપો કેવો અસહ્ય છે ?

પાંચમું ચિત્ર

પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, સાસુ અને વહુ વચ્ચે વિચારોનો સુમેળ નથી. સૌ સૌની દિશાઓ લુદી છે.

છઠ્ઠું ચિત્ર

એક લાખો રૂપિયાનો માલિક બની હજારો ચેતનવંતા માનવોનાં દેહ અને ભુદ્ધિ બન્ને ખરીદે છે. તેજ માલિક પર કાર્પ અધિકારીની સત્તાનો કાયડો ફરી વળે છે. વળી તે અધિકારી પણ દોષ ભુલ્લી સત્તા નીચે ચગદાર્પ રહ્યો છે.

આવાં અનેક ચિત્રો એ સમગ્રતે છે કે આજનું ગાર્હસ્થ્ય નંદનવન કે કલ્પવૃક્ષ નથી રહ્યું. તે બગીચામાં પુષ્પોને બદલે કાંટા ખરાયાં છે. તેના ફળોમાં રસ ને ચેતનતાને બદલે શુષ્કતા ને કટુતા અનુભવાય છે.

દોષ કેનો ?

આવી પરિસ્થિતિમાં જો વર્ગ કેવળ કર્મ કે પ્રારબ્ધનો જ દોષ શરૂ છે તે વાસ્તવિક નથી. કારણ કે મનુષ્ય પોતાના જીવન વચ્ચેની રહી ગયેા પુરુષાર્થદારા હોલી શકે છે. પ્રારબ્ધને ક્યાં સુધી અવ-

ટાંકટાંકની કુટેવો

આજે એવી અનેક સામુઓ ઘર ઘર સાંપડે છે કે જેને ટાંકટાંક કરવાની તો કુટેવ પડી ગઇ હોય છે પોતાની વડુ જરા ઊંચે સાહે બોલે કે તુરત જ 'વડુ છે કે વવો,' કામમાં જરા મોડું થાય કે જરા બૂલ થાય તો તે ગાળોની ઝેડી વરસાવી મૂકે છે, અને રજનું ગજ કરી આખા કુટુંબમાં તે બિચારી નવરધૂને અળખામણી કરી મૂકે છે. આટલું જાણે અપૂર્ણ રહ્યું હોય તેમ તે પોતાના પુત્રને પણ એવો તો ભરમાવે છે કે તે તેનો પ્રેમી મદી વૈરી બને છે. આવા પ્રસંગથી ઘણીવાર તે બિચારી નિરપરાધ બાળાઓને એવો તો મૂઠ માર પડે છે કે તે હિંદુ સંસારને અભિશ્રાપ વરસાવતી વરસાવતી પરલોકની વાટ પકડી લે છે. આવી રીતે ઝગડાઓનાં અહીંથી જ મંડાણ શરૂ થાય છે. જે તે યુવતીનો પતિ સાચો પ્રેમી અને સમજી હોય તો તે તેના આશ્વાસનથી આવે વખતે જીવી શકે છે, અને તેવો પતિ પોતાની માતાને અને પત્નીને સુમેળ સુધાવવાની કાર્યદક્ષતા પણ વાપરી શકે છે ખરો. પરંતુ ત્યાં પતિ નમાલો અને મૂર્ખ હોય છે ત્યાં તો આવી અજાણાઓની બહુ ખૂરી દશા થાય છે, અને આવાં કુટુંબોમાં એવી નિરાધાર અજાણાઓ અત્યાચારની કારમી વેદનાથી છૂટવા ખાતર મળે ફાંસો ખાય છે, દૂરામાં પડે છે કે બળી મરે છે.

આવા કિસ્સાઓમાં કંઈક અંશે વડુઓનો પણ દોષ હશે ખરો. પરંતુ તે દોષોને દિનશિક્ષાથી નિવારવા તેજ સામુનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે વડુ કરનાં સામુની જવાબદારી અધિક છે.

કર્તવ્યો

જે નીચેની બાબતો પર ચાલ્લી સામુઓ લક્ષ આપે તો અ પ્રશ્નો ધનું અંદા ઊઠેલ આવી રહે.

[૧] પુત્રપૂ ૫૨ પુત્રીશ્રવ રાખવો.

જેમ પોતાની પુત્રી પર માતાને કુદરતી વાતસલ્ય હોય છે, પુત્રીની અનેક ભૂલો થતા છતાં માતાની આંખમાં રોષ ભરાતો નથી તે જ રીતે તે વાતસલ્ય સાસુ અનેકી સ્ત્રીએ પોતાની વડુ પર રાખવું જોઈએ. કારણ કે પોતાની સાચી પુત્રી તો પુત્રવધૂ જ છે, કે જે જીવનભર સાથે રહી સેવા કરવાની છે.

[૨] વડુને યોગ્ય છૂટછાટ.

માનવ માત્રને સ્વતંત્રતા ગમે છે અને તે યોગ્યતા પ્રમાણે તેનો હકદાર પણ છે. ખોટી રીતે તેનો શોષ કરવાથી તેની લાગણી દુભાય છે અને આવા અત્યાચારથી તેની વૃત્તિ બંધખોર બનતી આવે છે. આવા દુઃખાણથી અમુક સમય કે જ્યાં સુધી તેની સત્તા ધોબી હોય છે ત્યાં સુધી તે આ બધું દુઃખ મુંઝે મોઢે સહન કરે છે ખરી. પરંતુ પ્રસંગ પડ્યે તેનો બદલો તે લીધા વિના રહેતી નથી. ઘણી સાસુઓને જુદા વયમાં આથી કડવાં ફળ ચાખવા પડે છે અને ખૂબ ખૂબ શોષવું પડે છે તેવાં દ્રષ્ટાંતો તો આજે પણ સમાજમાં દર્શાવેલાં છે !

આ દંતે ખૂણથી મટાડવા માટે વડુને યોગ્ય છૂટ સાસુઓએ આપવી તે તેમની ફરજ છે. માત્ર તે છૂટમાં સ્વચ્છંદતા ન પોષાય તેટલું લગ્ન રાખવું જોઈએ. આવી યોગ્ય છૂટ ધરનાં નાના મોટા કામકાજમાં અને દમ્પતી જીવનમાં ન આપવામાં આવે તો તે દમ્પતી કેટલીક વાર નિર્લેજ પણ બની જવાનો સંભવ રહે છે. માટે આતું દુષ્પરિભ્રામ અટકાવવાની ખાતર પણ સાસુઓએ જ સમજી જતું જોઈએ.

[૩] કાર્યમાં અને વિચારમાં સહિષ્ણુતા.

નવા પરની બિન અનુભવી વડુ દાસતા અને ચાલતાં ખૂબ હરી બેસે તે સાર સ્વાભાવિક છે. ને વખતે તેને શિખામણ આપવાને બદલે કેટલીક સાસુઓ ખુશ કરે છે અને ધમકાવે છે. કેટલીક

સામુઓ તો વળી એવાં મેણાં મારે છે કે તેના ધાવ છંદગીભર રૂઝાતા નથી. સદજ સદજ વાતમાં તેના માતાપિતાથી માંડીને સાત પેઢી સુધીની ગાળો આપવી અને અણુજાનતાં આક્ષેપો અને મેણાં ટોણાં મારવાં તેમાં માનવજનતિની મદાન હિંસા છે. તેનું આવી 'અદિસક' સામુઓને જાન હોતું નથી તે મદાદુઃખની ગિના છે.

સામુઓના વિચારોની અસમાનતાનું પરિણામ પણ બૂરુ આવે છે. કેટલીક સામુઓ અવિશ્વાસુ સ્વભાવની હોય છે. ખાસ પીવા જેવી સામાન્ય વસ્તુ પર પણ તે તાળાકુંડીથી જાપ્તો રાખે છે. સમાન વયની સુખીઓ સાથે મળે દળે તોપણ રખેને મારી વાતો કરે ! તેના બચ્ચી ડરીને પોતાની પ્રકૃતિ સુધારવાને બદલ તેના પર આપખુદી વાપરે છે અને તેને ઘરમાને ઘરમાં ગોંધી રાખે છે. તેને મહિયરમાં જવાનો શય કરે છે. આટલેથી જાણે અપૂર્ણતા રહેતી હોય એટલે તે પૂરી કરવા સારુ તેના પ્રાણુવલ્લભ પતિ સાથે પણ મળવાની તક ઓછી જ લેવા દે છે. એક આશાભરી યુવાન વયની નિર્દોષ બાળાને આવા ત્રાસ આપતી વખતે તેવી સામુ પોતાની યુવાનીનું ચિત્ર જ સાવ બૂલી જાય છે, આવા ત્રાસથી તે આખું કુટુંબ દુઃખી થાય છે. તેથી નીતિકારો કહે છે કે આવા કલેચ કારણોનો છાછી સામુએ અંત લાવવામાં પ્રેમ, ક્ષમા અને શાંતિને ફળવવાં જોઈએ.

વિધવા બહેનોનાં વિતક

પતિની ઉપરિચિત્તમાં જે બાળાઓ ઉપર આવે કેર વર્તો રહ્યો છે તેનું વંધવ્ય જીવન કેટલું રોમાંચકારી હશે તે કંપી યકાય તેવું નથી. આવી સૌભાગ્યવિદીન વધુ તરફ આવે વખતે સામુ અને સસરાની ફરજનો જોગને પ્રથમ કરતાં અવસ્ય વધે છે. તે વસ્તુ તેમણે પુનઃ પુનઃ યાદ રાખવી ઘટે.

આને એ મદાન ખેલ્તો વિષય છે કે તેઓ પોતાની પવિત્ર ફરજને આંધ સમયે છેક જ બૂલી જાય છે.

આને અંગત દ્રષ્ટિએ વિધવા એટલે

- (૧) અંપૂર્ણ પરાધીન સ્ત્રી.
- (૨) કુટુંબ ઉપર ભારણુ.
- (૩) કુટુંબમાં કલેશનું કારણુ.
- (૪) મુંઝવણીઓની ભયંકર ચિંતાઓનું પાત્ર.
- સમાજની દ્રષ્ટિએ
- (૫) અપશુકનીયાળ તિરસ્કૃત સ્ત્રી.
- (૬) સગાંવહાણાંની મજૂરણુ.
- (૭) કેવળ નિરૂપયોગી વસ્તુ.

ત્રીજાતિના આવા હડહડતા અપમાનથી સમાજને જે વેલું પડે છે તે વસ્તુથી આજે ભાગ્યે જ કોઈ અગ્નણુ હશે.

સાસુ-સસરાની ફરજ

તેમનાં સાસુ અને સસરાઓએ સમજી લેવું જોઈએ કે વિધવા પણ એક મનુષ્ય છે. તેમનામાં પણ મુખદુઃખની લાગણી છે. પતિ જતાથી તેની સાથે તેનો વૃત્તિઓ કંઈ ચાલી જતી નથી. વયની અને વાતાવરણની તેને પણ અસર થાય છે, તે ચેતનહીન જડવસ્તુ નથી એમ જાણી મનુષ્યતાને છાજે તેવા સહજાવથી તેમની સાથે વર્તવું જામીએ.

જે પિતાને ત્યાં બાળવિધવા પુત્રી છે અને જેને ઘેર યુવાન પુત્રવધુ છે તેણે પોતાની વૃત્તિઓ પર કાણુ રાખવું મટે. જે સાસુ અને સસરા પોતાની યુવાન પુત્રવધૂની પાછળ જાત્રાચર્ચ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, જે વિધવા જડેન પ્રત્યે વાત્સલ્ય અને સહિષ્ણુતા ધરાવે છે અને સહચાર્યન તથા સુત્ર-સ્કારો તેનાં હૃદયમાં રહે છે તે સાસુ સસરાઓ એ ત્યાગચિન્તા અંતઃકરણના આવીરોંદો પ્રાપ્ત કરે છે, અને વૈધવ્યજીવનનું દુઃખ ટાળે તે જડેનને અમરપથે ચેરી રહે છે.

જે સાસુ અને સસરા અરિષ્ટકાળમાં પોતાને માટે પણ કંઈ જીવન અગત્યના ધંધામાં દોર, જેને જીવનપર્યંત પુત્ર તથા પુત્રવધૂની

દાર્દિક સવા નોંછતી હોય તેણે પોતાના સ્વાર્થ માટે પણ આટલા કર્તવ્યમંત્રો જાપી લેવા નોંછએ.

૧ આવતી વધુ ગુલામડી નથી પણ પુત્રો છે તેમ ધારી તેને પ્રેમાળ પાત્ર બનાવવું.

૨ કુટુંબનું તે પણ એક અંગ છે. તેથી કોઇપણ જવાબદારીવાળું કાર્ય તેને અમલપણે રાખી ન કરવું.

૩ ધરની તે સાચી ધણીઆણી છે તેમ માની યોગ્ય માર્ગમાં તે પદાર્થો વાપરે તો તેનો વિશેષ કે ટોંકટાંક ન કરવી.

૪ પતિ અને પત્ની વચ્ચેની અંગત બાબતોમાં જ્યાં સુધી તે યોગ્ય રીતે પોતાના માર્ગમાં આસ્થા જતાં હોય તેમાં ખાસ પ્રસંગ વિના તેમના ખાનગી જીવનમાં માથું ન મારવું.

નીતિકારોએ કહેલી આ શિક્ષાને અનુસરવામાં તેમના પવિત્ર પદની પણ પૂર્ણ રક્ષા છે.

સાસુસસરા પ્રત્યે વહુનાં કર્તવ્યો

૫

પિતૃગૃહ છોડી પતિમંદિરે સંચરતી નવોદા સ્ત્રીએ બાળપણમાં પતિસ્નેહનાં જે જે મીઠાં સ્વપ્નાં સેવ્યા હોય છે તેજ એક આદર્શ બિન્દુ તેને આવે મહાન ત્યાગ કરવા પ્રેરે છે. તે પ્રેરણાના બળે જ તે નવા ક્ષેત્ર પ્રતિ આકર્ષાય છે.

પ્રાણીમાત્રમાં સ્નેહની લાગણી હોય છે. તે સ્નેહનું જ્યાં જ્યાં વહેતું વહેન જુએ છે ત્યાં ત્યાં તે સત્વર મળી જાય છે. અને આવી બિન્ન બિન્ન સ્રોતસ્ત્રિનીઓ વિશ્વકુળમાં વહી રહી છે. એ સ્નેહમાં જેટલી અવિકૃતિ તેટલાંજ તેમાં સૌહાર્દ, સુખ અને સ્થિરતા ટકવાનાં, અને જ્યારે વધતાં વધતાં તે સ્નેહ સાવ નિર્વિકારી એટલે વિશુદ્ધ પ્રેમમાં પહોંચી જવાનો ત્યારે જાતિ, મત તથા મતિના બેરોનો તેજ સમયે વિલય થવાનો અને સ્ત્રીભાવ તેમજ પુરુષભાવથી પર થઈ તે ઉન્નત આત્મા આખા વિશ્વની એક અખંડ જ્યોતિનો ચિરાગ બની જવાનો.

પતિ અને પત્નીનું મુદ્દાકારી જીવન પણ તે સ્નેહના વિકાસ અર્થે યોગ્યનું છે, રમેયુજનના મુદ્દાકારને બોગરી લઈ સાત્ત્વિક ભાવનાશ્રેણીમાં ઉડતા માટે તે બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી પંખીની પાંખોરૂપ નને છે. અહીં તે રમ્યાદિના માતાપિતા તે બન્ને પાંખોનાં મંદચક્ર છે. રમેને તે પાંખો કમેય કે વિહારના ચત્રોથી કપાઈ જાય તે યાદ તે બાળપણથીજ તેમનામાં મુદ્દાકારે રાપે છે અને પુખ્ત થયા પછી તેમનામાં મર્મપ્રાગ

કેટલું કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જાણે તોજ ધ્વજચર્યાશ્રમનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેને સમુચિત પાત્ર સાથે જોડી તેના માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોને દૂર કરવાની શક્તિ અને શિક્ષાનાં સંભાર ભરે છે.

વધૂવર્તન

વિવાહિત યુવતી પોતાના પતિમંદિરમાં જ્યારથી પગ મૂકે ત્યારથી તેણે પોતાનું આખું નવકુટુંબ અહીં રચી દેવું જોઈએ. આમ કગવાથી તેનું વિરહદુઃખ બૂલી જવાય અને ભાવિજીવન સુખરૂપ બને.

જે પત્ની પોતાના શ્વશુરગૃહને પોતાનું નથી કરી શકતી તેનો ગૃહસસાર દુઃખ અને કંકાસના મળથી ગદો બને છે, અને તેના પતિની પણ ખૂરી દયા થાય છે.

કુટુંબભાવ

શ્વશુર એ પિતા, સાસુ એ માતા, દિયર એ ભાઈ, નણંદ એ બહેન, દેરાણી જેઠાણી એ સ્નેહી સહચરીઓ અને પતિ એટલે દ્વાદિક પ્રેમનું પરમ કેન્દ્રસ્થાન. આ ભાવ રંગેરંગમાં વ્યાપક બની જવો જોઈએ. જા કે સ્ત્રી જીવનની આ એક કપરી કસોટી છે. પરંતુ આ પરીક્ષામાં જે યુવતી ઉત્તીર્ણ થાય છે તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ સાંગોપાંગ સ્વર્ગ શો સુખદ બની રહે છે. તેમાં લેશમાત્ર ચંકાને સ્થાન નથી.

પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે કેટલીક બાળાઓને તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં યોગ્યતા પહેલાં તે બાર ઉઠાવવા સારું કેટલી શક્તિ અને કેવા વિવેકની આવશ્યકતા છે તેનું કશું વ્યવહારુ જ્ઞાનજ હોતું નથી. આ એક મામાપોના સંરક્ષકોની ન પુરાય તેવી ત્રુટિ છે. આ ત્રુટિને અંગે પતિ, સાસુ, સસરા, નણંદ, દેરાણી જેઠાણી ઇત્યાદિ પ્રત્યે ફરી રીતે વર્તવું તેનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી તેને પોતાને પણ ખૂબજ શોષવું પડે છે.

કેટલીક બાળાઓને તેના મામાપ તરફથી આવા આવા આજી સંરક્ષકો પડ્યા હોય છે. તેથી તે કુટુંબભાવ ધાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ખરી. પરંતુ જે રીતે તે આરાધવો જોઈએ તે રીતનાં ઉપાયોના અજ્ઞાનથી અથવા અધ્યપ્રયત્નથી તેઓ તેમાં સફળ થઈ શકતી નથી.

કેટલીક લક્ષ્મીવાન પુત્રીઓ મૂર્ખ જેવી હોય છે. તેને પોતાના પિયરની સંપત્તિનો ખોટો મઠ હોય છે. પરંતુ પિતાની કરોડની સંપત્તિ તેને લેશમાત્ર ઉપયોગી નથી. પરંતુ પતિનો પ્રેમ અને સાસુ સસરાનો સ્નેહજ ઉપયોગી છે. પણ એ વાતની તેને અનભિગતા હોવાથી તે ઘણીવાર પોતાના સ્વર્ગીય સંસારમાં વિષ રેડી મૂકે છે. સાસુ, સસરા દેરાણી જેઠાણી, નણંદ ઇત્યાદિ પ્રત્યેજ માત્ર નહિ બલ્કે પોતાના એકના એક પ્રિય પાત્ર પતિપર પણ તે પ્રેમ કેળવી શકતી નથી. આવી યુવતિઓને પાછળથી ખૂબ વેડવું પડે છે, પરંતુ આ બાબતમાં તે યુવતી કરતાં તેના માતાપિતાજ વધુ જવાબદાર છે. જો તે પોતાની પુત્રીને સમજાવે કે 'તારું સાસુ' કુંડુંબ અને 'સાસુ' ઘર તેજ છે, અમો દૂર તેટલા દૂરજ છીએ' તો જરૂર સુધારણા થાય.

કેટલીક યુવતિઓ જાજતા કે અણુજાજતા ઉપાયોથી માત્ર પતિને રીઝવવામાંજ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિસમાપ્તિ માની ઈતર સંબંધીઓ તરફ તો ઉપેક્ષાજ રાખે છે. આ પણ એક પ્રકારની ત્રુટિ જ છે. જો કે પતિ એ ગૃહસ્થાશ્રમનું મુખ્ય પાત્ર હોય પત્નીનાં હૃદયમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન હોય તે અવાસ્તવિક નથી. પરંતુ જો સ્નેહ બીજા ક્ષેત્ર તરફ દેવ, વૈર કે કલેશ જન્મવાને તે ન ઇચ્છવા-યોગ્ય મોહ છે, વાસના છે અથવા રાગ છે. પરંતુ સાચો સ્નેહ તો નથીજ. એટલે આવી વાસનાથી પણ સાસુ સસરા સાથે આવુજનાવનાં નિમિત્તો પહેપહે ઉઠાં થવાનો અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દુઃખી બનવાનો સંભવ રહે છે.

કેટલેક સ્થળે એવી પણ અકલ્પનીય વસ્તુઓ હોય છે કે જો પોતાને પોતાના પરનો ધણીયાળી તરીકે સમજતી નથી અને પોતાનું સગુરુ ધન હંકરે બાંધીને પિયરમાં મોકલી પુરી થાય છે. આવી કહેવ જો કે - કુ અપ સ્ત્રીઓમાં હોય છે, પરંતુ તે એક અતિ

જાણ કુટેવ છે. કે જે આખા શ્વશુર કુટુંબના રનેહમાં મોટી ભૂમિકા ભજવે છે.

૧. યોગ્ય

૧ યોગ્ય સ્ત્રી વિકારી કે મોહાંધર રનેહ વાંચતી નથી કારણ તે સમજે છે કે તેવા રનેહમાં પતિ કે પત્ની કામનો ઉત્કર્ષ નથી.

૨ યુવાનીના નશામાં સપડાઈ તે કર્તવ્યભ્રષ્ટ બનેલી નથી. કારણકે સમજી શકે છે કે સુકર્તવ્યો એજ જીવન છે.

૩ પોતાનો યુવાન પતિ માર્ગ ચૂકે તો તેમાં ન ધસડાતાં તેને જ સાચી શિખામણ આપી તે ઠેકાણે લાવે છે. કારણ કે પોતાની મેથનની સંસ્કારિતા પ્રત્યે તેનું સંપૂર્ણ લક્ષ્ય હોય છે.

૪ યોગ્ય સ્ત્રી ખાનપાન, વસ્ત્ર, અલંકાર છતાં પોતાની પાપરવાની સામગ્રીમાં શ્રેય મેળવે છે. કારણકે તેના અશ્રયમથી કુટુંબમાં ઘણીવાર મોટો કલહ થાય છે અને આવા વ્યસનથી ફેટલીક વાર ધન જતાં અકાર્ય તરફ વૃત્તિ પણ પ્રેરણા મળે છે કે જે સતી જીવનનું લાંબન છે. તેથી તે શિયળ અને સદ્ગુણનાં અલંકારો શોભાકર માની તેનું જ મંદસ્થાન કરે છે.

૫ સાસુ-સસરાની સેવા અને ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રત્યેક વ્યવહારિક કાર્યમાં તે દક્ષ રહે છે. કારણકે આથી પોતાના પતિનો માનસિક ખોળે ઓછો થાય છે અને આ રીતે પતિભક્તિ અને પતિપ્રેમમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેનું તે દ્રઢ રીતે સમજી શકે છે.

વહુશાહીના પંચમાં

ઉપરનાં કતવ્યો તરફ ખેદરહિત અને યુવાનીના મધ્યી જાન બૂલેલી યુવતિઓ આજે ઓછી સાંપડતી નથી. તેના પનારે પહેલાં સાસુ-સસરાનાં પણ સાસુશાહીના પંચમાં સપડાયેલી વહુના જેવાં જ ખૂરા દાવ થાય છે.

આથી યુવતી પોતાના વિદ્યાશ્રમમાં અને એકાન્તારામમાં મગ્ન રહેવાનું જ પસંદ કરે છે. આ વાસનાની પૂર્તિ સાથે પોતાના

આત્માનું વેચાણ કરી પોતાના દેહને ભોગનું સાધન બનાવી વાસનામય પતિને પોતાનો ગુલામ બનાવવાનું તે ચૂકતી નથી. જ્યારે પતિ ગુલામ બન્યો પછી તો પૂછવું જ શું! પ્રતિદિને તેના સ્વચ્છંદની માત્રા વધતી જાય છે. ખાનપાન, વસ્ત્ર, અલંકારો અને એશઆરામના સાધનો પાછળ તે અનિયત્રિતપણે શક્તિ, સમય અને સંપત્તિને વેડે છે.

આ સ્વચ્છંદી ક્ષેત્રમાં આગળ વધી તે પોતાના માર્ગમાં આડે આવતાં બધાં પાત્રોને કંટક માની તેને બાળુએ ખસેડતી જાય છે. આ પંજતમાંથી બીજાં છૂટી શકે છે પરંતુ તેનાં સામુ-સસરા તો છૂટી શકતાં જ નથી. કારણ કે તે દ્વેષ વયોષ્ટક યસાથી પોતાની પાંખે ઉડવાની તેમનામાં શક્તિ રહી હોતી નથી. તેથી તેને નિરુપાયે વહુશાહીના પંજનો શિકાર બનવું જ પડે છે.

પુત્ર અને પુત્રવધૂનાં આવાં સ્વચ્છંદી જીવનથી તેમને બહુ ખેદ અને દુઃખ થાય છે અને તેમ થવું સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ તેઓ જો તેમને શિષ્યામણુ આપવા જાય તો તેઓ માનતાં નથી એટલું જ નહીં બલકે ઘણીવાર તેવાં માતાપિતાનું અપમાન કરી તેની ખૂરી દયા પણ કરી નાંખે છે. આથી આવા પ્રસંગે તો ઉનાં આંખેં સેરવી તેમને એક બાલુ એમી રહેવાની જ ફરજ પડે છે.

કેટલીક વડુ તો એવાં મેણાં પણ મારે છે કે 'અમે સગ દાસથી કમાઈને ઉઝાડીએ છીએ, ક્યાં તમો કમાયાં છો?' 'મારે પતિ કમાઈ કમાઈને યાકો જાય છે ત્યારે માંડમાંડ પૂરું થાય છે એમાં તમને ક્યાંથી ખવડાવીએ?' 'તમે ક્યાં ધન એકઠું કર્યું છે કામ કરે તો ખાવા મળશે.' એવું એવું કહી એ પવિત્ર સામુ-સસરાને શાન્તિ પમાડવાને જદને ઉઠતું એવું કંટ ઉપગતવે છે.

ત્યારે પોતાના માખાપ પર આટલું દુઃખ સગી આંખે જો જનાં એ પુત્રન પોતાની પત્નીને કંઈ પણ કહી શકે નથી, પતિનાં માતાપિતાનો જ દોષ જુએ છે, ત્યારે તો આવા જીવન કરે

કાશ આપવો તે સંબંધમાં એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે યત્નેદે રી
 ન સિધ્ધિ કોડ્યદોષઃ એટલે કે યત્ન કરવા છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય
 તો પ્રથમ તે પ્રયત્ન જૂઠરાદિત છે કે કેમ તે જોઈ જોવું; અને તેમ જ તે
 નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તો તેનું કોઈ અગમ્ય કારણ હશે એમ માની
 શાંતિપૂર્વક પ્રયત્ન જારી રાખવો.

આ પરથી પુરુષાર્થના પ્રધાનપણામાં શૂદ્રસ્થાત્રમી વચાદ્ય
 કાળો ને આપી શકે છે તો તે પ્રયત્ન કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ
 તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ ઉપસ્થિત થાય છે.

આ આદર્શશૂદ્રસ્થાત્રનું પુસ્તક તેનાજ પ્રત્યુત્તર રૂપે છે તેમ
 શૂદ્રસ્થાત્રમી જીવનને લગતા કાયદા ઉકેલવાનું સિતાવડ માર્ગદર્શન કે
 તે જોય જાળવવા આ પુસ્તકમાં જે જે દ્રષ્ટિબિન્દુઓ રાખવામાં
 આયા છે તે જણાવી દઉં.

દ્રષ્ટિબિન્દુઓ

[૧] શૂદ્રસ્થાત્રમ પશુ જીવનવિકાસનું એક શ્રેષ્ઠ રચાન એ
 મનાયક અંગ છે. વિકાસની નિસરણી પર ચડનારે પ્રત્યેક સોપાનની
 ખૂબ ઠાગજ ધરાવી આગળ ધપવાનું છે તે બતાવવું.

[૨] જ્યાંજદારીવાળો શૂદ્રસ્થાત્રમ નક્કર રસમય રી
 નીરસ ન બની જાય, તેમજ ને રસરૂપિ પશુ પાનને મારે ન
 એવી જાય તેવી મંત્રાગનું સદ્ય રજુ કરવું.

[૩] ઓળતિ અને પુરુષાળતિ બન્ને તે આત્રમનાં મુખ્ય
 ઉપરોક્તિ અંગો દોઢાંથી ઓળતિ અને પુરુષાળતિ બન્નેનાં જીવન
 રીતે માંડી જીવનપંચનાં ઉપસ્થિત થતાં રીતે અવકાશ દોઢે
 ધો અને તેથી આ પાના વળ ખેંચે પાડી ગી-જીવન, સદ
 કાર્યગમ્ય શૂદ્ર પાનપ્રમુખ રીતે અંગે
 વનરામ નરિ

મૃત્યુ લાહું એવી એવી તે વૃદ્ધોના અંતઃકરણમાંથી ઊંડી ઊંડી આઠ નીકળે છે. પરિણામે જે વહુ આવા જુદાં ગુજરે છે તેના પશુ વૃદ્ધવયમાં આવાજ હાલદવાલ થાય છે. કારણ કે કર્મનો અચળ કાયદો કોઇને છોડતો નથી એક મહાપુરુષ કહે છે કે—

‘જેવાં કરીએ તેવાં પામીએ રે

એ છે અચળ જગતનો ન્યાય હો.

સુખ દીધે સુખ ઉપજે રે

દુઃખ દીધે દુઃખ હોય હો લાલ...જેવાં “સંતશિષ્ય”

આ ન્યાયને સમજી સામુ-સસરા પ્રત્યે અતિ રોદાળભાવથી વનંતું અને તેમની સેવા શુશ્રૂષા કરવી એજ પ્રત્યેક વહુનું કર્તવ્ય છે

કેટલાક સમાજમાં સામુ-સસરાનો ધુમટો કાઢવાનો રીવાજ હોય છે. આ રીવાજ પણ સામુ-સસરાના નિર્મળ પ્રેમથી વંચિત રાખે છે. સસરા એ પુરુષજાતિ છે એટલે કદાચ તેની મર્યાદા રાખવી તે ઉચિત છે. જો કે તે મર્યાદા પણ શુદ્ધપ્રેમ અને કર્તવ્યની ધાતક ન હોવી ઘટે તેટલો વિવેક વાપરવાની તો ત્યાં પણ આવશ્યકતા છે. પરંતુ સામુની આવી મર્યાદાની તો લેસમાત્ર આવશ્યકતા હોતી નથી સાચી સેવા

વળી સામુના પગ ચાંપવામાં જ કે સામુ સસરાની લાજ કાઢવાથી કંઈ સેવાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે તેની વૃત્તિ રાખવી તેજ સાચી સેવા છે.

વૃદ્ધવયમાં ઈન્દ્રિયોનો વેગ વધે છે. ઈન્દ્રિયો સિધિલ થાય છે અને મગજશક્તિ ક્ષીણ થવાથી પ્રકૃતિ પણ ગરમ થવા પામે છે. આવા પ્રભંગે આ બધું બનવા યોગ્ય છે. પોતાની પણ એક દિવસ એવી રિશ્તિ થવાની છે તેમ માનીને દરેક દિવાઓમાં સુદિપ્તુના અને મેરાબાવને મોખરે રાખી તેમની વૃત્તિને મનોપરી એ જો કે કપડું કાપે છે ખરું પરંતુ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ આ કાર્યને મોઝાપાંગ પાડે ઉનારી

વધુનો આદર્શ ખડો કરે છે. સાસુ-સસરાની કડવી શિખામણ અમી ગણી પીએ છે. સાસુ પ્રત્યે લેશ પણ અડચિ રાખ્યા વિના સત્ત પ્રેમ અને ભક્તિભાવે તેની સેવા કરે છે. તેની માંદગીમાં તેની વૈદ્ય બને છે અને દરેક કાર્યમાં તેનું સ્થાન ઊંચું રાખવાનો વિનય કરે છે.

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસમાં આવા આદર્શ કદાચ અદ્ય દેખાશે પરંતુ ભારતના ઇતિહાસમાં તો પાને પાને અને છોટીએ છોટીએ આ આદર્શો ભર્યા પડ્યા છે. તેમાંની એક અંગલિનું પણ પાન ક્રી આગની દરેક વધૂઓ ને ગૃહસ્થાશ્રમમાં ચગરણ માંડશે તો તે ગૃહસ્થાશ્રમ દિવ્ય અને ભવ્ય બનશે અને તે દિવ્યતા દેવોને પણ મૃત્યુ લોકમાં આકર્ષશે તે વસ્તુ નિશ્ચિત જ છે.

ભાંડુનાં કર્તવ્યો

૬

ભાઈ ભાઈ વચ્ચે

એકજ માતાના ઉદરથી જન્મેલા સહોદરો વચ્ચે એક એવું લાગણીમય તત્ત્વ વહેતું હોય છે કે તે અત્યંત તત્ત્વના સંધાનથી તેઓ જીવનભર એકબીજાનાં સહાયક અને માળાપનાં પાળક-પોષક બને છે. આતું અત્યંત આકર્ષણ એ માતાના રતનપાન અને સંસ્કારના પોષણથી જન્મતું હશે કે એક પિતાની પુણ્યભાવનાથી ઉદ્ભવતું હશે તે દેવ જાણે. પરંતુ પરસ્પરની આ સ્નેહધારા, એક ભાઈ બાઈને કે વધતું કંમાતો હોય કિંવા બાઈ વધુ કાર્ય કરતો હોય છતાં તેઓને તેઓ બધી સ્થિતિમાં સમાન રીતે વલાં કરે છે.

એક ભાઈ બીજા ભાઈના દુઃખે દુઃભાય છે. પડતાને સાથ દે છે. દુખતાને ખચાવે છે. દારેલાને હિંમત આપે છે. તેઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં કાર્યપ્રસંગને લખને વસતરા કે રહેવા છતાં 'હાંમે માર્યા પાણી જુદા ન થાય' તેમ પ્રેમના પ્રવાહથી એકમય રહે છે. એક બીજાના પ્રત્યેક કાર્યમાં ઠેક મુખી સહકારી રહે છે.

વાસ્તવિક રીતે જોના આ વિશ્વમાં સહોદર એવાં પાત્રો છે કે જે એક બીજાના વિકાસ માર્ગમાં પણ પરસ્પર આધારમૂળ થઈ રહે છે. જોને સહોદર નથી તેને બીજા બધાં મુખોમાં ઉજ્જવ લાગે છે. શૂદ્રધાત્રીઓ આખું કુટુંબ બાઈ વિના શૂન્ય બાંને છે. લક્ષ્મણને

બાણ વાગ્યું અને અટવીમાં તે મૂર્છિત થયા ત્યારે 'કડવી હોતો
લિમડી પણ મીઠી હોતો છાંય, બાંધવ બોલતો એકવારજી'

આ વાક્યમાં બાતુસેવ્ય રામચંદ્રજીએ સહોદરની મીઠી છાંય
જે ચિત્ર દોર્યું છે તે અદ્વિતીય, અપ્રતીમ અને અનુભવથી મુગ્ધ
છે. સહોદરના સ્નેહસમીર આગળ વિપત્તિઓનાં વાદળ પણ વિખરાઈ
જાય છે.

રામાયણમાં દેખાતું ભરતનું ચિત્ર બાપ પરની અપાર વિનય-
તાનું સૂચક છે. અયોધ્યા જેવી નગરીની મળતી રાજગાદી બાપ-
વિહોણા એ ભરતને કંટક સમી દુઃખદ બાસે છે. એ બાવનાવંત
જીવાન રામના વનવાસની વાત સાંભળતાં કંપી ઉઠે છે અને તેજ
વખતે એ આશાભર્ગો મુવાન વનની વાટે વિહરે છે. તેને સહોદરના
સ્નેહ આગળ રાજગાદી ને રાજસુખ સાવ તુચ્છ લાગે છે. કેવો
એ બાતુપ્રેમ !

નદાલા વીર કૃષ્ણના મૃત્યુ પછી તેને રક્ષક પર ઉપાડી ઠેર ઠેર
ફરતા એ જગદેવને 'કૃષ્ણનું મૃત્યુ થયું' એ શબ્દો જ કારી થા
સમાન કરાણ બાસના દતા. કેવી એ સાગણી ! આ ચિત્ર જૈન
રામાયણમાં છે.

આજની પરિસ્થિતિ

આજના બાંધવો પર દ્રષ્ટિ ઠેરવીએ.

સ્નેહનાં નિર્ભજ સરોવર અને પ્રેમના પરિમલો આજે હદય-
કુળથી વિદાય થયાં દોષ તેમ લાગે છે. આજે બાપ બાપનાં દલપત
કલદનાં કંટોડા ચૂમે છે. આજમાં છાંયની આગ અમુક છે. એ
બીજાનાં પંથો નીરાળા પડી ગયાં છે.

એક બાપ કરોડની સંપત્તિનો આશ્રી બની મોટર ગાડીમાં અને
બાપ જગીયામાં સુદેશગાદ કરે છે. બીજાને ચોંધેલાલ બની રખડે
રખડે છે. તેને બાપ પેટપૂરતું અન્ન પણ મળતું નથી. જ્યાં તે રિદિદિ

જોષ્ટને શ્રોમંત બાંધનું હૃદય સ્નેહ કે અનુકંપાથી દ્રવતું નથી. પરંતુ 'એ એજ લાગતો છે, તેના ધંધાજ એવા છે' એવાં એવાં પત્યરમી પણ દોર વચ્ચેના તેના વદનથી નીકળે છે, સમાનસ્થિતના બાંધએ પણ આજે પરસ્પર સહકાર ધરાવતા હોય તેવું કવચિતજ દેખાય છે લોકલજનએ તે કદાચ મળે છે ખરા. સાથે સાથે રહે છે ખરા. પરંતુ એકબીજા પ્રત્યેના ઉરઉદ્ઘાસ ઓસરાયેલા જણાય છે. લાગણીનું તરવ મળે છે છું બની ગયું હોયની! તેમ દેખાય છે

તેમ થવાનું કારણ

આમ એકાએક બની જવાનું કારણ નથી કળિયુગ કે નથી બીજું કંઈ. તેમ થવાનું કારણ છે એક માત્ર સ્વાર્થની અતિમાત્રા.

મનુષ્ય જ્યારે પરહિત અર્થે જીવે છે ત્યારે તેનું જીવન દેવ જેવું દિવ્ય અને નીર જેવું નિર્મળ હોય છે. તેવ સમયે તે કુટુંબ, સમાજ, દેશ અને વિશ્વ ખાતર પોતાની જાતને ન્યોઝાવર કરી શકે છે. તેને ખીંતના પ્રેમ અર્થે પોતાનું શ્રેય હજારું હોય તો તેમ કરવામાં પણ લેશમાત્ર આંચકો લાગતો નથી. પરંતુ જ્યારે તે પોતાની જાત તરફ જેમ જેમ વધુ ઘણતો જાય છે તેમ તેમ તેના સ્નેહનું ક્ષેત્ર પણ ધીરે ધીરે સકોચાતું જાય છે. વિશ્વ જેવા વિશાળ ક્ષેત્રના પ્રેમનું આધાર સ્થાન તેનું અંતઃકરણ જેમ જેમ ટૂંકું થતું જાય છે તેમ તેમ સાથે સાથે તેનામાં વિકૃતિનું જોર પણ વ્યાપક થતું જાય છે. આખરે તે પ્રેમાશ્રીત રાગ અને મમત્વના વિષમાં પસદામ્ જાય છે, અને તેનું અંતઃકરણ તેટલું જ વિકૃત થઈ જમિયાનું ક્ષેત્ર ઉતરનાં ઉતરતાં દેવ, માનવ, પ્રાણી અને તેથી પણ પાછળ એટલે કે પિશાચ જેવું બની રહે છે

માનવીની સ્વાર્થાધિનાને લઈને તેની આસા અને હમ્મજાઓનું ક્ષેત્ર પણ ધીમે ધીમે ખૂબ વિકસે છે અને તે હમ્મજાઓની નૃપ્તિ ખાતર તે દેર દેર મૃગજાના જાંઝવાની પાછળ જાવાં મારે છે. આવે સમયે તેને પોતાના કર્મવિષયનું જ્ઞાન ન રહે તે સાર સ્વાભાવિક છે.

ભારતની આર્થિક સમ્યક્તાનો લોપ કરનાર આ એક જ કારણ તે સ્વાર્થની અતિમાત્રા છે. જેણે ધર્મ, નીતિ અને કર્તવ્ય એ ત્રણે વિકાસવેલી ઉપર કુદારાધાત કરી ચેતનવંતા માનવીને જડ સમો નિષ્કુર અને નિર્દય બનાવી મૂક્યો છે.

વિલાસી વૃત્તિ

એ સ્વાર્થમાં પણ ત્યારથી વિલાસીવૃત્તિનો વેગ લાગ્યો છે ત્યારથી તો પાપની પરાકાષ્ઠા ચર્ચ રહી છે. જે આખા કુટુંબને બહુ અશ્વ પર્થથી ચોપણ થતું તેટલું ખર્ચ આજે એક વ્યક્તિને સામાન્ય જરૂરિયાતો પાછળ પણ પૂરતું થઈ શકતું નથી. બીજી બાજુ બેકારીનું ભૂત વળગી રહ્યું છે આવાં આવાં કારણોને લીધે સ્નેહનાં સોતાં મૂકાર્જ જવાનાં શ્રી ગણેશ મંડાયા છે. વિલાસની વૃત્તિ કાને નથી અભગવતી !

ભાવના

સંયમીવૃત્તિથી જેમ ખર્ચ ઘટશે તેમ પાપ પણ ઘટશે. ત્યારે ધાર્મિકવૃત્તિ અને સાથે સાથે કર્તવ્ય પરાયણતા પણ વધતી જશે, અને તેજ સમયે કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રપ્રતિના પ્રેમનાં પૂર ઉતારાઈ નીકળશે. માબાપની સેવા અને સહોદરની સ્નેહધારાનાં વહેન પણ વડી નીકળશે. અને ત્યારે એ પ્રાચીન ઇતિહાસનાં જે ચિત્રો આજે પુસ્તકમાં જ અવલોકીએ છીએ તે ઘર ઘર પ્રત્યક્ષ થશે અને ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતાનું આજનું ભાવનામય ચિત્ર નજરે નીકળશે. ભાગ અને આદેશ

જડેનનો ભાગ પ્રત્યે જેવો સ્નેહ દોષ છે તે તો તેની પ્રત્યેક ક્રિયા પરથી વાંચી શકાય છે. ભાગપણથી તેના હૃદયમાં ભાગ્યું રચાતું બહુ મનજાહેરે જાણ્યું થયું દોષ છે દીનતા દીનલીની રમતમાં પણ તે ભાગ અને બહીને વિમરતી નથી. પડી પણ જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ તે સ્નેહ દીનતા જ થતો જાય છે અને

પિતૃગૃહ છોડી તે શ્વશુરગૃહે સીધાવે છે છતાં તેનો તે રનેહ તો તેવોને તેવો અખંડ જ રહે છે. આલતા ઠેસ વાગે સારે કષ્ટમાં પણ 'ખમ્મા મારા વીરને' આ દૈયામાં સંધરેલું વચન તેના હોઠથી બહાર નીકળી પડે છે. કેવો એ બગિનીનો પ્રશસ્ત રનેહ !

બેન અને ભાઇ

બેનનો ભાઇ પ્રત્યે પ્રેમ હોય છે તેમ ભાઇનો પણ બગિની પ્રત્યે પ્રેમ તો હોય જ છે. પરંતુ તેનું કાર્યક્ષેત્ર પુરુષ અને સ્ત્રીના સ્વભાવ અને સદ્ગુણો પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન હોય છે.

બેન વીરાનું સદા અને સતત હિત વાંછતી હોય છે અને પ્રસંગ પડ્યે વીરાની સેવા કરવા સારુ તે તત્પર રહે છે અર્થાત્ આવી રીતે લાગણી અને સેવાદારા તેના પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

ભાઈ પણ બેનનું દુઃખ દૂર કરવા તન અને મનથી તૈયાર હોય છે. ધણીવાર તે બેનના હિત સારુ પોતાનાં માબાપ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકતાં હોય તો તેની સામે સત્યાગ્રહ કરીને પણ બેનનું અહિન થવા દેતો નથી. બેનની ગરીબીને કે દુઃખી હાલતને ભાઈ પોતાની ઉદારતા દ્વારા ફોટાડે છે. આ રીતે એ બંનેના પ્રેમનો જીવનપર્યંત પરસ્પર વિનિમય થતો રહે છે.

ધણા બાપુઓએ બેન ખાતર સમાજ અને કુટુંબના સીતમે વેડ્યાં અને ધણી બેનોએ પોતાના ભાઇ ખાતર પોતાનું સુખ અને સંપત્તિને સમર્પ્યાં હોય એવાં દ્રશ્યો કંઈ બારતીય ઇતિહાસમાં જોઈ નથી.

પરંતુ આજે તો જોમ ભાઈ ભાઈ અને માબાપ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બૂલેલાં માનની નળરે પડે છે તેમ ભાઇ અને બેન વચ્ચેનાં વહાસ પણ સુઝાઇ ગયેલાં દેખાય છે અને કર્તવ્ય ચૂકતાં તેમ થવું સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ આટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આવા મીઠા રનેહની ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનમાં ખૂબ ખૂબ આવશ્યકતા છે.

ભારતીય પ્રજામાં પરધર હિભરાતાં દુઃખોમાં આ પ્રથમ બેકારી કરતાં અધિક દુઃખજનક નીવડયો છે. જ્યાં કુટુંબ વચ્ચે રનેહ છે, પરસ્પરના મિલનથી જે કુટુંબનાં અંગોની આંખડીઓમાં અમી ભરાય છે, જે એક ખીજના દુઃખે દુઃખી બને છે તેજ આંગણે સ્વર્ગીય લક્ષ્મીનાં દર્શન થાય છે, વિપત્તિઓના કુંગરોમાં પણ ત્યાં આનંદની લક્ષરીઓ ચમકે છે.

અને જે કુટુંબમાં રનેહ કે સંપ નથી ત્યાં સંપત્તિની હાલો હિડવા છતાં શાન્તિ કે સંતોષનું બિન્દુએ સાંપડતું નથી, અને જે સંપત્તિ પણ કંડાસના કાદવથી મ્લાન થઈ કંટાળીને વિદાય થઈ જાય છે અને "કલેશથી જાણનાં પાણી સૂકાય" એ કહેવત આ રીતે ચરિતાર્થ થઈ જતી દેખાય છે.

ભાભી અને દિયર

'ભાભીના ભાવ મને બિજવે રે ભોલ.' ઠવિત્રી બોટાદકર્યું આ કાવ્ય ધેર ધેર ગવાતું હશે. આ કાવ્યમાં જે ભાવ છે તેથી અગણિત ભાવ દિયરનો ભાભી પ્રત્યે હોય તે સ્વાભાવિક છે. કારણ કે જે અંતઃકરણના ભાવો હોય છે તેનો ચતાંચ પણ વાણીમાં આવે શકતો નથી. રનેહ એ વાણીથી અગમ્ય છે.

મનુષ્યના હૃદયમાં માતાનું સ્થાન તો સર્વોપરિજ છે. પરંતુ સાર પછી આખા વિશ્વમાં જે માતૃભાવ ઢોળવાનું દોષ ખીજું પાત્ર હોય તો તે આખા સંસારમાં એક માત્ર ભાભી જ સાંપડશે. મોટા ભાભી એ જનનીનું એક પ્રતીક છે.

નીનિકારો કહે છે કે માતૃહૃદય રચીને જેમ વિધાતાએ હાથ ધોષ નાખ્યા છે તેમ આદર્શ ભાભીનું પણ અંતઃકરણ અદ્વિતીય રચ્યું છે. એ માતૃવિરહની વેદના બૂલવનારી જ્ઞેના છે. એના અંતઃકરણમાંથી વાત્સલ્યની ધારા નિરંતર પ્રવરતી વહે છે. ધણી ભાભીઓએ નાનાં દિયરની માનાનો સ્વર્ગવાસ થઈ પડી ચોતાની કુન્ધમુખા ચખાડી છવાડ્યા છે, પાખ્યાં છે અને પોખ્યાં છે.

ભાભી પ્રત્યે

જે રીતે ભાભીનું હૃદય માતૃવાત્સલ્યથી ભરપૂર છે તેજ રીતે દિયરનાં અંતઃકરણમાં પણ તેમના પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પ્રબળતર હોય છે. તે પોતાના ભાઈ કરતાં બાભી પર વધુ પ્રેમાળ હોય છે. તેના પડતા બોલ કીલી લેવામાં પોતાની કૃતાર્થતા સમજે છે. માંદગી અને એવા બીજા કારણે તેની સેવાવૃત્તિ તેવીને તેવી અખંડ રહે છે. તેમના અંતઃકરણમાં એમજ થયા કરે છે કે હું શું સમર્પું? અને તેમના ઉપકારનું કાલ્ય ચૂકાવું?

વીર લક્ષ્મણનું દ્રષ્ટાંત તેની સાક્ષી પૂરે છે. વડીલભાઈ અને ભાભીની સેવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે તે વીર માખાપના વિરહ દુઃખને બૂલી ગયો. રાજમંદિરના રમ્ય ભોગો છોડી વલ્કલો સૂળ્યાં, અને અરણ્યની અપાર વેદના વેડવા સજ્જ થયો. સીતાદેવીની જે અખંડ સેવા એ વીર બળવી તે તેના હૃદયના અપાર અને એકાંત પ્રેમની જ સૂચક છે.

પરંતુ આજે તો ભાભી અને દિયરના સ્નેહ પણ ચૂકાઈ ગયેલાં નજરે પડે છે. જનેતા સમાન એ ભાભી પોતાના નાના દિયર પ્રત્યે લાગણીહીન જણાય છે. તે પોતાના પતિને ઝટપટ દહી દે છે કે ‘તે ક્યાં કમાય છે? તેમનો બોલો આપણા પર શા માટે?’ તે જ રીતે દિયરનો પણ ભાભી ઉપર જે માતૃપ્રેમ હોવો જોઈએ તે દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી. તે સુખી હોય તો પણ તેમના પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ધરાવી શકતો નથી. ભાભીની વૈધવ્યભરી છંદગીમાં પણ તે દિયર તેનો સદાયક ચર્ષ શકતો નથી. આ બધાનું કારણ પોતપોતાના કર્તવ્યોની ત્રુટિ અને તેનું પણ મૂળ કારણ શોધવા જઈએ તો કેવળ સ્વાર્થ-રત્તિ જ તરી આવતી દેખાશે.

નહુંદ અને બોગતક

એક બાળાને પોતાના વીરા પ્રત્યે જે વહેતો પ્રેમ હોય છે તેની બાબત પણ પૂરી બાગીદાર છે. બાઈને પેર બાબત આવશે એ સુખદ

સોણલાં પર તે ખૂબ મા'લતી હોય છે. નાનપણમાં તેને બાબીના લાડ ગમે છે. મોટી વયમાં તે બાબીની અમીદ્રષ્ટિ ઇચ્છે છે. કારણ કે બાબી એ તેના પિયરસ્નેહની સતત ચાહુ રાખનારી એક સરિતા છે. બાઈના ઘરની તે ઘણીચાણી છે. બાબીની દ્રષ્ટિ ફરે તો તેનું પિયરમાં રહેતું બારી થઇ પડે છે. નહુંદ અને બાબી બન્ને બિન્નબિન્ન ઘરે ઉત્પન્ન થવા છતાં તેમનો સ્નેહ સગી બહેન સમા હોય છે. જેમ બાબી પરધરથી આવે છે તેમ મારે પારકે ઘેર જવું છે એમ હમેશાં ચાણી નહુંદ સમજે છે. તે બન્નેનો સાચો સ્નેહ ટકવાનું કારણ આ જાતની સમસ્થિતિ છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

આજે "નહુંદ થોડા જ દિવસની મહેમાન છે" તેમ સમજવા છતાં બાબી તેટલો વખત પણ સ્નેહ રાખી શકતી નથી. પોતાના પતિનો પોતાની નહુંદ પર અપાર સ્નેહ હોય તો તે સહન પણ કરી શકતી નથી. નહુંદને અપાતી વસ્તુ પોતાના ઘરમાંથી ઝાઢી થાય છે એવી જાતની સ્વાર્થવૃત્તિ તેના સ્નેહમાં 'રોધ ઉત્પન્ન' કરે છે. આ પ્રમાણે જેટલી કર્તવ્ય પરાયણતાની બાબીમાં ખામી છે તેટલી જ નહુંદમાં પણ હોય છે.

બાબી પરણીને જ્યારે ઘેર આવે છે ત્યારે એ નહુંદના પોતાની બાબી પર દુક્રમ ચલાવવા બાગી જાય છે. સમાન વયની હોય તો કામકાજમાં ઇર્ષ્યા પણ કરે છે. પોતાની બાબી પ્રત્યે પોતાનો બાઈ વધુ સ્નેહાળુ બને તો તે પણ તેને પાસવતું નથી. જાણે કેમ પોતાનું તે લઇ લેતી હોય ! કે ખાઇ જતી હોય ! તેમ તેના પર સતત વૈરવૃત્તિ રાખી પોતાની મા આગળ સાચા ખોટા સાંધા કરી સામુ-વદુ વચ્ચે અને બાઈ-બાબી વચ્ચે કેટલીક નહુંદિ તો કસડ પણ જમાડે છે. પ્રસૂત પામે મેજાં ટોણાં પણ મારે છે અને જેમ જેમ તેને દુઃખ થતું જાય તેમ તેમ તે રાજ થાય છે. ઓગળાની પરસ્પરની આવી ઈર્ષા ઉત્પન્ન પાત્રને તો દુઃખાપ નીવડે જ છે. પરંતુ સાથે

અને તાત્ત્વિક જીવન ગુજારવા માટે નિવૃત્તિ લેવી તે] લગતી કર્તવ્ય-
પ્રણાલિકા અહીં રજુ કરવી.

[૪] રસમયતા અને વિકાસનો સંબંધ કેવળ વ્યક્તિક જીવન સાથે નહિ પરંતુ સમષ્ટિ સાથે પણ છે. સમાજનો સંકોભ વ્યક્તિ શાંતિને ખળભળાવી મૂકે છે તેથી વ્યક્તિ અને વિશ્વ સુધીના પ્રત્યેક સંબંધનું ધીમે ધીમે વહેન ચાલુ રહે તેની પરિસ્થિતિ બતાવવી.

આ બધાં દ્રષ્ટિબિન્દુઓથી જણાતા ગૃહસ્થાશ્રમને વધાર્ય ન્યાય મળે તે સારુ આ પુસ્તકને ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે. (૧) નિર્દેશ ખંડ, કર્તવ્યખંડ, અને (૨) વિકાસખંડ. તેમાં ખાસ ખાસ કયા મુદ્દાઓ વિચારાયા છે તેનું સાંકળિયામાં સ્પષ્ટ વર્ણન છે. છતાં અહીં થોડું તાત્ત્વિક દર્શન કરાવવું એ પ્રસંગોચિત થશે.

તાત્ત્વદર્શન

પ્રથમ નિર્દેશખંડનાં પાંચ પ્રકરણો પૈકી પહેલામાં આશ્રમની ઉત્પત્તિ કેવા સંયોગોમાં અને કયા ઉદ્દેશો થવા પામી છે તેનો પૂર્વા-
પર ઐતિહાસિક સંબંધ અને તેને લગતી ચર્ચા આવે છે.

બીજામાં ષ્ણસ્યર્થાશ્રમ, તેની આવશ્યકતા, તેના લાભ વગેરેનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ બિનામાં પ્રાચીન ગુરુકુળની પ્રથાનું ધ્યેય અને વર્નન કેવું હતું તેનું ચિત્ર પણ દોરાયું છે.

ત્રીજામાં ત્યાગાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમની તારતમ્યતાની તાત્ત્વિક વિવેચના કરવામાં આવી છે. કે જે વાંચવાથી અમુક વર્ગ કે જે શ્રમણ સંસ્કૃતિના એકાંત વિરોધમાં કે એકાંત સમર્થનમાં માને છે તેને સમાધાન મળી રહે અને વિકાસનો અનુક્રમ પણ બરાબર સમજાય.

ચોથામાં ગૃહસ્થાશ્રમીની જવાબદારી અને ગૃહસ્થાશ્રમનું રથાન સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ કેવા પ્રકારનું છે તે અનેક દ્રષ્ટિબિન્દુઓથી રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રેયે તે ગૃહસ્થાશ્રમના સુખી જીવનમાં પણ દુઃખ રેડનારી બને છે. માળી અને નણુંદ વચ્ચેનું આ વૈમનસ્ય ભવિષ્યના જીવનમાં ભાબી અને નણુંદને બહુ ભારો પડે છે તેનું પણ તેને આ વખતે જાન હોતું નથી.

કર્તવ્ય

નણુંદ પછી તે નાની હો કે મોટી હો તેણે સમજી લેવું જોઈએ કે પિયરનું ઘર એ તેને માટે સંસારમાં મીઠી જાંબડી આપનારું વૃક્ષ છે. ભાબી અને ભાઈ એ વૃક્ષની ડાળા અને ફળ છે, તેઓનો જેટલો સ્નેહ વિશેષ તેટલો જ તે વૃક્ષની જાંબાનો લાભ મળવાનો. આમ વિચારી પોતે મોટી હોય તો આવતી ભાબીની થતી બૂલો ગળા જઈ તેમને મીઠી શિખામણ આપી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તેની ફરજ છે. આથી તેમનો પ્રેમ દિને દિને પાંગરે છે.

નણુંદ જો નાની હોય તો તેણે ભાબીના કાર્યમાં સહાયક બની તેની સેવા કરવી, તેની પાસેથી ઉપયોગી શિક્ષણ લેવું અને તેના તરફ સ્નેહભાવ ધરાવવો એ તેની ફરજ છે. સારાંશ કે નણુંદ અને ભાબીનો સ્નેહ એક સગી ખેતન કરતાં વિશેષ હોવો જોઈએ. તો તેઓ બન્ને કુટુંબમાં સ્નેહ અને સંપત્તિ સાધિકાઓ થઈ પડે છે.

પરંતુ આ બંધી જામતોમાં સૌ સૌએ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોમાં પરાયણ રહેવું પડે. એક પણ અંગ ન્યારે પોતાની ફરજ ચૂકે છે કે સ્વાર્થ તરફ દોલે છે ત્યારે સામેનું પાત્ર પણ તેનુંજ કે તેથી વિશેષ સ્વાર્થી અને અકાર્મણ બની જાય છે. આમાં જે પાત્ર પહેલું હોય તેજ આ પરિસ્થિતિનું વિશેષ જવાબદાર છે.

કુટુંબનો સ્નેહ જાગવવામાં પહે પહે ગમ ખાવાની ટેવ એટલે કે સદનયીક્ષતા કેળવવાની સૌથી પહેલી આવશ્યકતા છે, અને તેટલીજ સ્વાર્થત્યાગની પણ ભાવના કેળવવાની જરૂર હોય છે.

દેરાણી-જેઠાણી

૭

જેમ કુટુંબના પોપણુ અર્થે દ્રવ્યાદિ મેળવવામાં અને ગૃહબંધાર સલાવવામાં ભાષ્ટને ભાષ્ટની આવશ્યકતા હોય છે. કારણ કે તે જુગતરૂપી બની એ બોલો વહન કરવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. તેજ રીતે ગૃહકાર્યનો આંતરિક બોલો વિભક્ત કરવા માટે જેઠાણીને દેરાણીની જરૂર રહે છે.

સાસુના મનમાં પોતાની પુત્રવધૂ લાવવાના જેમ કોડ રહ્યા કરે છે તેમ જેઠાણીને પણ પોતાના નાના દિયરને વિવાહિત કરવાના મીઠા કોડ અવસ્ય રહે છે અને તે ઇચ્છે છે કે મારી નાની બેન આવવાથી મારા કાર્યમાં સરળતા થશે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

પરંતુ આજે તો ધણેખરે રથલે એ બન્નેનો પરસ્પર સ્નેહ ક્વચિત્તજ દેખાવ દે છે, એટલુંજ નહિ બન્ને જ્યારથી બેઠાં મળે છે ત્યારથી બન્ને વચ્ચે આ રીતે લઘાઈ થતી યઠુ થાય છે. સાસુ અને આટલું બધું કામ આપે અને જેઠાણીને કાં નહિ! અથવા જેઠાણી એમ માને કે સાસુનો દેરાણી પ્રત્યે આટલો પ્રેમ અને મારા પર કેમ નહિ ! એ કારિવાર વધુ લાગી છે માટે ને !

ખાવામાં પણ “મને આ મળ્યું” અને તેને તે મળ્યું” એવી એવી સ્પર્ધા રહ્યા કરે છે. એક નાની બંગડીથી માંડીને સુવર્ણ કે રત્નના આભૂષણ અને પોલાકમાં તો એ બન્નેની હુસાતુંસીનો પારખ પામી શકાતો નથી. ‘મારો ધણી કમાય છે, મારો ધણી મહેનત કરે છે, તેને પણ સરખા અલંકારો શા માટે?’ એમ દરેક નાનાથી માંડીને મોટી વાત સુધીમાં ઈર્ષ્યાખેર પ્રકૃતિથી તેઓ અંતરમાં પરસ્પર સળખાજ કરે છે.

તેનાં નાનાં નાનાં બાળકોને ખાવાની નાની સરખી ચીજો આપવામાં પણ એક બીજાની ઇતિતું પ્રદર્શન થાય છે, અને તે બાળકની માને બબર પડતાંજ તે લઢવા તૈયાર થઈ જાય છે. છોકરાંઓ પરસ્પર રમતાં એક બીજાં લડી પડે તો તેની પાછળ પણ તે માતાઓ પરસ્પર લડવામાં બાકી રાખતી નથી. આવો રીતે એ ઝમડો માત્ર તે બન્ને વચ્ચેજ નહિ, પરંતુ પછી પુરુષોમાં પણ વેસે છે. કારણ કે તે બન્ને રોજ પોતાના પતિ પાસે નવી નવી ફરિયાદો રજુ કરતી દોાય છે, અને એવી સફાઈથી અને રોતી આંખે કહે છે કે રોજ રોજ કહેતાં કોઈ દિવસ તો પતિના હૃદયમાં પણ તે વાત ધર કરી બેસે છે, અને તેમાં પણ જો દેવયોજે કોઈ પ્રત્યક્ષ નિમિત્ત મળી જાય તો તો પછી પુછવુંજ શું? તે ભાઈઓના પરસ્પરના દિવ્ય રોદો આવી નાની બાબતમાં બળીને આખ થાય છે અને તેનું નિમિત્ત તે સીઓ બને છે.

ભાઈ ભાઈ વચ્ચે મારામારી, ગાળાગાળા કે ખૂને ખરાબી પણ થતી આપણે સાંભળીએ છીએ. ભાઈ ભાઈ કાઠે ચઢવાના કિસ્સાઓનો તો પારખ નથી. આ બધાનાં મૂળ કારણભૂત તેઓ કે બીજી વસ્તુ નથી પરંતુ ધણું કરીને તે બન્નેની સીઓ. એટલે કે દેરાણી અને એકાણીજ દોાય છે.

જ્યાં સુધી બન્ને બાઈ ન પરસ્પર દોાય ત્યાં સુધી તેનો રોદ ખૂબજ ગાઢ દોાય છે. એક બાબત આખ્યાં પછી કાંઈ રચણે કંઈ

ઉણપ અથવા તેવોને તેવો સ્નેહ રહે છે. પરંતુ બન્ને બાધ પરસ્પર એટલે તો થોડાજ વખતમાં તેને અલગ થયા વિના ચાલતુંજ નથી. દેરાણી જેઠાણીના ઝગડામાં ધરના માળાપોની પણ ખૂબ ખૂબ કોટી સ્થિતિ થાય છે. આવી રીતે સ્નેહ, સંપત્તિ અને માળાપની સેવા એ ત્રણે ઉચ્ચ વસ્તુઓ કે જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં બહુ આવશ્યક છે. તે આ ગૃહલક્ષ્મીઓ પોતાને સગે હાથે ફેંકી દે તેના જેવું દુર્ભાગ્ય કશું હોઈ શકે !

આ સ્થિતિ થવાનું કારણ

સાસુની ઓછી આવડત કે વહુઓ વચ્ચેની અસમાનતા એ આ ઝગડાનું બીજાં હોય છે ખરું પરંતુ જો તે બન્ને શાણી બહેનો હોય તો આવી વાતથી તે ઉશ્કેરાઈ જતી નથી, જેઠાણીને દેરાણી પ્રત્યે ઉદાર અને માયાળુ થવું ઘટે, અને દેરાણીએ જેઠાણી ગમે તેવાં હોય તો પણ તેને પોતાના વડીલ બહેન સરખાં ગણી તેના પ્રત્યે પૂર્ણ ભાવથી વિનયભર્યું વર્તન રાખવું ઘટે. જો આટલું લક્ષ અપાય તો બાકીની બીજી વસ્તુઓ તો સાવ મૌલુજ થઈ રહે, અને તેમણે સમજી લેવું ઘટે કે દાગીના કે ખાનપાનના પદાર્થો અથવા સંપત્તિ એ સ્નેહ આગળ સાવ ઘુચ્છ છે. જો દેરાણી અને જેઠાણીઓ આ વસ્તુને વધાર્યું સમજે તો આખા કુટુંબ કલહનો અંત આવી રહે અને ગૃહસ્થાશ્રમીને પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં સરળતા થાય. બાધ બાધને ન બનવાથી જુદાં જુદાં રસોડાં અને ઘર પાછળ એકેક કુટુંબને આર્થિક દ્રષ્ટિએ ચારથી પાંચ ગણું નુકસાન સહેતું પડે છે. અને પછી તેને પહોંચી વળવા ખાતર મરીબ કુટુંબને બેઠારીના બોમ્બ તથા ચગદાઈ જતું પડે છે. અથવા અર્નૈતિક કાર્યો કરવાં પડે છે. સારાંથ કે અબુજનાવ કે જે વાત આપણને સાવ સાદી લાગે છે તે પરિણામે કૌટુંબિક, સામાજિક અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ મહાન નુકસાનકારક નીવડે છે.

સરળમાર્ગ

જો દેરાણી-જેઠાણીઓ પરસ્પર બિનિતી બાવ કે સખીભાવથી વળે તો ગૃહસ્થાશ્રમને સોયી વધુ સરળતા થાય. આ પ્રશ્ન તો આજે

અશક્ય જોવો બની ગયો છે. બાપાઓએ પોતાનું કુટુંબ જુદું જુદું રાખવું જોઈએ એ જાતની માન્યતા આજે ઘર ઘાલી બેઠી છે. પણ એ વાત અશક્ય નથી. અને એવી જાતનું ધ્યેય રાખવામાં આવે અને કુટુંબમાં દરેક માણસો તેવું ઇચ્છે તો તે સાવ સાધ્ય છે. આ વિષયમાં તે સ્ત્રીઓની સામુદાયોએ પણ વધુ, લક્ષ આપવું ધટે.

આખું કુટુંબ એક સાથે રહેવાથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ ફાયદો થવા ઉપરાંત 'ઝાઝા હાય રણીયામણા'ની જેમ ગમે તેવું મોટું કાર્ય હોય તોપણ તે સહજ સાધ્ય થાય અને તે કુટુંબની શક્તિ પણ એટલી વધે કે તે કુટુંબ સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે.

મિત્ર

૮

વિકાસની પ્રબળ ઇચ્છાથી સંસારમાં રહેલા પ્રત્યેક જીવાત્મા
ઓની પોતાની શક્તિના વિકાસ માટે છેવટ પર્વત અર્થાત તે વિકાસ
સની પરાકાષ્ઠા સુધી દરેક અવસ્થાઓમાં સદાયકની આવશ્યકતા રહે
છે. નાનાં મોટાં ચર અને અચર સૌ પ્રાણીઓમાં આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ
જોઈ શકાય છે.

એક વૃક્ષનું જીવન ઉગતાંની સાથે જીવન સ્વજાતિય તત્ત્વોને
આકર્ષે છે અને પરસ્પરની સદાયથી તે વિકાસ પામે છે. પ્રત્યેક તત્ત્વમાં
આ સિદ્ધાંત સ્વાભાવિક દેખાય છે.

બાળક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તેની માતા સદાયક હોય છે.
પછી પિતા, શિક્ષક, સહી અને એમ સદાયકના સ્ત્રોત કુટુંબ, સમાજ,
દેશ એમ એમ વધતાં જાય છે. પરંતુ માનવજીવન માટે બિનબિન
કાર્ય પરત્વે બિનબિન સદાયકો પેઢીનું મિત્ર એ એક એવું સદાયક
અંત છે કે જે બાળપણથી માંડીને મૃત્યુના છેદ સુધી કાયમ રહે છે,
જે કે એ મિત્રતાનો ઉમેદવાર ઠીક પર્વત એકજ રહે છે અથવા એક
જ પાત્ર પરત્વે તે મિત્રતા ટકી રહે છે તેવું કશું નિશ્ચિત હોતું નથી.
પરંતુ એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે એક નાનાથી માંડીને મોટા સુધી
સૌ કોઈ મિત્રને ચાહે છે અને મિત્રની જીવનમાં અગત્યના
પાત્ર અનિવાર્ય છે.

મિત્રતાનું મૂળ

માનવી જીવનમાં મિત્રતા ક્યાં અને કેવા પ્રસંગમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તપાસીએ.

મિત્રતા જન્મવાનું કારણ સમાનતા છે. બાળપણમાં વયની સમાનતાથી મિત્રતા જન્મે છે. બાળક જરા મોટું થાય એટલે સમાન રીતે રમતગમતમાં અને સમાન ટેવોમાં એ મિત્રતા ટકે છે. પછી મદ્યશિક્ષણથી એ મિત્રતા ફૂલે છે અને સમાન વિચારોથી તે મિત્રતા ફળે છે.

મિત્રપદની જવાબદારી

‘જેવો મૃગ તેવો રંગ’ આ એક નાના વાક્યમાં ગંભીર રહસ્ય છે, મનુષ્ય જેવા વાતાવરણમાં અને જેવાં સંસર્ગમાં રહે છે તેવો તેવો તે ક્રમે ક્રમે બનતો જાય છે, અને તે એટલી હદ સુધી કે માબાપોના ઉચ્ચ સંસ્કારથી પોષાયેલું બાળક પણ કુમંગના પરિણામે હલકી ખાસિયતનું બની જાય છે. આથી માબાપોએ બાળપણથી એવા બાળકોના સંસર્ગમાં રોતાના બાબદને મુકવું જોઈએ કે ઉચ્ચ ભાવના વાળું બને. પરિપક્વ બુદ્ધિ થયા પછી તો મનુષ્ય સ્વયં ગુણદોષની કસોટી કરી શકે છે. આથી તેણે પોતે પણ એવા મિત્રો શોધી કાઢવા જોઈએ કે જે અરેખર મિત્રતા પડે બાયક દોષ.

મિત્રના સદ્ગુણો

મિત્રપદની જવાબદારી ખૂબજ મહાન છે. તેથી તે પાત્ર શોધતાં પહેલાં નીચેના સદ્ગુણો તપાસી લેવા જોઈએ.

૧ તેનામાં ઉચ્ચ મંસ્કારિતા અને સદ્વિચાર હોવા જોઈએ.

જો તેનામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો અને સદ્વિચારો હોય તો ખેડી કુરોવો અને હલકી ખાસિયતોથી તે મુક્ત રખારી શકે છે, અને મિત્રનાં કર્તવ્ય કે નીતિનો જંત્ર થતો હોય તો તે સારા વિચારો આપી આત્મપતનથી પણ ઉતારી લે છે.

૨ દ્રઢનિશ્ચયી

જેનામાં દ્રઢ નિશ્ચય હોય છે તે વિપત્તિમાં કે સંપત્તિમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં, સારી સ્થિતિમાં કે નબળી સ્થિતિમાં પણ મિત્રતાને બરાબર સમાન ભાવથી જ દેખાવી શકે છે.

૩ નિઃસ્વાર્થો

જે નિઃસ્વાર્થો મિત્ર હોય છે તે ધનના કે તેવા બીજા કશા પોતાના સ્વાર્થના લોભ ખાતર મિત્રતા ખાંધતો નથી તેથી આવી નિઃસ્વાર્થ મિત્રતા કાયમ ટકી શકે છે અને ફળપ્રદ પણ થાય છે.

૪ ઉદાર

ઉપરાંત જે પ્રકૃતિનો ઉદાર હોય છે તે પોતે દુઃખ સહીને પણ મિત્રના અંતઃકરણને સંતોષી શકે છે.

તે બિન જાતિનો હોય કે બિન સંપ્રદાયનો હોય તેની કંઈ ચિંતા નહિ પરંતુ આ ચાર ગુણોથી અલંકૃત હોય તો તે સાચો મિત્ર થવાને લાયક અને મિત્રતાનું સાચું પાત્ર ગણાય છે. આ ગુણો પરત્વે સુભાષિતકારોએ નીર અને ક્ષીરની મિત્રતાની કસોટીમાં આ શ્લોક આપ્યો છે.

ક્ષીરેણાઽઽત્મગતોદકાય હિ ગુણા વૃત્તાઃ પુરા તેઽઽધિલાઃ
ક્ષીરે તાપમવેક્ષ્ય તેન પયસા હાત્મા છપાનો હુતઃ ।
ગન્તું પાયકમુન્મનસ્તદ્ભવદ્ દૃષ્ટ્વા તુ મિત્રાઽપ્યદં
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી પુનસ્તાદદ્યી ॥

જ્યારે દૂધમાં પાણી ભળે છે ત્યારે દૂધ પોતાનો મિત્રધર્મ જગત-પરા પોતાના ગુણો પાણીને સમર્પે છે. જ્યારે તે દૂધને ઉકાળવામાં આવે છે ત્યારે દૂધની આદત નીવારવા માટે તે પાણી પોતાનો મિત્રધર્મ સાચવે છે. અર્થાત્ કે પ્રથમ પોતે અમિમાં બળે છે. વળી તે સમયે દૂધ પોતાના મિત્રની આપત્તિ જાણી તે પણ જગત તૈયાર

થાય છે અને મિત્ર મળ્યા પછી જ શાંત થાય છે. આવીજ સતપુરુષોની પરસ્પર સાચી મિત્રતા હોય છે.

મિત્રતાનું ફળ

એક મિત્રે પોતાના મિત્ર ખાતર પોતાની સંપત્તિ ફેના કરી દીધી હોય, એક મિત્રે મિત્રનું દુઃખ પોતા પર બોહારી લીધું હોય તેવા દાખલાઓ તો યુગ્મજ જ હોય છે. પરંતુ મિત્રની ખાતર મૃત્યુને બેઠનાર મિત્રોનાં પણ દ્રષ્ટાંતો ઇંધ ઓછાં નથી.

પદ્માસિંહ અને ચાંપરાજ દાડાની મિત્રતા એ તેની મહોર છાપ છે. આવાં તો અનેક ચિત્રો ઇતિહાસને પાને ચમકી રહ્યાં છે અને 'અત્યુત્તમપદ મિત્રતણું આ વિશ્વમહી જ જણાય' તેની ચરિતા-ચેના કરી રહ્યાં છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીનો જે બોલે તેમનાં સગાંવહાલાં ઓ કે પુત્ર નથી ઉતારી શકતાં તે એક મિત્ર ઉતારી શકે છે. જેવી રીતે ચિંતા, ખેદ અને દુઃખમાં મિત્ર એ એક પ્રબળ આશ્વાસનનું સ્થાન છે તેજ રીતે મુખ અને શાન્તિના સ્થળમાં પણ મિત્રની સહાયની જરૂરિયાત રહે છે.

આપણે એક કુદરતના કળાધામમાં છીએ ત્યાં વિવિધ કુદરતી શ્રોત્ર્યે વિલાસી રહ્યું છે. આપણે તેનું નિરીક્ષણ કરી આનંદ લાઈ રહ્યા છીએ. પરંતુ તે આનંદ વ્યક્ત કરવાનું મિત્રપાત્ર આપણી સાથે નહિ હોય તો આપણને જરૂર હેલુપ બાસવાની. આવો અનુભવ આપણને ધણીવાર થાય છે અને તેથી કયાંય પણ જવું હોય તો આપણને મિત્રમંડળની જરૂર રહે છે.

વિચારમાં મિત્રની આવશ્યકતા

ઉપરની ખીજ આવશ્યકતાઓમાં કદાચ મિત્ર વિના તે ખોટ ખોટું પાત્ર પણ પૂરી પાડી શકે એટલે કે ત્યાં આપણે મિત્રવિના પણ ચલાવી શકીએ પરંતુ વિચારોની આપણે કરવા માટે તો દરેક મનુષ્યને એક સાચા મિત્રની આવશ્યકતા રહે છે. જેને આવો મિત્ર

હોતો નથી તે ખરેખર આ વિશ્વમાં સુખી કેખાવા છતાં દુઃખી છે. વિચારોનો વિનિમય થવાથી માનવ જીવનની મોટી જરૂરિયાત પૂરી પડી શકે છે અને તેનું ધ્યેય બરાબર જળવાઈ રહે છે. આથી સૌએ આવા મિત્રની શોધ કરવી જરૂરી છે.

પરંતુ તે મિત્રમાં ઉપરના સહુગુણો હોવા જોઈએ અને તેવો સહુગુણી મિત્ર પણ ત્યારે મળી શકે કે જ્યારે પોતાની જાતમાં તેટલો વિકાસ થયો હોય. જ્યાંસુધી તેવો મિત્ર શોધવાની યોગ્યતા ન હોય કે જ્યાંસુધી તેવો મિત્ર ન મળે ત્યાંસુધી મિત્રહીણા રહેવું ઉત્તમ. પરંતુ તેથી ઉલટો એટલે કે દુર્ગુણી મિત્ર કદી ન કરવો. મિત્રતાનાં દૂષણ

સ્વાર્થ

જે મિત્ર સ્વાર્થી હોય છે તે 'વિષકુમ્ભમ્ પયોમુખમ્' જેવો બયંકર છે. તેની મિત્રતામાં સંપત્તિ અને સુખ બન્નેની હાનિ થાય છે. દુર્વ્યસન

મહાબ્ધસનો સાત પ્રકારનાં છે.

(૧) છુત-લુગાર

(૧) જુગારથી મનુષ્ય ચાર અને અધાર્મિક બને છે. નીચિ અને જુગાર એ બન્ને પરસ્પર વિરોધાત્મક વસ્તુ છે. પણ તે જુગાર ઉપરથી કેખાતા બ્યાપાર એટલે કે સરા રૂપે દો, રમવગમવના સાધનારૂપે દો એટલે કે પોતાની રેહસ રૂપે દો કે ખુલ્લા જુગાર રૂપે દો. આજે તે પહોંચ્યા બ્યાપારો જ જુગાર રૂપે થઈ ગયા છે. પરંતુ તેટલું જ આર્થિક અને નૈતિક દ્રષ્ટિએ ભારવને તુકસાન પડેલું છે તેમ જૂઠું વાતચિત્તોએ અનુકરણું જ છે. આ વસ્તુ કયા વિચારકથી અબજુ છે.

(૨) દારૂ તાડી કલ્યાણિ મોટાં અને માઠ બીટી વગેરે નાનાં બ્ધસનો

(૨) નાનું કે મોટું બ્ધસન તમે તે દો પરંતુ તે પણ એક પ્રકારનું બંધન છે. તેથી યતીર અને ધન બન્નેની ખસાવો થાય છે. ટોચે કેખાતાં રોકડા અને હાડીમનાં પાડિયાં અને મોટાની મલ્લા તેની સારી પૂરે છે.

પાંચમામાં લઘ્નચર્યાનો વિષય છે. લઘ્નજીવનનું ધ્યેય પણ કેટલું ભવ્ય હોઈ શકે અને લઘ્નજીવન વિકૃત નબળતાં તેનું સુકાન વિકાસ તરફ ગતિમાન રહે તે નીતિકારોનાં કથનને અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

એક તરફ લઘ્નવ્યવસ્થાની અરાજકતાનો વેગભર આવતો જીવાળ અને ખીજી બાજુ વર્તમાન લઘ્નવ્યવસ્થાનું શિથિલ બંધારણ તથા લઘ્નવિષયક ઉપરિચિત યતા સિદ્ધાંતોની છછાવટ વગેરે મુદ્દાઓ ચર્ચાયા છે.

વળી આ પ્રકરણમાં લઘ્નજીવનનું ધ્યેય સાધવાનો ગૃહસ્થ સાધકને બોધ થાય અને નિર્દોષ ગૃહસ્થજીવન વટાવી વિકાસના સોપાનમાં આગળ વધે તે વિચારસરણીનું મૂળ પણ આમાં ગુંથાયું છે. દ્વિતિયખંડ

ખીજા કર્તવ્યખંડમાં ક્રમશઃ ગૃહસ્થજીવનની દીક્ષાનો ખ્યાલ આવે; અને તે આશ્રમમાં પ્રવેશતાં પહેલાં દમ્પતીની કેવી ચોગ્યતા હોવી જોઈએ અને કઈ જાતના સંયમી નિયમોથી તે દમ્પતીનું જીવન નિર્વાહિત રહેવું ઘટે ઇત્યાદિ પતિ પત્નીના પારસ્પરિક પાત્કનિયમો તથા માતાપિતા, સાસુવડ્ડ, સસરાજીમાઈ, બાઈ બહેન, સાજો બહેની, વેતાર્થ વેલાં વગેરે કુટુંબ પ્રતિનાં કર્તવ્યો તથા પાટોશી ધર્મ અને બ્યવસાયી જીવનનાં ધંધાદારીને અંગે ઉપરિચિત યતાં કર્તવ્યોનો આ પ્રકરણમાં ખૂબ સ્પષ્ટતાથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ત્રીતીયખંડ

ત્રીજા વિકાસખંડમાં કુટુંબની બહાર ડોકિયું કરીને સમાજ, દેશ અને વિશ્વની માથે જ્વલિતો સંબંધ અને તેને લઈને વિશાળ કર્તવ્યોત્તર પડ્યું છે તે કેવી રીતે અને કયા પ્રકારનું તે ભર્યું બતાવ્યું છે.

અખ્યતિશયમંત્રામના પ્રકરણમાં નૈતિ, માનવતા, સન્નિવૃત્તિ, કર્તવ્યપરાવૃત્તિ અને અખ્યતિશયના એક ક્રમશઃ વિશાલભાવિની

(૩) માંસભોજિત્વ

(૩) માંસ ભોજિત્વથી શારીરિક બળ વધે છે તેવી ભ્રમજનક માન્યતા આયુર્વેદજ્ઞ વૈદ્યોના જાતીય અનુભવથી હવે દૂર થઈ ગઈ છે, અને માંસ એ શારીરિક આરોગ્યને હલકું દાનિદાર છે એમ સિદ્ધ થયું છે. છતાં કેટલોક વર્ગ ધાર્મિક રીતિથી ખેંચાઈને, કેટલોક વર્ગ રસાસક્તિથી લલચાઈને અને કેટલોક વર્ગ ચોખ્ખી ખાતર એ વાપરે છે. આ કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ દિસા છે અને દિસા એ અધર્મ છે. પોતાના મુખને માટે પરતું મુખ હણી નાખવું એ માનુષિક કર્તવ્ય કદી ન ગણાય. એ તો ધાર્મિક દ્રષ્ટિની વાત થઈ પરંતુ માંસભોજનથી આજે રાષ્ટ્રદ્રષ્ટિએ પણ ભારી તુકસાન થયું છે. પશુધન આ જાતીમાં હુતપ્રાયઃ થયું છે. પશુધન જતાં દુધિપ્રધાન દેશને કેટલું ખમવું પડ્યું છે તે અકથ્ય વસ્તુ છે. આટલા બાણ તુકસાન હપરાંત નિર્દયતાના સંસ્કારથી જે આત્મપતન થાય છે તેનો વિચાર તો કાણ કરે છે ?

(૪) બિચારાનું બચન-વિપય વાસનાનો અતિરેક

(૪) વિપયવાસનાનું કુદ પરિણામ તો અમાઠના પ્રકરણમાં વિસ્તૃતરૂપે વિચારાઈ ગયું છે. વીર્યની ક્ષતિમાં ચૈતન્યની ક્ષતિ છે. ધર્મપ્રભના હેતુ સિવાય કરેલો સ્વસ્તી સંગ પણ બિચારા છે. એ મહાત્માનું અનુભવ સિદ્ધ વાક્ય છે. આવા સ્વસ્તી બિચારોનાં કુદપરિણામ શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય તેવાં નથી. અને તેના તુકસાનોની સંખ્યા તો વળી કલ્પનાથી પણ અતીત છે.

(૫) અતિવિલાસ

(૫) અતિ વિલાસ એ હપરના કુર્જીલનું મૂળ છે. એટલે તે બચન પણ તેના જેટલું જ હાથેર છે.

(૬) મોરી

(૬) મોરીમાં કમાઈ, ફંજ, વિશ્વાસઘાત, દેશદ્રોહ, કૃતજ્ઞતા હત્યાદિ દોષોનો સમાવેશ થાય છે. આ કુર્જીને વિલાસના પંથથી દૂર કરી વિનાશન પંથે પસારી બચ છે. આવા કુર્જીને ભારતીય સંસ્કૃતિને ખૂબ ટીલુપ લમાઈ છે. આજે આવા કુર્જીઓ રેવાયેલી પ્રભને તેનું જાન પણ નથી. દરરોજ મુઠાર અને તોનીથી ખાઈને યશસ્વી મુખીના વેપારમાં આ કુર્જી બચાઈ છે. આ મોરીને બાપા અસત્યનું તો પર બ્યાપું છે. એકંદરે આ કુર્જી આત્મપતન અને રાષ્ટ્રપતનને નોતરી લીધા છે.

(૭) પાપથી લક્ષ્મી કમારી

વડીલો અને જીવાનો

૯

ગત આઠ પ્રકરણોમાં આપણે જે પરસ્પરનાં કર્તવ્યો વિચારી ગયા તે બધી વ્યક્તિઓની સાથે તેનો તેનો સીધો સંબંધ હતો. આ પ્રકરણમાં આપણે વડીલો અને જીવાનો વચ્ચેની પારસ્પરિક ફરજો વિચારવાની છે. વડીલોમાં જીવાનોના મામા, કાકા, બાપા એ પુરુષ-વર્ગના અને દાદી, મામી, નાની, દાદી વગેરે સ્ત્રીવર્ગના પણ સમાવેશ થાય છે.

જેની રીતે પિતા, માતા, બાપ ઇત્યાદિ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બજાવવાનાં હોય છે અને તેમાં રહેલી તુટિઓ ગૃહસ્થાશ્રમની મીઠી શાંતિમાં વિશેષ ઉત્પન્ન કરે છે તેજ રીતે આ વડીલો અને જીવાનો વચ્ચેનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યોની તુટિના સંબંધમાં પણ છે.

મામાનું કુટુંબ

મામાનું ઘર એ મોસાળ કહેવાય છે. મામા અને મામીનું બાળેજ પ્રત્યેનું વાતસલ્ય પણ પુત્ર જેતું જ પ્રેમાળ હોય છે.

‘ મહિયરથી મોંઘાં રે મહિયર માનનાં ’ એ બોટાદકરનાં શબ્દભાવ પ્રમાણે ભાણેજોના હૃદયમાં પણ પોતાના મોસાળ તરફનું ખૂબ આકર્ષણ હોય છે. જ્યારે જ્યારે તે મોસાળમાં ગય ત્યારે તેને એનાં જ તેનાં નાના અને નાની દરખાય છે. ખૂબ લાડ લાગે છે,

(૭) પાપથી લક્ષ્મી કમાવી (અર્થાત્) અતિરુધ્ધા. ઉપરનાં બધાં પાપો આ એક મૂળ છે. સંયમ અને પ્રેમનાં તરવો પ્રસરે તો તેનો નાશ થકે ખરો પરંતુ વિલાસ અને સ્વાર્થોભાવનાનું સિંચન થાય તો તો તે પ્રતિદિન પાંચરૂબ રહે છે.

જેમ ઉપરનાં વ્યસનો બંધકર છે તેમ તેવાં વ્યસનનો વ્યાપ્તી મિત્ર પણ અતિ બંધકર છે. તેના સંસર્ગથી મનુષ્ય વહેલો મોડો તેજે બનતો જાય છે. આ વ્યસનો નૈતિક, આર્થિક, દારીરિક અને સામાજિક જીવનમાં ન પૂરાય તેવી મહાન ક્ષતિ પહોંચાડે છે.

અનિશ્ચિતતા

જે મિત્ર 'ક્ષણે ક્ષયઃ ક્ષણે વૃષ્ટઃ' હોય છે, અર્થાત્ જેના વિચારમાં ખીટતા નથી તે પણ ક્યારે ક્ષય જાતનું નુકસાન પહોંચાડે તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી અનિશ્ચિત મનવાળો સુખમાં કદાચ ટકે પરંતુ દુઃખી સ્થિતિમાં તો ટકી શકેજ નહિ

અવિશ્વાસુ

મિત્ર અવિશ્વાસુ નહિ પણ વિશ્વાસુ હોવો જોઈએ એટલે કે મિત્રનું ચારિત્ર પણ એવું ઉચ્ચ હોવું જોઈએ કે જેની પાસે પોતાની અંગત બાબતોનો પણ ઉકેલ લાવી શકાય અને જે પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્રપ્રભાવથી સામા મિત્રની કોષ્ઠ ત્રુટિ હોય તો તે દૂર કરી શકે.

મિત્રતાના દ્વયજુથી રહિત અને સદ્ગુણોથી યુક્ત સન્નિમિત્ર એ આ આખા સંસારમાં સૌથી વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે તેમ માનવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. મિત્રભાવના તો આખા વિશ્વને વર કરે છે, અને મુક્તિનાં સોપાન ચકાવે છે. એ નિઃસ્વાર્થો અને વિશુદ્ધ મિત્રતાના વિકાસની આજે ખુબ આવશ્યકતા છે.

આજની મિત્રતા, સ્વાર્થ, કુટેવ, અને સ્વઅહંતાના દુર્ગુણમાંથી ધવે રથે પ્રાદુર્ભાવ થતી દેખાય છે. તેવે પ્રસંગે આટલો આદર્શ સમજાવ અને આદર્શ મિત્રતાનો પ્રચાર થાય તેનું મેળુ ન મળે !

વડીલો અને જીવાનો

૯

ગત આઠ પ્રકરણોમાં આપણે જે પરસ્પરનાં કર્તવ્યો વિચારી ગયા તે બધી વ્યક્તિઓની સાથે તેનો તેનો સીધો સંબંધ હતો. આ પ્રકરણમાં આપણે વડીલો અને જીવાનો વચ્ચેની પારસ્પરિક ફરજો વિચારવાની છે. વડીલોમાં જીવાનોના મામા, ઠાકા, બાપા એ પુરુષ-વર્ગના અને દાદી, મામી, નાની, દાદી વગેરે સ્ત્રીવર્ગના પણ સમાવેશ થાય છે.

જેની રીતે પિતા, માતા, ભાઈ પત્નીદિ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બજાવવાનાં હોય છે અને તેમાં રહેલી તુટિઓ ગૃહસ્થાશ્રમની મીઠી શાંતિમાં વિશેષ ઉત્પન્ન કરે છે તેજ રીતે આ વડીલો અને જીવાનો વચ્ચેનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યોની તુટિના સંબંધમાં પણ છે.

મામાનું કુટુંબ

મામાનું ઘર એ મોસાળ કહેવાય છે. મામા અને મામીનું ભાણેજ પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય પણ પુત્ર જેનું જ પ્રેમાળ હોય છે.

‘મદિપરથી મોંઘાં રે મદિપર માનનાં’ એ બોલાદકરનાં કાવ્યભાવ પ્રમાણે બાળજીનેના હૃદયમાં પણ પોતાના મોસાળ તરફનું ખૂબ આકર્ષણ હોય છે. જ્યારે જ્યારે તે મોસાળમાં જાય ત્યારે તેને જેનાં જ તેનાં નાના અને નાની દરખાય છે. ખૂબ લાઝ લાગે છે,

તેને સારાં સારાં બોજતો જમાડે છે. મોસાળનું આખું ગામ તેને બાણુભાઇ તરીકે સંબોધે છે અને સૌ કોઈ તેના તરફ સ્નેહ ધરાવે છે.

બાણુભાઇને મોજ ઉડાવવાની ઇચ્છા થાય કે સીધા તે મોસાળના વતન તરફ પ્રયાણ કરે છે. આવી રીતે મોસાળનો તેના પર બાળપણમાં મહત્ત્વ પ્રેમ અને ઉપકાર હોય છે. તેજ રીતે યુવાનીમાં તે ઋણ ચૂકવવા તૈયાર રહેવું એ તેમની પણ ફરજ છે. પોતે સુખી હોય તો પોતાના મોસાળ કુટુંબને પણ આર્થિક મદદ અને વિચારોથી સહાય કરવી એ તેમનું પણ આવશ્યકીય કર્તવ્ય છે.

કાકા

કાકા એ પિતાના ભાઇ હોવાથી તેની સંતતિ જોવો જ તેનો ભત્રીજા પર પ્રેમ હોવો જોઈએ. જો કે તેને પોતાને પ્રજા ન હોય ત્યાં સુધી ભાઇના છોકરાઓ પ્રત્યે તેને પ્રેમ હોય છે ખરો. પરંતુ અતિ નીકટની વસ્તુ આવતાં જ્યાં નીકટની વસ્તુ પણ દૂર થઇ જાય છે તેવી હાલત આ સંબંધમાં પણ બને છે. જો કે કાકા-કાકીનો જોછો પ્રેમ બાળકને સહાય વિદુણો બનાવે તેવું ટકું નથી. કારણ કે અપાર વાત્સલ્યની ખાણ તેમના માતા અને પિતા બન્ને તે અપૂર્ણતાની પૂર્તિ કરી શકે છે. પરંતુ કાકા-કાકીનો આ અસ્પૃશ્ય સ્નેહ જો પોતાના અને ભાઇના બાળકો પ્રત્યેની અસમાનતાના રૂપમાં પહોંચી જાય તો તેને અંગે ભાઈ ભાઈ વચ્ચે અને દેરાણી જોકાણી વચ્ચેના ઝગડાઓનું નિમિત્ત બની જાય એટલે એ સ્થિતિથી બચવા સારું તે બાળકો પ્રત્યે તેમણે પુત્રભાવે કાયમ વર્તવું જોઈએ. તેમનો આ સ્નેહ મોટી ઉંમરમાં તેમના પ્રત્યેની ભક્તિનો વર્ધક નીવડે અને તે યુવાન બાવિ સમયે પ્રસંગ પડ્યે માતાપિતા ગૃહ્ય સેવા પગ કરી શકે તેવો સંજવ રહે. આ વિષયમાં કાકા અને મામા કરતાં પણ કાકી અને મામીએ તે બાળકો પર બાળપણથી વાત્સલ્ય વહેવારનું એ તેમની અગત્યજરી ફરજ છે.

માસી અને કુધ્યા

માસી એ માતાની બેન છે. પોતાની બેનની સંતતિ પર પણ તેને ભગિનીના સંબંધને લઈને સંબંધ રહે છે, અને આ સંબંધનું સ્મરણ તે પોતાને સાસરે જવા છતાં લઈ જાય છે એટલું જ નહીં બધું પોતાના પતિને પણ પોતાના કુટુંબ તરફ માયાળુ બનાવે છે. તે માસીના બાળકો પણ ભાઈ અને બેનના નાતે વર્તે છે.

કુધ્યાનો સ્નેહ પોતાના ભાઈના પુત્રને નાતે અધિક હોય છે. એ તો ભત્રીજાનો જન્મ થાય કે તુરંત દરખાસે દોડી આવે છે. અને તેનું નામ પણ પોતેજ પસંદ કરીને પાડી દે છે. કુધ્યાના પતિ અને બાળકોનો સ્નેહ પણ પોતાના મોસાજને નાતે આ બાળકો પર ખૂબ હોય છે.

પરંતુ આ બંધાનું મિલન કસ્ટિયત જ થાય છે. માસીના તો મોસાજમાં જ્યારે સારો પ્રસંગ હોય છે ત્યારે મળે છે. પણ કુધ્યા અને તેનું કુટુંબ તો ઘણીવાર મળી શકે છે. કુધ્યા-માસીનાનો પ્રેમ હોય છે તે જ પ્રકારે તેમના તથા તેમના કુટુંબ પર તેમના ભાણેજ અને ભત્રીજા ગણાતાએ પણ પ્રેમ કેળવવો જોઈએ.

નાના-નાની અને દાદા-દાદી

નાના અને નાની એ મોસાજના મોભ અને દાદા અને દાદી એ ઘરનાં મુખ્ય પાત્રો હોય છે. તે જુદોનો સ્નેહ તો બાળકો પર ખૂબ હોય છે, અથવા થાય છે એ બાબતમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે પોતાના સગાં બાળકો કરતાં તે બાળકોની બાળ સંતતિ ઉપર તેનું કુદરતી રીતે વિશેષ આકર્ષણ હોય છે એટલે તેમનાં બાળકો પ્રત્યેના હર્ષઓમાં તે અજાનનાથી કે રૂઢિથી દદાગ ચૂકતાં જોઈ અથવા તેના પોતાનાં બાળકો આગળ તેમના વચનનું માન ન રહેતું હોય તેથી તે કુશળિયાન ગુપચુપ રહીને કન્યાવિકલ, અશ્રુમેગ વિવાદ ઇત્યાદિ પોતાની પ્રજા પર થતાં અન્યાયો સહી સેતાં હશે. પરંતુ

સાચી રીતે તો તેમનો જાડો સ્નેહ તે બાળકો પર હશે જ. એટલે એમનાં કર્તવ્યો કરતાં બાળકનાં કર્તવ્યો જ તેમના પરત્વે વિશેષ સમજાવવાનાં રહે છે. વળી વયમાં પણ તેઓ વૃદ્ધ હોવાથી તેમની સેવા કરવી એ યુવાન બાળકોનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પોતાના માબાપો એ કર્તવ્ય કદાચ ચૂકતાં હોય તો તે યુવાન અને તેમની પત્નીએ પોતાનાં 'માબાપોને વિનય બાવથી સમજાવવાં ધટે, અને પોતાથી અને તેટલો તન, મન અને ધનથી ભોગ આપવો ધટે.

સારાંથ કે ઠાકા-ઠાકી, મામા-મામી, માસી-ફધળા, નાના-નાની, દાદા-દાદી અને છતર વડીલો પ્રત્યે બહુ માનથી વર્તવું તે પ્રત્યેક દમ્પતીની પવિત્ર ફરજ છે વડીલો અને યુવાનોનો મતભેદ શા માટે ?

આજે બીજી બધી બાબતો કરતાં વડીલો અને યુવાનો (એ બન્ને) વચ્ચેના કાર્યક્ષેત્રમાં વિચારોનો બહુ મોટો મતભેદ હોય છે અને તેજ અસંતોષનું મુખ્ય કારણ બની જાય છે.

ભારતમાં આજે નવયુગ ખેડો છે. વિશ્વનાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રો સાથે ભારતનો સંબંધ દિન પ્રતિદિન ગાઢ થતો જાય છે, દરિયાર્ધ અને હવાઇ સાધનોમાં પ્રતિપણે ખૂબ વિકાસ થતો જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં ભારતનો સંબંધ માત્ર પોતાના દેશ પુરતાં પ્રાંત, શહેરો અને ગામડાંઓ સાથે હતો. હવે તેનું રહ્યું નથી.

વિજ્ઞાનની અવનવી શોધખોળો જેવી કે રેડીયો, ટેલીફોન, તાર ઇત્યાદિ દ્વારા વિદેશનું વાતાવરણ પ્રતિ સમયે ભારતને શહેરે શહેરે અજાણતું રહે છે. પેપરો દ્વારા તે એક દિવસમાં ગામડે ગામડે જાહેર થઈ જાય છે. જર્મન શું કરે છે ? રશિયા ક્યાં છે ? વિજ્ઞાનમાં શું બન્યું ! એ આજે એક નાનો બાળક પણ સમજે છે. જેવી રીતે આ વર્તમાનો ભારતમાં આવે છે તેવી રીતે ત્યાંના વિચારો પણ પૂરે જ્ઞેસમાં આસ્થા આવે છે. મુઠીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરે વારો

વિદેશમાં ચાલે છે. તેના વિચારોની પણ અહીં ભરતી આવી રહી છે. આને રશિયાનો આદર્શ ભારતમાં વ્યાપક થાય તેવી વ્યવહાર કોશિષો પણ જોશબંધ થઈ રહી છે.

આને ધર્મતત્ત્વને લોકો વાસ્તવિક રૂપમાં ઈચ્છે છે, ધર્મનામે ચાલતા ધર્મગી કે દંભ આજની જનતાને સાક્ષી રહ્યાં છે, તેમાં વાસ્તવિકતા જોવા મળે છે.

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રવાદ, સમાજવાદ અને ધર્મવાદમાં જળબ્બ ક્રાન્તિ મળી રહી છે. આ ક્રાન્તિમાં યુવાનો ખૂબ માને છે. જ્યાં કેટલાક વૃદ્ધો આવે સમયે સમાજની કુરુદિઓ, રાષ્ટ્ર અચાનતા, ધં ઝનુન વગેરેથી જઠરાયેલાં દેખાય છે.

આ બન્નેનાં પૂર્વ પશ્ચિમ જેમ વિભિન્ન દિશામાં વહેતાં વહેતાં પારસ્પરિક શક્તિનું ઐક્ય મેળાતું નથી, એક વર્ગ સુધારક બનીને રૂઢિચુસ્ત તરીકે ઝોળખાવાય છે અને આ વિચારોનાં દર્દ માત્ર વિચારમાં જ નહીં બલકે પ્રત્યેક વ્યવહાર અને કાર્યમાં પણ વ્યાપક બન્યાં છે. ધરધર કલેશના ચર બાઝ્યા છે તેનું આ પણ એ મહાન કારણ છે. વડીલો અને યુવાનોનો આ અસંતોષ બન્નેને કેટલી વખત દર્શાવ્યો પણ અચૂત બનાવી શકે છે.

નિવારણના ઉપાયો

આ નિવારણનો ઉપાય સહેલો અને સાદો હોવા છતાં પણ આને બે હાથે સમુદ્ધ તરવા જોવો કઠિન થઈ પડ્યો છે, છતાં નિવારણની આને દૌરંદુબિધ, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ પણ ખૂબ આવશ્યકતા છે. કારણ કે આ વ્યક્તિગત કલહ માત્ર વ્યક્તિ પૂરતો રહ્યો નથી તેજે પોતાનું ક્ષેત્ર ખૂબ વિસ્તીર્ણ કરી મૂક્યું છે. રાષ્ટ્રોત્થાનનાં દાર આ વિરોધે બંધ કર્યાં છે. વિકાસ કુખી રાષ્ટ્રોનાં સદિષ્ટતા અને રનેદ

વડીલોએ વિચારોમાં સદનયીકતા રાખવી અને રનેદભાવ

યુવાનો જ્યાં જ્યાં જૂલતા હોય ત્યાં સાચા વિચારો આપી તે જૂલને સુધારી લેવી.

તેમજ પોતાની રૂઢિ કે સંસ્કારગત ખોટા સંસ્કારોને દૂર કરવા માટે આવતી મુશ્કેલીઓ તરીકે પણ એ કાર્ય કરવું એ તેમની ફરજ છે.

અને જુવાનોએ પોતાના વિચારોને પ્રકટ કરતી વખતે ધૈર્ય અને ઉત્સાહ કાયમ રાખવાં. વડીલો ન માને તો મીઠા સત્યાગ્રહથી તેને જાણ આ વાત ઉતારવી. તેઓ જો વાત ન સમજી શકતાં હોય તો તેને સમજાવવાની કોશીય કરવી અર્થાત બધું કાર્ય સ્નેહપૂર્વક કરવું અને ધીરે ધીરે આગળ ધપવું એ યુવાનોનું કર્તવ્ય છે.

સ્મરણીય વાતો

(૧) વડીલોના સહકાર વિના સાગિર્ભાગ કાર્યસિદ્ધિ નથી.

(૨) વડીલો જૂલતાં હોય તો તેમાં સમાજના પ્રાચીન સંસ્કારોનો વિશેષ દોષ છે. પણ તે બિચારા અશિક્ષિત હોવાથી તે વાત સમજી શકતાં નથી, અને તેમ હોવાથીજ યુવાનોની તેના કરતાં જમણી ફરજ ઉભી થાય છે. માટે તેનો તિરસ્કાર કરવો કે સ્વચ્છંદી વેગમાં તણાવ જવું એ મહાન દાનિકર છે.

(૩) સ્વચ્છંદીવૃત્તિમાં રાષ્ટ્રનું અને સાથે સાથે આત્માનું પણ પતન છે. વિકાસ નથી.

(૪) શિક્ષણની સાથે પરિપક્વ અનુભવની પણ ખૂબ અપેક્ષા છે.

(૫) જે કાર્ય સ્નેહ, ધૈર્ય, સંતોષ અને વિનયથી સાધ્ય થાય છે તે ખીજા ગુણોથી સાધ્ય કે શક્ય નથી.

(૬) પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોટી નથી. ધર્મ ખોટો નથી. પરંતુ તેના રક્ષકો ખોટા છે. તેથી તે દોષારોપણ બીજી વસ્તુ પર થા માટે નાખતું !

(૭) પ્રત્યેક કિંવામાં વિવેક એ એક અનિરૂપ્ય અને ઉપયોગી વસ્તુ છે. તેનો દરેક કાર્યમાં રચનાત્મક ઉપયોગ થવો માટે.

ચડતાં ચડતાં ગૃહસ્થસાધક વિકાસને પંથે કેવી રીતે આગળ ધપે છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે.

સૌથી અંતના ભાગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનમાં કયા કયા મુખ્ય સમસ્યાઓ આવશ્યક છે તે બતાવ્યું છે.

આ ત્રણ ખંડના ત્રણ પાયા જેટલે અંશે મજબૂત થાય. તેટલે અંશે ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતા સિદ્ધ થાય અને એ આદર્શતાથી જીવન રસમય અને મુખમય બને એ ભાવ પ્રગટ કરી આ પુસ્તકનું સંજગ સંકલન આ રીતે પૂર્ણ થઈ જાય છે.

આ પુસ્તકમાં તમામ ઉપયોગી વિષયોના સમાવેશનું લક્ષ્યબિન્દુ છે ખરું છતાંય ગૃહસ્થ જીવન એટલું તો બહોળા ક્ષેત્રમાં ફેલાયલું હોય છે કે તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપવો એ કેટલું કઠિન કાર્ય છે તે સમાજજીવનના અભ્યાસીઓ બરાબર જાણી શકે તેમ છે. એટલે અહીં તો ગૃહસ્થજીવન વિકાસનાં મુખ્ય મુખ્ય અંગો અને તેને લગતી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોને જ ચર્ચવામાં આવી છે.

જેને વિકાસની જૂખ હોય છે તેને ગ્રેરણાનું એક જ બિન્દુ પર્ણાપ્ત થાય છે તે બાવના સૌ કાંઈ દ્રષ્ટિ સમીપ રાખે.

એક ખુલાસો

કાંઈને અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે, “વળી મુનિને આ બધા વિષયો ચર્ચવાનું શું પ્રયોજન ! એ તો માત્ર ત્યાગની જ વાતો કહે કે લખે.”

આ પ્રશ્નનું સમાધાન ચોક્કસ કરી લઉં.

મુનિનું લક્ષ્ય ત્યાગ તરફ જ હોય અને તેના દરેક વ્યવસાયમાં પણ ત્યાગની જ ગ્રેરણા હોય, તે નિર્વિવાદ વાત છે અને તેને દૂર સ્વીકારું છું, પરંતુ તે ત્યાગના દ્રષ્ટિબિન્દુમાં બિન્નબિન્ન વ્યક્તિ પરત્વે નેની તેની ચોચનાના ક્ષેત્ર પ્રમાણે ધીરરને બતાવાના ત્યાગમાં તાર-

આટલી વાતો સુવક્ષા લક્ષમાં લે અને વડીલો જમાનાને ઝાળખી કાર્ય લેતાં રીખે તો ગૃહસ્થાશ્રમને લગતા ધણા પ્રશ્નોનો સુચારુ ઉકેલ સહેજે થઈ રહે.

જમાઈ અને સાસુ-સસરા

પોતાની પુત્રી પર જેવો માખાપનો પ્રેમ હોય છે તેના કરતાં વિશેષ સાસુ સસરાનો જમાઈ પર પ્રેમ હોય છે. કારણ કે પોતાની પુત્રીનું તો તે અર્ધાંગ છે, પુત્રીનો સ્વામી છે. પુત્રીનું અદ્વિતીય પ્રેમ-પાત્ર છે. પુત્રીના સુખનું સ્થાન છે. અને પુત્રીનું સૌભાગ્ય છે. તે વધુ નિરાગી અને સુખી કેમ અને તેવી સાસુ સસરાની બાવના જમાઈ પર અખંડ રહ્યા કરે છે.

ધણીવાર પોતાના પુત્ર કરતાં પણ તેને તેઓ વધારે ચાહે છે. પોતાના ધરમાંથી તેને મારે જાણે શું આપી દઈએ ? તેવો તેને ઉદાર-બાવ જાય છે. જમાઈની સારી દયા જોઈ તેનું દૈયું દર્પે બરાવ છે. જમાઈને જોઈ તેઓનાં અંતઃકરણ પ્રકુલ બને છે.

આ પ્રેમ પતિપત્નીના પ્રેમનો વર્ધક અને સદાયક નીવડે છે. કર્તવ્ય

આ પ્રેમ પ્રચલિત રીતે ચાલુ રાખવો એ સાસુ સસરાનું કર્તવ્ય છે. પરંતુ કેટલાક કુટુંબોમાં આ રોદ્ધ વિકૃત રીતે પરિણમે છે. એટલે કે સાસુ સસરાનો અતિ રોદ્ધ પોતાની પુત્રીપરના અતિ મમત્વથી કે સ્વાર્થથી કેટલીક વાર તે જમાઈને રોદ્ધાંધ બનાવે છે.

અનુરૂદ્ધ પર આસક્ત થયેલો યુવાન પોતાના સ્વકીય કુટુંબ તરફ બળત્રવાનાં કર્તવ્યોથી ધણીવાર બ્રહ્મ ધર્મ જાય છે.

સાસુ અને સસરા પણ જમાઈનાં માખાપ ગુન્ય છે. તેથી તેણે તે દુરબ્ધ ચૂકતા યુવાન જમાઈને તેના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ. કેટલાક સસરાઓ પોતાને ત્યાં પરજમાઈ રાખીને કે તેને ખેડી રીતે બહુ સંપત્તિ આપીને આજન્ન, અજલ્લ અને વિદ્યાસી બનાવી દે છે. આ પણ સાસુ સસરા મારે ત્યાગ્ય વસ્તુ છે.

એક તરફ આમ બને છે ત્યારે કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે સસરાના કુટુંબપર કેટલાક જમાખઓને પ્રથમથી જ હુમલો હોય છે. અને તે એટલી હદ સુધી કે તે પોતાની પત્નીને સુદાં વેપિયર જવામાં આનાકાની કે રોકટોક કરે છે. આ એક જમાખઓ મહાદુષ્ટ છે. તેમણે પોતાના શ્વશુર કુટુંબ પર મીઠો અને સાચો સ્નેહ રાખવો જોઈએ.

વેવાખઓ

આ બાબતમાં વેવાખઓએ પણ પરસ્પરનાં કર્તવ્યો બજાવવાનાં હોય છે. પોતપોતાનાં પુત્રપુત્રીને યથાયોગ્ય શિખામણ આપી તેને પોતાના ધર્મમાં દૃઢ બનાવવાં જોઈએ. અને પરસ્પરનો મીઠો સંબંધ કાયમ રહે તે સારું અતિ લેવડદેવડના પ્રસંગમાં ન આવવું અને પરસ્પરનું દ્વિત ઇચ્છી એક બીજાના ધરપર આર્થિક સંકટ આવે ત્યારે આર્થિક સહાય અને સારે માઠે પ્રસંગે એકબીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખી સેવા બજાવવી જોઈએ.

વેવાણુ

વેવાખ વેવાખઓ વચ્ચે કેટલીકવાર લઝાદિ પ્રસંગે થોડું પણ 'ઝાણુ' વધું લેવાય દેવાય તો એકબીજા વચ્ચે કંઠાસના પ્રસંગ જન્મે છે. આનું મૂળ કારણ વેવાણુ હોય છે.

'લઝ' વખતે આટલાજ લાડવા મોકલ્યા, તેના જમાખને પાપડી પણ ન આપી, વેવાખ તેને ઘેર ગયાં પણ ચાકરીજ ન કરી; એવી એવી નાની બાબતો સી વર્ગમાં બહુ મોટું સ્વરૂપ પાડે છે અને નહલ પરમાં વડુને મેણાં ટોણાં મારીને સામુ તેનું વૈર વાળે છે અને સામી વેવાખ વળી પોતાને ઘેર જમાખ આવે ત્યારે તેની પાસે તેની માતાજીના દોષો માથા કરે છે. પોતાની ઇચ્છાને પણ તારામાં માલ ક્યાં બળ્યો છે? તારું તો ધરમાં કંઈ આવતું નથી એમ કહી ઉશ્કેરી સામુવડુમાં પિયેપો પાડે છે.

શાણી વેવાણીએ પોતાની સંતતિના હિત ખાતર આવી કુટેવો છોડી દેવી ધટે. કાષ્ટનું દીધું લીધું ખેસી રહેતું નથી. વળી સૌ સૌનાં ઘરનાં અલગ અલગ ધણીયાણી છે તો શા માટે લડી મરવું જોઈએ? એમ વિચારી પરસ્પર જેન સમાન સ્નેહ રાખવો જોઈએ અને પોતાનાં બાળકો કદાચ બૂલતાં હોય તો તેને પણ હિત શિખામણ આપી તેના ગૃહસ્થાશ્રમને મુખી બનાવવો જોઈએ.

સાળા-બનેવી

સાળા-બનેવીએ પરસ્પરના આંતરિક જીવનમાં ન પડતાં વ્યવહાર પૂરતું કાર્ય રાખવું એ જ ઉચિત છે કે જેથી તેમનો સ્નેહ કાયમ ટકે.

કેટલાક બનેવીઓને સાળાની અતિ મરકરી કરવાની કુટેવ પડી ગઈ હોય છે. આ એક મોટું દુષણ છે. નાના બાઈ પ્રત્યે જાજો તેવું તેણે સાળા પ્રત્યે વર્તન રાખવું ધટે, અને એકબીજાના સહાયક બનવા પ્રયાસ કરવો ધટે.

સાળા કે બનેવી કાષ્ટને નાની વયમાં તો વ્યવહારનો બોજો હોતો નથી કારણ કે તેમનાં માબાપો તે બધું સંભાળી લે છે, પરંતુ મોટી વયમાં તેમને માથે તે બોજો આવે છે ત્યારે સાળાએ પોતાની બેનના હિતને લક્ષ્યમાં રાખી પૂર્વ સ્નેહ કાયમ રાખવા અને તેમના દુઃખમાં ભાગ લેવા બનતું કરી છૂટવું એ તેની ફરજ છે, અને સાળો કે તેમનું કુટુંબ દુઃખી હોય તો તેને મદદ કરવી એ બનેવીની પણ ફરજ છે.

સાડુ

જે બેનનાં ભિન્ન ભિન્ન પતિઓનું જે વચ્ચેનું જે સગપણ હોય તેને સાડુ કહેવાય છે.

આ સગપણ વહાલબધું હોય છે અને તે જે બેનના પ્રેમથી ઉજાળાયું છે તેથી તે જે વચ્ચેનો જોડલો સ્નેહ અધિક તેટલું આ સગપણ પરસ્પરના સંબંધનું વર્ધક અને હાર્દમાધક બને છે. પણ સાડુ

ઓતો રનેહ પશુ બાપ બાપ વચ્ચેના રનેહ જેવો મુંદર હોય છે અને તે જીવનપર્યંત ટીકે છે.

આ બધાં સ્વજનો કહેવાય છે, એક પતિ અને પત્નીના સમ-જીવનથી આ બધા રનેહો જન્મે છે અને બધા રનેહો ગૃહસ્થાશ્રમના મહત્ત્વ પથમાં વિશ્રામ સમા સુખદ અને સફળ હોય છે.

મા, બાપ, બાપ, બેન, કાકા, ફધ, દાદા, દાદીએ બધાં કુટુંબી કહેવાય છે. મા અને તેનું કુટુંબ એ સ્વજન ગણાય છે.

મિત્ર અને સંબંધીવર્ગ રનેહી કહેવાય છે અને માસી, ફધ તેનું કુટુંબ એ બધાં સર્ગસંબંધીઓ ગણાય છે.

આ રીતે સર્ગાં, રનેહી, સંબંધીઓ, સ્વજનો એ બધાંનો યોગ મળે છે.

પતિ અને પત્નીના ગૃહસ્થાશ્રમથી બીજા ઊગી થયું શું બને છે. આ બધાં તેની ડાળીઓ, પાંદડાં, પુષ્પો અને ફળો છે. જેટલે અંગે તેની નિખિપ્તતા અને રસાળતા તેટલેજ ગૃહસ્થાશ્રમનો મુંદર રસ ચાખી શકાય. આથી દરેક અંગ પછી તે રનેહી હો, સ્વજન હો કે, સંબંધી હો, સૌએ પોતપોતાનાં પૂર્વવર્ણિત ક્ષેત્ર પ્રમાણે પોત-પોતાનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યો બજાવવા સારું હમેશાં લક્ષ્ય રહેતું થયે.

કુટુંબ નિર્માણ

૧૦

કુટુંબ અને તેનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યો વિચારતાંની સાથેજ કુટુંબ શું ? તેનું નિર્માણ શાથી ? અને તેની ઉપયોગિતા શી ? એ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં કુટુંબની નિર્વાણ વિષયક વસ્તુ વિચારીશું.

આપણે એ સ્પષ્ટ અનુભવીએ છીએ કે ગમે તેવો સાધન સમ્પન્ન ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છતાં જો તેનું કુટુંબ તેને સુખરૂપ ન હોય તો સુખના અપાર આધનો હાથમાં દોવા છતાં કલેશથી પરિ- તપ્ત રહી કડે છે. નીતિદારોએ અભિવ્યસ્ય પદાર્થોમાં આરોગ્ય મેળ- વવાની અભિલાષા પછી બીજેજ નંબર કુટુંબજન્ય સુખનો મૂક્યો છે. આથી પોતાનું કુટુંબ સ્નેહાળ અને વફાદાર કેમ બને તે સૌ જાણ હજી તે સ્વાભાવિક છે.

કુટુંબ શું કરે છે

કુટુંબ કુઃખમાં બામ પડાવે છે. સુખમાં સુખની યજ્ઞ કરાવે છે. સેવા અને સૌજન્યદાય શારીરિક અને માનસિક શ્રમને નીવારી દાન્તિ અને આધાસનની આરામ સપ્પામાં જૂસાવે છે. જેનું કુટુંબ પિઠાળ અને મુખંમદિત છે તેનું સ્થાન સર્વત્ર સર્વોપરી રહે છે અને

તે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મની પણ સુંદર સેવા બળવી શકે છે. એકલે હાથે જે કાર્ય અશક્ય અને અસાધ્ય થાય છે તેજ કાર્ય 'ઝાંઝા હાથ રળીયામણા' એ કહેવત અનુસાર કુટુંબના સંગઠનથી સુશક્ય અને સુસાધ્ય બને છે.

કુટુંબનું મિલન

ઓ, પતિ, પિતા, માતા, પુત્ર, પુત્રી, ભાઈ, બહેન ઇત્યાદિ સંબંધો કેમ અને કેવા રૂપમાં જન્મે છે ? બિન્ન બિન્ન સ્થાનમાં ઉગતાં એ પંખીઓનો એકજ વૃક્ષમાં આવી રીતે સહજ મેળાપ કેવી રીતે થાય છે ? એ પ્રશ્ન અહીં સહજ રીતે ઉદ્ભવે છે અને એ પ્રશ્નની સાથે સાથે આ આખા વિશ્વનાં કાર્યકારણોનો કાયડો ઉકેલવાને બુદ્ધિ તત્પર બને છે, કંઈ શક્તિ કે કંયું તત્ત્વ આ આખા વિશ્વનું નિદાનભૂત હશે ? એ પ્રશ્નનો આ પ્રશ્ન સાથે સહજ રીતે સુમેળ હોવાથી તે બાણુવા મનુષ્ય ઉત્સુક રહે છે.

વિશ્વનું નિદાન

સૂર્ય, ચંદ્ર, આદિ ગ્રહો, પૃથ્વીની ચોમેર ઘેરી રહેલા એ ગંભીર મહાસાગરો, ખળખળ વહેતી કલ્સોલિનીઓ, જ્યાં જ્યાં ગગનયુગ્મી શિખરોવાળા ગિરિવરો, જાડી જાડી પાતાળસ્પર્શી બંધકર ખીણો, પશુ, પ્રાણી, પક્ષીઓ, નાનાં મોટાં કાર્યો તથા એવી એવી અનેક અદ્ભુત વસ્તુઓ આ વિશ્વમાં છે કે જે માનવકૃતિથી પર છે, તેના રચયિતા કોણ હશે ? માનવી માત્રને આ પ્રશ્ન મુંઝવે છે, અને ત્યારબાદજ કું કેમ ઉત્પન્ન થયો ? અહીં કેમ યોગ્યયો ? એક બુદ્ધિમાન અને એક બુદ્ધિહીન, એક સમજ અને એક નિર્મજ, એક સતત શ્રમશી હોવા છતાં અદ્ય રૂળનો બોક્તા અને એક અદ્યપરિશ્રમી હોવા છતાં સરૂળતાનો સ્વામી ! આ બધી વિવિધતા અને વિચિત્રતા શાથી ? એવી એવી અટપટી પ્રશ્નમાળામાં માનવી ધડી ધડી ગુચવાય છે. બુદ્ધિથી સકય તેટલા બધા તર્કો કરી મૂકવા પછી પણ જ્યારે તેના નિર્બળ થતો નથી ત્યારે કોઈ એક તત્ત્વ તેને આધાસન આપી ?

છે. તેનું હૃદય આવે પ્રસંગે ગદ્ગદિત થઇ જોલી ઉઠે છે કે 'કંઈક છે.'

આ 'કંઈક છે' એવી શ્રદ્ધાજ મનુષ્યને આગળ અને આગળ ધપાવે છે. વિવિધ પ્રકારનાં શાસ્ત્રો અને અનુભવી પુરુષોએ માનવ-જાતના સમાધાન અર્થે એ કંઈક તત્ત્વની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના કરી છે. કોઇ એ તત્ત્વને વિશ્વના નિર્માતા, કોઇ પ્રેરક, કોઈ સંચાલક કે કોઈ તટસ્થ એમ ભિન્નભિન્ન રીતે માનીને તે તત્ત્વને ઇશ્વર, શક્તિ, કર્મ કે માયા એવી એવી વિવિધ સંગ્રાઓ આપે છે.

ઇશ્વરતત્ત્વને સ્વીકારતાં મનુષ્યને ખૂબ આશ્વાસન મળે છે. તેના વિકલ્પો અને છુદ્ધિના વિલાસો તેને પગપી શકતા નથી. તે ઇશ્વરની અપાર શક્તિ આગળ અદ્વિતતાનો અનુભવ કરી નિરહંકારી અને શ્રદ્ધાળુ બની રહે છે. ઇશ્વરની અનંતતામાં તે દિવ્યતા અને ભવ્યતાનો સાક્ષાત્કાર જુએ છે.

જેની રીતે આ તત્ત્વના સ્વીકારવામાં લાજ થાય છે તેજ રીતે દાનિ પણ થવાનો સંભવ છે ખરો. કારણ કે ઇશ્વર પર જ્યારે મનુષ્ય વારંવાર નાનાંથી મોટાં કાર્યોના આરોપ કરતો હોય છે ત્યારે ફટલીક વાર તે અધર્મ કે અકર્તવ્ય કરતી વખતે પણ તે પોતે માને છે અને પોતાની જાતને મનાવે છે કે મને છુદ્ધિ આપનાર પણ ઇશ્વર છે. જેમ ઇશ્વર સજ્જાતું તેમ હું કરું તેમાં મારો શો દોષ ! વળી ઇશ્વરે આખી સૃષ્ટિની વસ્તુઓ અમારે માટે તો બનાવી છે તો હું ગમે તે વસ્તુનો ગમે તે રીતે ગમે તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કે દુરુપયોગ કરી શકું તેમાં ખોટું શું ? આવી રીતે કર્તવ્ય ભટ્ટ બની જવાનો પણ સંભવ છે ખરો, તેમજ આવો મનુષ્ય જ્યારે સુખી થાય છે ત્યારે ઉન્મત્ત અને આગસુ બને છે. અને જ્યારે તે દુઃખી થાય છે ત્યારે તે અશ્રદ્ધાળુ અને અપરિશ્રમી પણ બને છે. કારણ કે ઇશ્વર દર્શન સ્વીકારનારા મહાપુરુષોએ કેરોજ આશ્વાસન સારું તેનો

સ્વીકાર કર્યો છે અને તેઓ પણ, પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ જીવાત્માના હાથમાં જ હથેલી સોંપી છે તેમ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે તે દૃષ્ટિબિંદુનું તેને પ્રસંગે તે જીવાત્માને જ્ઞાન રહેતું નથી. આથી જ ગીતાશ્રમાં ભગવાન કૃષ્ણે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આપ્યો છે કે

ન કેતૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સજ્જતિ વિશુઃ ।

ન કર્મેદ્વલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥

અર્થાત્ આ વિશ્વમાં કાર્યનો કે કર્મનો કર્તા હથેલી નથી એટલું જ નહીં પરંતુ તે કર્મનું ફળ આપવામાં પણ હથેલી સાક્ષીમૂલક થતો નથી, માત્ર આ આપું જગત પોતપોતાની સ્વાભાવિક શક્તિથી જ વિકસે જાય છે, રજે કોષ્ટ આ માન્યતામાં નાસ્તિકતાનો આરોપ નાખે ! તે સારું નીચેનું દ્રષ્ટાંત તપાસીએ.

વૃક્ષના ખીજમાં કુદરતી જ એવી શક્તિ છે કે તેને જો યોગ્ય ક્ષેત્રમાં મૂકવામાં આવે અને તેના સહાયક તત્ત્વો જેવાં કે જળ, વાયુ ઇત્યાદિથી પોષવામાં આવે તો તે સ્વયં પોતાનાં સ્વજાતીય તત્ત્વોને આકર્ષી ઋધિગત થતું જશે અને આખરે વૃક્ષ રૂપે પરિણામ પામશે. આ રીતે સૌ કોષ્ટ નાનાં મોટાં જંતુમાં વિકસવાની પૂર્ણ શક્તિ છે એમ કહી ત્યાં પ્રાણીમાત્રને પુરુષાર્થની ગ્રેરણા આપી છે અને તેનાં સહાયક તત્ત્વો તો માત્ર નિમિત્ત કારણરૂપ છે તેમ સમજાવ્યું છે. નિમિત્તોનો સંયોગ શાધી

આટલી વાત સ્પષ્ટ સમજવા પછી એક પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે ઉપાદાન કારણોને જે નિમિત્ત કારણો મળીને ખીતરે છે તે મેગવનાર તત્ત્વ કયું દશે ? આખાના તટ્ટમાંથી કેરી જ પડે, પગમાંથી પગ જ જન્મે, માનવથી માનવ જ થાય એમ નિર્મિત જરા પણ જૂઠું વચર એવાં એવાં દગ્ગરો કાર્યકારણો સ્પષ્ટ અનુભવ છે તેનું સંયોજક આટલું બધું નિર્મિત તત્ત્વ કયું દશે ! તેનું સ્વ-ધન અનુભવો પુરુષોએ પ્રમાણમૂલક અને સ્પષ્ટ આપ્યું છે. જે તત્ત્વને પ્રારબ્ધ તરીકે તેઓ ઓળખાવે છે.

પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ

જૈનદર્શન પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ બન્નેને સમાન કોટિનાં સ્વી-
કારે છે. તે બન્ને કર્મશક્તિનાં બે પાસાં છે. ફેર એટલો જ કે
કુરુપાર્થ એ કરણીય તત્ત્વ હોવાથી હવે પછી કરવાનું હોય છે તેથી
તેનો આત્મા, બુદ્ધિ અને શરીરદ્વારા પણ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.
જ્યારે પ્રારબ્ધ એ પુરુષાર્થનું ફળ હોવાથી ગુપ્ત છે, તેથી તે સાક્ષાત્
દેખી શકાતું નથી. તેમ છતાં આ વિશ્વની વિચિત્રતા તેનેજ આભારી
છે. પ્રારબ્ધની પુણ્યતા કે અપુણ્યતાનો આધાર પુરુષાર્થની પુણ્યતા
કે અપુણ્યતા પર નિર્ભર છે અને એ સિદ્ધાંતને અનુસરી ધણીવાર તે
ઉણપ નવીન પુરુષાર્થથી પણ દૂર કરવાનો સંભવ રહે છે.

• જિન્નજિન્ન રચાને કીડી, હમરા, પશુ, પક્ષી છત્યાદિ જિન્ન
સ્વરૂપે જન્મવાની પણ કારણજૂત તે વસ્તુ છે. જીવાત્માને જુદે જુદે
માર્ગે ધસડી લઈ જવા એક જીગ્તના મુયોગો અને વિયોગો ઉત્પન્ન
કરવા છત્યાદિ બધું ગુપ્ત કાર્ય જે તત્ત્વ આકર્ષક રીતે કર્યા કરે છે તે
તત્ત્વ પણ કર્મનું એક પાતું અને તેનું નામ પ્રારબ્ધ જ.

કુટુમ્બ નિર્માણ

જે રીતે વિશ્વગત કાર્યોનું નિદાન કર્યું છે તેજ રીતે કુટુમ્બ
નિર્માણમાં પણ કર્મનોજ દિરસા છે. કે જે જિન્ન જિન્ન રચણે
રહેલા જીવાત્માએતે એક રાખે લાવી કુટુમ્બ રચના કરી આપે છે,
એ કુટુમ્બનાં મિત્રનમાં પ્રારબ્ધનું પાતું વિશેષતઃ કારણજૂત છે પણ
તેની મુદરતા કે અમુદરતા સર્જવાનું કાર્ય નો પુરુષાર્થનાજ હાથમાં છે
તે અહીં પણ જૂઝવું ન પડે.

કેટલાક મનુષ્યો કેવળ પુરુષાર્થનેજ પ્રાધાન્યપદ આપે છે. જ્યારે
કેટલાક કેવળ પ્રારબ્ધનેજ પ્રાધાન્યપદ આપે છે. આ બન્ને માન્યતાની
જ્ઞાનતાને પરિણામે પડેલો પુરુષાર્થ માણસ મુકર્મનું સારું ફળ
અને દુષ્કર્મનું ખરાબ ફળ જોતરવા પ્રત્યે અવિશ્વાસ બની જવાથી

પોતાના ઔદિક સ્વાર્થને માટેજ પુરુષાર્થ વેડફી નાખે છે. આથી તેને પુરુષાર્થ સત મટી અસત્ બને છે. પુરુષાર્થનો ઉપયોગ આત્મવિકાસ અર્થે કરવાનો અધિકાર ઈતર પ્રાણી કરતાં મનુષ્ય જાતિ માટે વધુ પ્રમાણમાં સોંપાયો છે. પરંતુ તેજ પુરુષાર્થ જ્યારે આત્મવિકાસને બદલે આત્મપતનના કાર્યમાં યોગ્ય ત્યારે તે અસત પુરુષાર્થ એટલે કે પાપ કહેવાય છે. જે ખેડૂત બીજ વાવવાનો ઉદ્દેશ ધાસ કે ફાતરને માટે પર્ણિત માની લે છે તે મૂર્ખ હરે છે તેવીજ મૂર્ખતા આ પ્રકારનો માનવી સતત કર્યા કરે છે.

વળી કેવળ (એકાંત રીતે) પ્રારબ્ધનેજ માનનારો હાલતાં અને ચાલતાં જે થવાનું હશે તે થશે, હું શું કરી શકવાનો હતો ! એમ પ્રત્યેક નાનાં મોટાં કાર્યોમાં નિરુત્સાહી વૃત્તિ દાખરી આજસુ બનતો જાય છે. પરિણામે એ બન્નેનું એક યા બીજી રીતે પતન છે પણ વિકાસ નથી. હા, એવું બને છે ખરું કે કેટલાક કાર્યોમાં તે બન્ને પૈકી કોઈ એકની વિશેષતા હોય ખરી. પરંતુ પ્રારબ્ધનું પાત્રુ ગુપ્ત હોવાથી માનવી તેને જોઈ શકતો નથી. ધણી વખત જોને એ અનિષ્ટ માનતો હોય છે તેજ વસ્તુ તેની ઇષ્ટ સાધક પણ નીવડી પડે છે એવું આપણે ધણી વખત અનુભવી શકીએ છીએ. આથી માનવજીવનને માટે અધિક હિતાવહ તો એક જ વસ્તુ છે કે તેણે સતત સત્ પુરુષાર્થ કર્યા કરવો. સત્પુરુષાર્થ કયો ?

મિત્રમિત્ર ધર્મના મંડ્યાપકાએ પુરુષાર્થની સત્યતા જોળખા ખાતરજ ધર્મતત્ત્વ મિન્ન મિન્ન રીતે સમજાવ્યું છે.

ઇતર કોઇપણ પ્રાણીજાતને દુભાવ્યા સિવાય પોતાની જાતને નિર્વાહ કરી બને તેટલું વિશ્વને ઉપયોગી થઇ પડે તે સત્ કે શુદ્ધ પુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે. તેની પાત્રન ક્રિયા કરવામાં ઉપરિમત થતાં સંકરોને સહી લેવાં અને હયપરાયણ રહેવું તે તત્ત્વને ધર્મ તરીકે જાણખાવ્યું છે. એ તત્ત્વની આરાધનામાં એતન્નનો વિકાસ અને શુદ્ધિ છે.

તમ્યતા પણ હોવી જોઈએ. આ મનુષ્ય સ્વભાવને પણ બૂલી જવો જોઈતો નથી.

તે દ્રશિખિન્દુથી બધાને એક જ પ્રકારનો એકાંત ઉપદેશ કરવો હિતાવહ નથી. કેવળ ગૃહસ્થધર્મનો ત્યાગ એ જ ત્યાગનો માર્ગ નથી જેવી જેનામાં શક્તિ તેવો અને તેલો તેમને ત્યાગ કરાવવો ધો, અને તે જ હિતાવહ છે.

આજે સમાજ બીજું તો શું પરંતુ કેટલેક અંશે માનવતાને સુદ્ધાં પરવારી બેઠો છે. એ જો ક્રમશઃ વિકાસનાં સોપાન નહિ ચડે તો અપૂર્વ ત્યાગને લાયક નહિ બની શકે; અને યોગ્યતા વિના જો ત્યાગપંથમાં પગરણ માંડશે તો ત્યાગને યથાર્થ રીતે આરાધવામાં આખી રહેવાનો સંભવ રહેશે. આથી પૂર્વના ત્યાગી પુરુષોએ તે સોપાનનાં ક્રમ પ્રમાણે જનતાને પ્રેરવાનો પ્રયાસ આ રીતે કર્યો હતો.

જૈનદર્શન પણ એમજ માને છે અને તે જગતના મદાતરીનાં શબ્દોથી અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. તે જગતને કહ્યું કે, પહેલાં મનુષ્યત્વ [માનવધર્મ] પછીજ ઈતર ધર્મેની રથાન દોષ શકે વળી તેજે પોતાના શાસનમાં અમજસંસ્થા અને ગૃહસ્થસંસ્થા એ બન્નેને સમુચિત રથાન આપ્યું છે; અને પોતાના સપુત્રોને એમ સમજાવ્યું છે કે જ્યાં જો વસ્તુનો ત્રુટિ દોષ ત્યાં તમારા અમજધર્મને ક્ષતિ ન પડે એ તે ખેડને જાગરી તે તે આપો. જે સમાજમાં નીતિતત્ત્વની ત્રુટિ દોષ ત્યાં નૈતિક સિદ્ધિનાં સમજાતરી માનવ સમાજને આમજ ધપાવો પણ તે બધું ક્રમપૂર્વક. ક્રમપૂર્વક આમજ વધવામાં કાર્યમિદ્ધિ મૂકજ છે અને જોખમ પણ નથી. આ રીતે વિકાસનાં ખેડે વાજવામાં અને મનરસમાજને શાન્તિ પડેવામાં ઉદાર અને નિસ્વાર્થ ત્યાગી નરથ તંત્ર મરમ અને મુંદર કાર્ય કરી શકે એમ કહેક ધર્મસંસ્થાધર્મને ધમ્મધો નેમજે ત્યાગીમુખાપર આ જાગર મેળો: દેવ નેમ દેને છે.

આવી રીતે પુરુષાર્થની શુદ્ધિ જાણ્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો એ માનવીનો પોતાના હાથની જ વસ્તુ છે. કુદરતે તેને તે શક્તિ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં આપી છે. જે કે નિરંતર પુરુષાર્થ કરવા છતાં ફળની અસ્પષ્ટતા કે ફળના અભાવનો કેટલીક વાર આપણને અનુભવ થાય છે ખરો. પરંતુ તેનું કારણ માત્ર પ્રારબ્ધ જ છે. તેને માટે એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે-

यत्ने ह्यते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।

જો તમે સદ્વ્યવસ્થા કરો છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો નિરાશ ન થશો. માત્ર તે પ્રારબ્ધ (પૂર્વપુરુષાર્થ) નું જ ફળ છે.

આવી રીતે સમજપૂર્વક જે શક્તિઓના સ્વીકારથી મનુષ્યને આશ્વાસન અને પ્રેરણા મળે છે.

આ રથને એક વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ કે પ્રારબ્ધ એ કોઈ વિકરાળ રાક્ષસ નથી. પ્રારબ્ધ એ માનવીની પોતાની જ પૂર્વકૃતિનું જ પરિણામ છે. જીવાત્મા પોતાનાં દેવે પાછી કરાતાં કર્મો પરત્વે વધુવધુ જાગરૂક રહે તે સારુ માનવી સાથે રહી તે એક પ્રયત્ન શિક્ષક તરીકેનું કાર્ય બજાવે છે, અને 'કલાણ કમ્માણ ન મોક્ષલ ભવિ' દરેલાં કર્મેની બોગબ્યા વિના સુક્તિ નથી તે સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરે છે.

આપણે એ બન્ને શક્તિઓની આટલી વિચારણા કરી લીધા પછી તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી તપાસનાં એ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે કુટુંબનિર્માણમાં પુરુષાર્થ કરતાં પ્રારબ્ધની જ મુખ્યતા છે. જે સમાન પ્રકારના જીવાત્માઓ દેાય છે તેઓ 'સમાનદીક્ષણેષુ ચક્ષ્મં' એ સિદ્ધાંતાનુસાર પોતપોતાના કર્મની પારસ્પરિક સમાન સામગ્રીને અંગે એક રથને જન્મે છે અથવા આવી મળે છે. એમ એક બીજાના કંજાનુબંધો બોગથી એકબીજાના સદાયક બનવા વિકાસ અર્થે એક રથને યોગ્ય છે.

આથી કુટુંબનિર્માણ પણ આકર્ષિક કે અનાવશ્યક નથી પરંતુ આવશ્યક અને સહેલું હોય છે તે વસ્તુ જોડાણથી. સમજ સેવી જોઈએ. આટલું મથાર્ય સમજાય તો “હું જ બધું કરું છું, હું ન હોઉં તો કુટુંબનું શું થાય ?” એવું એવું મનુષ્ય અભિમાન પણ ધરે નહિ, તેમજ “કૌટુંબિક ફરજોનું બંધન શા માટે જોઈએ ! એ તો પરાધીનતા છે.” એવું એવું માનીને કર્તવ્યમ્યુત પણ બને નહિ.

વ્યક્તિગત સુખ ઇચ્છનારને પણ કૌટુંબિક સુખનો ખ્યાલ કરવો આવશ્યક છે. કારણ કે વ્યક્તિગત સુખનો ઉપભોગ પણ ત્યારે જ સંકળતા પામે છે.

કૌટુંબિક સુખ શાથી થાય

કૌટુંબિક સુખ કેવળ ધનાર્જનથી મેળવતું નથી. આ વસ્તુ જાણવા છતાં આજે મનુષ્ય બૂલી જાય છે. તે ધનાર્જન પાછળ જોટલો શ્રમ લે છે તેટલો કુટુંબનાં સંગઠન અને સંસ્કારિતા પાછળ જાગ્યે જ લેતો હોય છે. જોટલે એસો પ્રથમ વસ્તુની મુખ્યતા અને બીજી વસ્તુની ગૌણતા અપાર્થ છે તેટલું જ તેનું દુષ્પરિણામ ધરધર અનુભવાય છે. જોઓ ધનની ઓછપ એ જ કૌટુંબિક કલહનું કારણ છે એમ માને છે તેમાંના ધણાખરાને દવે એવો અત્યદા અનુભવ થઈ ગયો હશે કે ધનની અપાર વૃદ્ધિ થવા છતાં પણ કૌટુંબિક કલહમાં ન્યૂનતાને બદલે અધિકતા જ વ્યાપી છે. જો કે તેનું મૂળ કારણ શું છે ? તે તેણે હજી સુધી વિચાર્યું નહિ હોય, પરંતુ તે સંગઠન અને સંસ્કારિતાની ત્રુટિ સિવાય બીજું કંઈયે નથી. સંગઠનનો ઉપાય

બીજા ખંડના પ્રારંભથી જ સંગઠનના ઉપાયની વસ્તુ આપેલે વિચારતા આવીએ છીએ. પરસ્પરનાં કર્તવ્યો મથાર્ય રીતે બજાવવા તો સદજ રીતે સંગઠન શક્ય બને છે. પરંતુ તે ખાતર પણ સંસ્કારિતાની આવશ્યકતા તો છે જ.

જે સંસ્કારી કુટુંબ હોય છે ત્યાં માટું-તાટું, હું-તું એવી ક્ષુદ્ર સ્વાર્થવૃત્તિ હોતી નથી. તેઓ એક બીજા પ્રત્યે માયાળુ અને સદિધ્ધ રહે છે. આથી તે સંગઠન કાયમ ટકી રહે છે.

સંસ્કારિતાનો આધાર

ધણાં મનુષ્યો એમ માને છે કે ‘સંસ્કારિતાનો આધાર તો પ્રારબ્ધ પર જ છે, પ્રારબ્ધ આગળ બીજું શું કરી શકાય !’ આ વાતમાં તથ્યાસ છે ખરો. કારણ કે એક જ માતાનાં ઉદરથી જન્મેલાં બે બાળકો શરીર બંધારણ અને પ્રકૃતિથી કેટલીકવાર સાવ ભિન્ન કેખાય છે. આ બધું પૂર્વકૃત કર્મનું વૈવિધ્ય પરિણામ છે, પરંતુ તેમ છતાં તેમાં નવીનતા સર્જવાનું કે ન્યૂનાધિક્ય બતાવવાનું કાર્ય તો પુરુષાર્થ પરજ આધાર રાખે છે તે પણ બૂલવું ન જોઈએ. આથી પ્રારબ્ધવાદી મનુષ્યે પણ નવીન પુરુષાર્થથી શક્ય તેટલી સુદરતા લાવવા કમર દસવી જોઈએ.

સંસ્કારિતાના સંસ્કારનો મોટો આધાર બહેનોની સંસ્કારિતા પર નિર્ભર છે. કારણ કે બહેનો એ સંતતિની માતા છે. આથી કુટુંબ-નિર્માણનું મદત્વભર્યું કાર્ય તેજ કરી શકે છે. કુટુંબને આદર્શ બનાવવા ઇચ્છાર કુટુંબના આગેવાને બહેનોમાં સુસંસ્કાર રેડવા માટે સૌથી પ્રથમ આન આપવું જોઈએ એ કૌટુંબિક દ્રષ્ટિએ જોટલું જરૂરનું છે તેથી વિશેષ બ્યક્તિગત સુખ અને દિનને માટે પણ આવશ્યક જ છે.

પાડોશી ધર્મ

૧૧

કુટુંબ્ય કર્તવ્ય વિચારી લીધા પછી તરતજ જે ખીજી જાતની કર્તવ્યપ્રણાલિકા શરૂ થાય છે તેમાં સૌથી પહેલું સ્થાન પાડોશીના સંબંધનું છે. તેથી આ પ્રકરણમાં પાડોશીધર્મ વિચારવાનું રાખીશું.

મનુષ્ય કુટુંબ્યને તો પોતાનું જ માને છે, અને જ્યાં પોતાપણ હોય ત્યાં તે કર્તવ્ય પ્રતિ તે સતત જાગરૂક રહે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ સ્નેહ પોતાના કુટુંબ્ય જેટલા સંકુચિત વર્તુલમાં જ ધનિ-સમાપ્તિ પામી જાય તો તે પવિત્ર સ્નેહ મમત્વના રૂપમાં વિકૃત થઈ જાય છે. આથી તે સ્નેહનું ક્ષેત્ર વિકસાવવાનાં મહાપુરુષોએ બિનબિન સ્થાનો નક્કી કર્યાં છે. તેમાં પણ પ્રથમ સ્થાન પાડોશીધર્મનું જ છે.

પાડોશી ધર્મ જાળવવાની જે રીતે મનુષ્યને આવશ્યકતા લાગે છે તેજ રીતે પાડોશી ધર્મને રચનાત્મક બનાવવાની જાંડી જાંડી ઈચ્છા પણ તેને સતત સ્પર્શ કરે છે. પરંતુ પાડોશીધર્મ માને કહેવો એજ ચિંતનીય વસ્તુ છે.

પાડોશી એટલે ?

પાડોશી એટલે પાસે રહેનારાં એટલો જ ને તેનો સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે તો પોતાની પાસે રહેનાર પત્નીને ધનિ પણ પાડોશી જ લાગે. માતા પુત્રને પણ પાડોશી જ ગણે, અને એટલા જ

ક્ષેત્રમાં તે પોતાના પાટોશી ધર્મની છતિસમાપ્તિ માની લે. પરંતુ એ કંઈ પાટોશી ધર્મ અમળ્યો ન ગણાય.

ઈતર ગ્રાણીઓ પોતાની જાતિ પ્રત્યે વફાદાર અને સહાયક રહે તો તેના કરતાં મનુષ્ય જાતિમાં માનસિક વિકાસ વધુ હોવાને લીધે તેની કર્તવ્ય જવાબદારી અધિક હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર જેટલું કેમપૂર્વક વિકસિત બનતું જાય તેમ માનવસમાજને મારે જન્મભૂમિની વ્યાખ્યા પણ તેટલી જ વિશાળ હોવી જોઈએ. આથી મનુષ્ય માત્ર પોતાના જન્મસ્થાનને જ જન્મભૂમિ મનાવવાને ખેંસી રહેતો નથી બલકે જે દેશમાં તે જન્મ્યો હોય છે તે આખા દેશને જન્મભૂમિ માને છે, અને જનની જન્મભૂમિ સ્વર્ગાદિપિ નરીયસી એવો તેને અપાર પ્રેમ હોય છે. આ આખો મારો દેશ છે એમ માની તે પોતાના ઈષ્ટ પુરુષાર્થને પણ દેશના શુદ્ધ હિતાર્થે જ વાપરે છે. રાષ્ટ્રની આગાદી દાજે મથે છે અને મરી જીટે છે. પરંતુ પોતાના દેશખાતર ઇતર દેશનાં સંપત્તિ, સુખ કે સાધનો દેખીતી રીતે કે દમા પ્રપંચથી જો તે હુટી લઈ દેશને આગાદ કરે તો તે આગાદી રાષ્ટ્ર પ્રગતમાં કુસંસ્કારો રેડનારી અને પરિણામે હાનિ ઉત્પન્ન કરનારી ઘઈ પડે છે. એ તત્ત્વચિંતક મહાપુરુષોએ ઊંડાણથી વિચારી પાટોશી ધર્મની મુંઠર ચોળના મૂકી છે.

એ દ્રષ્ટિબિંદુથી અને ઉચ્ચ દક્ષા પર એસીને ન્યારે આપણે પાટોશીધર્મ વિચારવા એસીએ ત્યારે પોતાનો આખો દેશ પોતાના ધરરૂપ હોય અને એ દેશની આખીયે પ્રજા પોતાના કુટુંબરૂપ હોય. જેમ કુટુંબનાં ભિન્નભિન્ન અંગો ધનાર્જન જેવું ઉપયોગી કાર્ય કરતાં હોય કે સેવા બજાવતાં હોય છતાં એ બન્ને પાત્રો પરત્વે સૌને અભેદતા રહે છે તે જ રીતે આખા દેશમાં બધા સમાજને અને જાતિઓ પરસ્પર અભેદ જાણે વર્ને. આ રીતે રાષ્ટ્રજન કુટુંબભાવ આપક થતાંની સાથે જ ખીર્મ રાષ્ટ્રો પ્રત્યે પાટોશીધર્મ જન્મે અને

તે પાડોશીધર્મનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ તે આપુંજે વિશ્વ મિત્રભાવની લાગણીમાં ઓતપ્રોત બનતું જાય.

જો કે આવે સમયે પણ માનવીન્દ્રિ સ્વાયંવૃત્તિ સાવ નાબૂદ તો થાય કે કેમ ? તે તો ગંભીર પ્રશ્ન છે. પરંતુ ત્યારે સ્વાયં હોવા છતાંયે આજની અધમ દશા જેવો તો તે ન જ હોય. એ નિશ્ચિત વસ્તુ છે. ત્યારે માનવજાતને બૂખમરો, બેકારી અને એવાં એવાં દુઃખો તો અવશ્ય ન જ હોય. સારાંશ કે તે સ્વાયં હોય તેથી ઉચ્ચ કક્ષાનો સ્વાયં હોય.

આજે આટલું પાડોશીધર્મનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ કદપનાયો પણ અતીત લાગે છે. તે ગમે તે હો પરંતુ તેવી વસ્તુ અસ્વાભાવિક કે અશક્ય તો નથી જ.

આજે પ્રચલિત જો પાડોશીધર્મની વ્યાખ્યા છે તે દ્રષ્ટિએ પણ પાડોશી ધર્મ જન્મવવામાં આવે તો પણ તે કંઈ ખોટું નથી. પછી એ ધરની પાછે રહેનાર હોય, એક ગામનો વસનાર હોય કે ગમે તે હોય.

પાડોશી પ્રત્યે

પાડોશીધર્મ જન્મવનારાએ આટલી બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ—

[૧] તે ગમે તે ધર્મ, ગમે તે યાત્રિ કે ગમે તે સમાજનો મનુષ્ય હોય તેમની સાથે સહિષ્ણુતાથી વર્તવું જોઈએ.

ફિરકે ફિરકે મતિભિન્ના એ માનસશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ મનુષ્યમાત્રને ભિન્નભિન્ન વિચારો અને ભિન્નભિન્ન દ્રષ્ટિઓ હોય છે તેમ સમગ્ર માનવી માત્ર વિચારોથી સ્વતંત્ર છે તેમ સ્વીકારવું જોઈએ. તે વિચારોમાં પાછળ હોય કે યાનિયો દલોડો હોય તો પણ તેનો નિરસ્કાર કરવાથી તેનું વર્તન કે વિચાર સુધરી શકતાં નથી. જો પણ જગતના સંભવ છે. એટલે તેને પોતાની કક્ષામાં લાવવા માટે

પણ સ્નેહ અને સદ્વિધ્યુત્તા એ બે જ ઉપાયો ખીજા બધા કરતાં ઉત્તમ અને ઉભયને દિતકર્તા મર્ધ પડે છે. એમ ઊંડાણથી સમજું લેવું જોઈએ.

[૨] તેનું દિલ ન દુભાય તેવું મન, વાણી કે કર્મથી બને ત્યાં સુધી વર્તન રાખવું જોઈએ.

આમાં વ્યવહારની એક સુક્ષ્મ વાતથી માંડીને ઠંઠ ધાર્મિક ક્રિયા સુધીની મદત્વવાળી વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. જો કે આ કાર્ય વિચારોમાં કે વાણીમાં જેટલું સહેલું છે તેટલું આચરવામાં કઠિન છે પરંતુ પાડોશીધર્મ જાળવનારાએ તો તેમ કબે જ છૂટકો.

ધારો કે તમે કોઈ સ્થળે બેઠા છો કે ક્યાંય મુસાફરી કરો છો. તમને ખીડી પીવાનું જૂરું વ્યસન છે. તમારી પાસે બેઠેલો પાડોશી તેને ઈચ્છતો નથી. છતાં તમે તેની પાસે બેસી ધુમ્રપાન કરો તો તેમ સમજવું જોઈએ કે તમે પાડોશી ધર્મ ચૂકો છો. આજ રીતે ખાદ્ય પદાર્થોમાં પણ તમારી પાસે બેસનારાઓ કે જોનારાઓને જોઈ તમે તેની ઈચ્છા જાણો કે તે પદાર્થ તમને ઈષ્ટ નથી કે ગમતો નથી તો તમે તેની સામે ખાઓ તો ત્યાં પણ તમે પાડોશીધર્મથી બદ્ધ થાઓ છો એમ સમજી લેવું જોઈએ. તમારા ઘરનો કચરો તમે પાસે નાખીને કદાચ તમે સ્વચ્છતા યે મેળવી દોષ તોયે તમારે સમજવું જોઈએ કે તમે તમારો પાડોશી ધર્મ ચૂક્યા છો. આજ રીતે નાનાં કે મોટાં દરેક કાર્યોમાં પાડોશીનું મન ન દુભાય તે રીતે દરેક વર્તવું જોઈએ.

યુરોપાદિ દેશોમાં તો આ એક સભ્યતાનું અંગ ગણાય છે, અને તેનું સૌ કોઈ સ્વાભાવિક રીતે પાલન કરે છે. પરંતુ તેવી નાની સરખી વાન પણ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન ગણાતી ભારતની પ્રજાને આજે શીખવવી પડે છે તે આશ્ચર્યની વસ્તુ ગણાય. ધર્મ અને જ્ઞાનના જોરોએ તેની આવી સામાન્ય સભ્યતા પણ શુભાવી દીધી છે. એ ખરેખર ભારત માટે અસદ છે.

એક મરિજની પાસે નીકળતી ભજનમંડળી પોતાના મુસ્લિમ બાઈની બંદગીમાં હરકત ન થાય તેવો ભાગ્યે જ વિચાર કરે છે. આજ રીતે હિન્દુના દેવળ પાસે નીકળતા મુસ્લિમ બાઈઓને પણ પોતાના પાડોશીનું દિલ ન દુભાય તેનું ભાન ભાગ્યે જ હોય છે. તે ધર્મને નામે આવું અતુન વ્યાપતું હોય, માનવજાતને તિરસ્કાર મળતો હોય, નાના મોટા જીવ જંતુઓને કષ્ટ કે હાનિ પહોંચતા હોય તો તે ધર્મ નથી પણ ધર્મનો વિકાર છે. આ વાત બાઈબલ, કુરાન, ગીતા તેમ જ ધર્મપદ અને ઉત્તરાધ્યયન ઇત્યાદિ ભિન્નભિન્ન શાસ્ત્રોમાં ધર્મના પવિત્ર અવર્તકોએ સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધી હોવા છતાં સમજાતું નથી. હા રૂઢિનું કેવું પ્રાબલ્ય !

[૩] પાડોશીના સહાયક બનો.

અહીં કોઈ એમ ન માને કે પાડોશી ભિન્ન ધર્મ કે ભિન્ન જાતિનો હોય તો તેને સાથ કેવી રીતે અપાય ! કારણ કે કોઈને સાથ આપતાં કે કષ્ટમાં સહાય પહોંચાડવામાં ધર્મની હાનિ નથી પણ વિકાસ છે. માનવજાતની સેવા કરવામાં જ સાચો ધર્મ છે. ગીતાજીમાં ભગવાન કૃષ્ણને ભક્ત અર્જુનને જ્યારે એ પ્રશ્ન કર્યો કે આપનો ભક્ત કોણ ? ત્યારે અમુક જાતનાં ચિદ્ર, અમુક જાતનો વેશ ધારણ કરનાર કે દીર્ઘાં ટપકાં કરી અમુક જાતની પૂજા કરનારને તેમણે ભક્ત ગણાવ્યો નથી. કારણ કે તે કેવળ બાહ્ય સાધનો છે. ગુણ વિનાનાં તે સાધનો કે ઉપકરણો તો ઉત્તરો દંભ અને માયાનું સેવન કરાવી ભગવાનથી ભક્તને વિખૂટો કરાવનારાં ધર્મપડે છે. તેથી જ ગીતાજીમાં નિમ્નોક્ત રીતે ભક્તની ગુણવિશિષ્ટતા બતાવી છે—

અદ્વેષા સર્વમૃતાનાં મૈત્રઃ કલ્પણ ષય જ
નિર્મમો નિરર્દકાદ સમદુઃખ સુખઃ ક્ષમો ।
સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતારમા દદનિશ્ચયઃ
મધ્યસ્થિતમનોબુદ્ધિયો મદમકઃ જ મે ત્રિયઃ ॥

વિશ્વના કોઈપણ જીવ સાથે જે વૈર ઈચ્છતો નથી, મિત્રભાવે છે, અન્યને દુઃખ આપતો નથી તેમ જોઈ પણ શકતો નથી, મોટા જીવો પ્રત્યે જે કરુણા રાખે છે, જે મમતા અને અહંકારથી વસે છે, જે સુખમાં હડી જતો નથી અને દુઃખમાં હિંમત નથી, જે વિપત્તિમાં સહનશીલ બને છે, મળેલામાં સંતોષ છે, જે સતત આત્મલક્ષી રહે છે, જે દમિતેન્દ્રિય અને દ્વંદ્વપ્રવાળો છે, મન અને બુદ્ધિના વિકલ્પોથી પર રહે છે તે જ શીશક્ત છે અને તે જ મને (ભગવાન કૃષ્ણને) પ્રિય છે.

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યને સાથ આપવામાં ઉલ્લી ધર્મની રક્ષા છે.

બીજો પ્રશ્ન જાતિનો છે. જાતિનો મૂળ આધાર તો ગુણકર્મપર નિર્ભર છે, અને વર્ણવ્યવસ્થાને અંગે જ જાતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, પરંતુ આજે જાતિવાદમાં શ્લેષિનું એટલું બધું જોર વ્યાપ્યું છે કે તેનો દેશ આજે આપણે ભૂલી ગયા છીએ અને તેથી જ જાતિવાદની માર્ગમાં ઉચ્ચનીચના ભેદો કરી માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિ લડ્યા જ કરે છે. એટલે જ અસારે અતિ દયાળુ ગણાતી કોમ કૂતરા બિલાડા કે પછી પશુ સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓની સેવા કાળે અથવા દયા કાળે જાતિના ભેદ સિવાય સેવા ખુશીથી કરી શકશે, પણ પોતાથી બિન જાતિનાં માનવ જેવા અતિ ઉપયોગી પ્રાણીની પણ તે સેવા કરતા અચકાશે. આ સ્થિતિ બહુ ખેદજનક છે. આ રીતે તો ઉલટું માનેલો જાતિધર્મ બળવરા જતાં પોતાનો વિશિષ્ટ ધર્મ મનુષ્ય ગુમાવી બેસે છે.

વળી જન્મગત જાતિના ભેદે એક બીજું પણ મદાન નુકસાન કરી નાખ્યું છે. બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલો એક મનુષ્ય ભલે રાક્ષસનાં કર્મો કરતો હોય, મૂર્ખ અને અમરશક્તિ હોય અને બ્રાહ્મણનાં કર્મોથી સાવ વિદીન હોય છતાં એવા ધર્મબ્રહ્મ જાતિમત સાથે ખાવાપીવા સુધીનો સદાશર કરવામાં તે જાતિનાં માણસો જરા પણ અચકાશે.

નહિ. પરંતુ જો ઈતર જ્ઞાતિનો અને તેમાં પણ તેઓ જોને નીચ માને છે તેની સાથે તો તે ઉચ્ચકર્મી, સંસ્કારી અને ધર્મિષ્ઠ હશે તો પણ જરા સરખોયે સહકાર નહિ દર્શાવે. તેના દુઃખમાં ભાગ નહિ પડાવે બલકે તેના તરફ ધૃષ્ટા અને તિરસ્કારની દ્રષ્ટિએ જોશે. જાતિવાદની આ અસર માનવીને દેવ બનાવવાને બદલે કે વ્યવહારમાં સહાયક થવાને બદલે નીચ, અધમ અને નિષ્ક્રિય બનાવે છે. આથી એ જાતિવાદની સુધારણા થવાની આજે આ દ્રષ્ટિએ પણ ખૂબ આવશ્યકતા છે.

જાતિવાદના વિનાશ

આ સુધારણા થવાથી કંઈ જાતિનો નાશ થવાનો નથી પણ જાતિની શુદ્ધિ થવાની છે. આવી શુદ્ધિ થવાથી સા કોઈ સંસ્કારી બનવા ચાહશે, અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત થવા પછી સહકારી જીવન ઉત્પન્ન થવાથી વ્યવહારિક અને ધાર્મિક દરેક કર્તવ્યોમાં માનવી જગત્ રહેશે. એટલે જાતિની આ સંસ્કારિતામાં રાષ્ટ્ર અને ધર્મ બન્નેનું હિત થશે અને જાવાર: પ્રયમો ધર્મ: તે પણ બરાબર માર્ગ રીતે સમવાશે.

ઉપરનાં ત્રણ કર્તવ્યોને દરેક મનુષ્ય નીકટના મનુષ્યે પ્રત્યે બજાવે તેણે પાડોશીધર્મ બજાવ્યો ગણાય. આ પાડોશીધર્મનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ એ માનવીનો વિકાસ થતો જાય અને પાડોશીધર્મનું ક્ષેત્ર પણ વિકસિત બનતું જાય. પ્રથમ કુટુંબ પછી પાસે રહેનાર સમાજ, દેશ અને વિશ્વના મનુષ્યોથી પણ ક્રમશઃ આગળ વધી ઈતર સદ્માતિસક્ષમ પ્રાણી પરત્વે પણ તે ધર્માચરણ થવા માટે ત્યારે તે પાડોશીધર્મ મટી આત્માત્મિક ક્ષેત્ર પર પહોંચીને આત્માનો અવિચળ અને અવિચ્છિન્ન આનંદ પ્રાપ્ત કરે. ભાવના

આ પાડોશીધર્મ બજાવનાર એમ ન સમજે કે હું આ પરાપકાર કરી રહ્યો છું. કારણ કે તે તો પ્રાણીમાત્રનું કર્તવ્ય જ છે. અને

જ સક્ષયબિન્દુથી આ પુસ્તક ગુંથાયું છે. નીતિ, કર્તવ્ય અને જે જે સિદ્ધિતિ જ્યાં જ્યાં રજુ કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં ઇતિહાસ અને ધર્મસંસ્થાપકોનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

અંતમાં આ અન્યમાં મુખ્યત્વે જેમનાં વ્યાખ્યાનોનાં વિચારોનું છે અને જેમણે આ અન્યનું સાંગોપાંગ નિરીક્ષણ અને અદ્વૈતનાઓ આપી સંશોધન કર્યું છે તે પરમપૂજ્ય ગુરુદેવનો માર્ગ બાની વિરમું છું.

રવન
પારલે
૧૪-૬-૩૫

}

સંતબાલ

ઊંઝાણથી તપાસતાં તો તે પોતાનું જ ઇષ્ટકર્તા છે. કારણ કે સંસારમાં પ્રાણીમાત્રને ખીજની સહાયની વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આવશ્યકતા રહે જ છે.

ત્યારે એક જનુબ્ય ખીજને સહાય કરતો હોય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેને આત્મસંતોષ મળે છે, અને પોતે સહાય કરી એ સહાયક ભાવના આંદોલનને ઉત્પન્ન કરતો હોય છે. તે આંદોલનની અસર તાત્કાલિક કે પછી અવશ્ય વાતાવરણ પર અને વાતાવરણની અસર વ્યક્તિ પર અવશ્ય થાય છે, અને તેથી પ્રેરાઇ જેની તે સહાય કરે છે તે વ્યક્તિ અથવા તેથી ઇતર કોઇપણ પોતાની આપત્તિ સમયે અવશ્ય સહાય પહોંચાડે છે. આ રીતે પાડોશીધર્મ બજાવવો એ અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે એમ આપણે આ પરથી સ્પષ્ટ અનુભવી શકીશું.

સામાન્ય કર્તવ્યો

૧૨

જ્યાં સુધી વર્ણવ્યવસ્થા મધ્યમ રૂપમાં હતી ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોના કર્તવ્યનિર્દેશમાં આખા રાષ્ટ્રિય ધર્મનો સમાવેશ થઈ જતો. આજે જાતિ, સમાજ એવા એવા અનેક વિભાગો અને પેઢાવિભાગો પડી ગયા છે. વળી જાતિમાં જન્મેલા તે તે જાતિના કર્તવ્યાનુસાર કર્તવ્યો કરે તેવી સ્થિતિ રહી નથી. આ વ્યવસ્થા ઘુટી જવાથી કર્તવ્ય ક્ષેત્રો પણ સ્વાભાવિક રીતે વધુ પ્રમાણમાં થઈ ગયાં છે. આ ઇંદ્રિય છે કે અનિંદ્રિય તેનો અહો પ્રશ્ન નથી. કારણ કે કોઈપણ ધોરણ કાળપરિવર્તનની સાથે ન બદલાતા કાયમ રહે તેવું બની શકતું નથી. પૂર્વકાળમાં પણ ધણીવાર વ્યવસ્થાઓમાં પરિવર્તન થયાં છે. એટલે આજે જાતિગત કર્મ કરવાનો આમલ રાખવો એ જરાયે ઇંદ્રિય નથી અને શક્ય પણ નથી. પ્રથમ આપણે જે રીતે આખા કુટુંબનાં પરસ્પરનાં વ્યક્તિગત કર્તવ્યો વિચારી ગયા છીએ તેજ રીતે અહીં ધંધાદારીને અને વ્યક્તિગત કર્તવ્યો વિચારવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે.

દૂષિકાર

માનવસમાજને સૌથી પહેલાં અજની આવશ્યકતા રહે છે. કારણ કે જીવનનાં તમામ આવશ્યક તત્ત્વો પૈકી દવા અને જળ તે

દરતી અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યારે અન્નને તો ઉત્પન્ન કરવું પડે છે. દૂધ, દૂધ, વનસ્પતિ છત્વાદિ વસ્તુઓની પાછળ પહોંચી શકાય તેવો પાતો નથી. પરંતુ વિશ્વના આખા ભાગમાં માનવસમાજને તેટલા જ તત્ત્વો દ્વારા જીવન ચલાવવું એ શક્ય નથી, અને તેથી જ શ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધા એ અન્નને લાભ લઈ તનખળથી મનુષ્યે એ અન્નને ઉત્પન્ન કરવાને જે વૃત્તિ સ્વીકારી છે તે અતિ અતિ ઉત્તમ છે, અને તે એકલા માનવ સમુદાયને જ નહિ પરંતુ એક ક્રીડાથી માંડીને પશુ-પક્ષીના ઈતર પ્રાણી સમુદાયને માટે પણ તેજ દિતાવડ છે.

માનવ જેવા દ્વાળુ પ્રાણીને પણ કુદરતે સમાવવા માટે જીવો જીવસ મહત્ત્વ એ દૂર વૃત્તિને આધીન અગત્યા થઈ જવું પડતું અને કરોડો નિરપરાધ પશુઓની અનિચ્છાએ પેટનો ખાડો પૂરવા ખાતર દિસા થઈ જતી. તે મુશ્કેલી અન્નની અધિકતાથી દૂર થઈ ગઈ. જો કે આજે અન્નાદિ પુષ્કળ હોવા છતાં જીવિસા સાવજ નાખૂંદ થઈ છે તેવું કહ્યું નથી. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે તે ઓછી થઈ છે અને થાય છે, તેમાંની કેટલીક રૂઢિચી, કેટલીક અજાનતાથી, કેટલીક શોખથી અને કેટલીક રસશક્તિની લોહીપતાથી જ થાય છે. અન્ન નહિ મળવાને કારણે અનિવાર્ય થતી દિસા તો અપવાદિત રથજે જ થતી આજે નજરે પડે.

તે અન્ન જેવી આવશ્યક વસ્તુનો ઉત્પાદક કૃષિકાર દહેવાય છે. માટે એ સમુદાય આખી માનવજાતિનો પિતા તરીકે ગણી શકાય.

કર્તવ્ય

કૃષિકારો એ એક વૈશ્ય વર્ણનું જ અંગ છે. બાહ્ય, ક્ષત્રિય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણોને જીવાડવા અને તેના બચ્ચારમાં મરજતા લાવવા વૈશ્ય વર્ણનું—નિર્માણ થયું છે તે વૈશ્ય વર્ણમાં કૃષિકાર એ મહત્ત્વનું અંગ છે, અને તેટલે જ અંગે તેના કર્તવ્યનું ઘેર પણ તેટલું જ મહત્ત્વનું છે. જેમ પિતા પોતાની સંતતિનું પોષણ કરવા સતત લક્ષ્યપરચ્છ રહે છે તેમ રીતે કૃષિકારે પણ જાતનું રહેવું જોઈએ.

કૃષિકારના સફળુણે

કૃષિકાર સતત ઉદ્યોગી અને કાર્યપરાયણ હોવો જોઈએ. જિન્ન જિન્ન ઋતુઓમાં જિન્નજિન્ન રીતે પાક ઉત્પન્ન કરવા તેની કાળજી અને ઉદ્યોગ હોવ તો થોડો જમીનમાંથી પણ તે પાક ઉત્પન્ન કરી શકે. નિવૃત્તિકાળમાં એટલે કે કૃષિકાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી પોતાની ઇતર આવશ્યકતાઓ પાછળ તેણે મથ્યા રહેવું જોઈએ. આથી તેને ખોરાક કે વસ્ત્ર માટે ખીજાનું અવલંબન લેવાનું રહે નહિ, અને તેટલો જ તે હજીવો અને સ્વાવશ્યથી રહે.

કૃષિકારોમાં સંગઠન બળ પણ હોવું જ જોઈએ. તેના ધરણ આપું કુંડું સંગઠિત રહીને તથા એક ખીજાના કાર્યવિભાગોને વહેંચી લઈને ઉદ્યોગધીલ રહ્યા કરે. તેથી કૃષિકારનું કાર્યક્ષેત્ર વિકસિત બને. કુંડું ઉપરાંત કૃષિકારોનું જાતિ સંગઠન પણ ખૂબ ધનિષ્ઠ હોવું જોઈએ. આથી તે એક ખીજા કુંડુંઓની પરસ્પર આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાનો બરખર વિનિમય કરી શકે અને તેથી કોઈ પણ કૃષિકારને વેપારી, રાજસંઘ્યા કે ઇતર પ્રગતિ તરફથી કશું શોષાવાપવું રહે નહિ.

ગમે તે જાતિનો મનુષ્ય ખેતી કરી શકે છે. માત્ર તેમનામાં ઉપરના સફળુણે અને કૃષિકારિત્વ હોવાં જોઈએ.

આજની પરિસ્થિતિ

કૃષિકારનું જીવન આજે એટલું તો દયાપાત્ર બની ગયું છે તે જોઈને કોઈને પણ દુઃખ થયા વિના રહે નહિ. ધણાખરા ખેડૂં પાસે જાગેલ દળ, રૂઢ અને થાકી ગયેલી બળદની એકાદ જોડ તૂટેલો કોસ અને એકાદ જાગેલ તૂટેલ માઠાં સિવાય કશું જ હોય નથી. બાર બાર માસ સુધી સતત મહેનત કરવા છતાં પરિણામે તો તેની પાછળ જૂખ ને જૂખ જ રહી જાય છે. તેનું આકાલોદયનું જીવન હોવાને અને અતિશયિ, અનાદરિ, લીમ, તીક, મેરુ, ઇત્યાદિ

કુદરતી પ્રકોપોથી તેને ધણીવાર બહુ સહેલું પડે છે, પરંતુ એવા કુદરતી પ્રકોપો સતત હોતા નથી. ખરી રીતે તો તેને આવી પરિસ્થિતિમાં મૂકનાર રાજ્યસંસ્થાની અવ્યવસ્થા અને વેપારીની બ્યાજ-વૃત્તિ જ મોટો ભાગ ભજવે છે.

પ્રજા અને રાજાની હિતદ્રષ્ટિએ યોગ્યએલા અમલદારોનો ત્રાસ ખિચારા ગરીબ ખેડૂતને ત્રાહી ત્રાહી પોકરાવે છે. કશું ઉત્પન્ન ન થાય તો પણ તેને મહેસુલ અને ચૂસણનીતિના બોમ્બ તળે ચગદાઇને હેવટ ખેતીનાં અનિવાર્ય સાધનોને પણ જતાં કરવાની તેને ફરજ પડે છે. આજે કેંક ખેડૂતો ઉત્તમ ખેતીની વૃત્તિને છોડી દઈ યંત્રવાદની ચક્ષીમાં ધસડાતાં આપણે મુંઝઈ અને અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં જોઈ રહ્યા છીએ તેનું કારણ પણ તે જ છે. તે વર્ગનું પવિત્ર અને સંયમી જીવન આજે શહેરીઓના સંગથી વિલાસી બનવા મંડ્યું છે. પ્રતિદેશે તેનામાં વિદ્યાસ વધ્યે જ જાય છે. વ્યસનોનો તો તેઓને નાદ જ લાગ્યો છે, આ બધાં કારણો ખેડારીનું મૂળ છે.

જો તેઓ ખેતીમાંથી સાદું ઉત્પન્ન કરી ચક્રતા હોત તો તેઓ કદી આવી સ્થિતિમાં મૂકાત નહિ, અને હજી પણ ખેડૂતોની જો આવી જ દશા રહેશે તો તેઓ ખરે જ કૃષિજીવનનો પરિત્યાગ કરવાના, ધારો કે તેમજ થશે તો બાણ્યામાં બોજન હોવા છતાં બૂખે મરનાર મૂર્ખના જેવી બારતની પ્રજાની દશા થઇ જશે તેમાં લેશ-માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

ગુનાર

તે સ્થિતિના ગુનાર માટે સૌથી પ્રથમ તો કૃષિજીવન ગુનારનાર પ્રજાને કેમ ખેતી કરવી તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળતું નેહ્યું. પછી તે રાજાઓ દ્વારા મળે કે ઉપદેશ દ્વારા મળે તેનો દંધ વાધો નથી. પણ તે બાંધુ બચ્ચારુ શિક્ષણ હોવું નેહ્યું.

આજે સરકારે ૫૦ થી ૭૫ ટકા કૃષિકારો સારી જમીન તેમજ

સાધનો હોવા છતાં ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. તે બહુધા કૃષિજ્ઞાનનો અભાવજ કારણમૂલક હોય છે.

એક ખાતરથી માંડીને અંતિમ પાક તૈયાર થતાં સુધીની ક્રિયાનું તેને વિવેકપુરઃસર જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ખીજો ઉપાય કૃષિજ્ઞ રાનાંજ સ્વતંત્ર મંડળો થવાં જોઈએ, કે જે કોઈ પણ કૃષિકાર આશ્રિતમાંથી ઉગારી લે. વર્ષ સારુ નબળું આવે તો પણ કોઈ વ્યાપારી કે રાજ્યનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા રહે નહિ.

ત્રીજો ઉપાય કૃષિકારોને ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી બનાવવાનો છે. કણખી, પાટીદાર અને તેવી જાતો સિવાય ખીજા જાતો કૃષિજીવન ગ્રામ્યરે છે. તેમની ધણીખરો વર્ગ સતત ઉદ્યોગી હોય એવું દેખાતું નથી. વરસાદ થયા પછી માત્ર ખીયાં વેરી આવવાં અને તેમાંથી પાક તૈયાર થાય તે હાઈ આવવો એવુંજ ધણીખરા કૃષિકારોનું કૃષિજીવન હોય છે. તેઓમાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારે કૃષિકાર્ય પ્રતિ અભિરુચિ જાતે તેમ કરવાની જરૂરિયાત છે. આ બાબત દેશી રાજ્યો પણ લક્ષ્યમાં લે તો ધણું કરી શકે તેમ છે. કારણ કે ભારતમાં ધણા ભાગની પ્રજા દેશી રાજ્યોના હાથ તળે છે.

આ રીતે દેશી રાજ્યો અને પુંજપતિઓ જો કૃષિજીવનને મહત્વનું અંગ માનતા હોય તો તે પ્રશ્નને તેઓ હાથ ધરે અને સદકાર દર્શાવીને કૃષિજીવનનો પુનરોદ્ધાર કરે.

કૃષિકારોએ સ્વયં પણ પોતાનું જીવન ઉદ્યોગી અને સંસ્કારી રીતે ગાળવું જોઈએ. આમ કરવામાં કૃષિકાર અને પ્રજા બન્ને વર્ગનું ફિત છે.

વ્યાપારી

પ્રજા વર્ગના પારસ્પરિક વિનિમયમાં વ્યાપારાદિક રૂપિ દ્વારા સરળતા કરી આપે તે વ્યાપારી કહેવાય છે. અને આ રીતે આખી વર્ણિક સંસ્થાની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

ગ્રામીનકાળમાં પોતાના દેશની વસ્તુઓ દરિયાઇ કે જમીન તે લઇ જઈ લાંચી આ દેશને ઉપયોગી વસ્તુઓ લાવી આપી ઓ પ્રજાવર્ગને પૂરી પાડતા અને એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય હતું. તેવે ખતે મેકડધન કરતાં વસ્તુઓના વિનિમયનોજ વિશેષ પ્રચાર હતો. આ બધી સેવા બદલ તેમની પોતાની આજીવિકા ચાલે તેટલું તે વેનિમય કરતાં મેળવી લે અને આવી રીતે તે ન્યાયવૃત્તિથી રહે તેવી નવસ્થા સમાજમાં પ્રચલિત હતી.

પાંચમાન દશા

પરંતુ જેમ જેમ સંઘઠવૃત્તિ વધતી ગઈ તેમ તેમ પદાર્થધન, પશુધન અને ક્રમશઃ રાજસંસ્થા તરફથી પ્રચલિત થયેલું સિદ્ધાધન પણ સંગ્રહીત થતું ગયું. ધરની માલિકી પછી ધનની માલિકી એમ એમ તે વૃત્તિ પણ વધતી ચાલી. અને આ રીતે બુદ્ધિનો ઉપયોગ મુડીવાદના સંઘર્ષમાં થતો ગયો. પછી તો પાસે રહેલી બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિને પણ આ હંદે છોડી નહિ, અને એમ વર્ણોમાં અરાજકતા અને અકા-
મંડવતા વ્યાપવા લાગી. એ વ્યાપારી સંસ્થાની બિન બિન્ન દશા પલટાતાં આજે તે કેવા સ્વરૂપમાં છે તે આપણી સામેજ છે. આજે વ્યાપારી કોને કહેવા તે પણ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. સારાંશ કે માનવી વૃત્તિમાં જેટલો સ્વાર્થ બળે તેટલે અંશે નૈતિક વિપય ફેટલો જોણુ બને છે તેનું આજે જીવતું જનનું દ્રષ્ટાંત આજની વ્યાપારી દશા છે.

ચંચવાદે પુંજીપતિઓને આજે વ્યાપારી કર્તવ્યથી જૂઠાવીને દલાલ જેવા બનાવી મૂક્યા છે. એ વર્ગ વિનિમયની વ્યવસ્થા જનજીવવાને બદલે દૂર દૂર દેશોમાં કાચો માલ મોકલાવી, તેમાંથી બનતા પાકા માલના એકનાં સો ગણાં દામ વિદેશને ખટાવી અહીંની પ્રજાને તેથી વસ્તુઓ પૂરું પાડવાનું આખાદ કાન કરી રહ્યા છે.

લોહાણા, દરજી, સુથાર, લુહાર, વાણિયા અને રાજવાડા સુધાં આવી જાતના વ્યાપારમાં ધસડાઈ રહ્યા છે. સારું કે આખીએ વ્યાપારી સંસ્થાની વ્યવસ્થા અને પ્રજ્ઞાસિક્ષા ગમતી ગઈ છે, અને વ્યાપારી કરતાં સદો કરનારા કે જેની ગણના આ વ્યાપારી વર્ગમાં થાય છે, તેનોજ દિસ્સો આજે વધુ પ્રમાણમાં પ્રગટ જોવાય થાય છે.

સદ્દાનું પરિણામ

સદો એ એક પ્રકારનો જુગાર છે. સવારે જે લાખોપતિ હોય તે સાંજે લિખારી બને છે. ૨૫ કે ૫૦ રૂપિયાવાળો દુખારોનો વ્યાપાર ડોળે એવું જો ક્યાંય બનતું હોય તો તે આજ વ્યાપારમાં. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ વસ્તુને વ્યાપાર તરીકે ગણી શકાય નહિ. આખા રાષ્ટ્રમાં વ્યાપી રહેલાં ચિંતા અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામાં સદાનો મોટો ફાળો છે, તેમ કહીએ તો કશું ખોટું નથી.

વ્યાજવૃત્તિ

વ્યાપારીવર્ગની પાયમાલી અને કર્તવ્યવ્યુતતામાં વ્યાજવૃત્તિનો પણ મોટો દિસ્સો છે. સુસલમાનોનાં ચાઓની પવિત્ર શિક્ષાઓમાં તો વ્યાજ ન લેવાનું ખાસ બાર પૂર્વક સૂચવ્યું છે કારણ કે વ્યાજવૃત્તિમાં નૈતિકતાની મદાન હાનિ છે. વ્યાજપર જીવનારો માણસ પર-સેવાની કમાઈ મેળવવાને બદલે વ્યાજપરજી જીવનારું નિષ્ક્રિય પૂનર્જીવ બની જાય છે. તેની વૃત્તિમાંથી ઉદારતાનું તત્ત્વ અદ્યથા યતું જાય છે. વ્યાજવૃત્તિ એ માનવીના માનસને કુલ્લુક બનાવવાનું એક પ્રત્યક્ષ યત્ન છે. તે યત્નનો ભોગ બિચારી ગરીબ પ્રજા ધર્ષ પડે છે.

વ્યાપારચાલીના જમાનામાં કૃષિકારોના ઉદ્યોગની હાલ આજ વૃત્તિને અંગે એ વ્યાપારીઓએ લીધી હતી. આજે પણ દારૂ અને એવા અસનના હંદમાં પડેલા મજૂરો અને તેની ગરીબ પ્રજાને પાંખ નારવાડી કે તેની વ્યાજખાઉ પ્રજા પૂજ પીડે છે. તેનાં ઉદાહરણ

પણ કંઈ જોઈ નથી. આ બધા નિરંકુશ બવસ્થાની સ્વચ્છંદતાના નમૂનાઓ છે. પોતપોતાના કર્તવ્યોને સંભાળવામાં સ્વાર્થચિત્તિનો પ્રથમ ખૂબજ ભોગ આપવો પડે. પરંતુ આખરે તે માર્ગજ મુંઢર અને ઓ કોઈને હિતકર છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આદર્શ

જીવન નિભાવવા માટે જેવી રીતે કૃષિની અને બ્યવહારમાં સર-જતા લાવવા માટે વિનિમયાદિ બવસ્થાની જોટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ બદ્ધ કેટલીક વાર તેથી પણ વધુ આવશ્યકતા અને ઉપશ્રે-જિતા શિશ્યજી અને સંસ્કૃતિની પણ છે. શિશ્યજીથી માનવી મલાસલ્લનો, દિનાહિતનો કે આવશ્યક અનાવશ્યકનો વિલેક કરતાં શીખે છે. સંસ્ક્ર-રિતાથી સત્ય, હિતકર અને આવશ્યક ક્રિયા આચરવામાં હતાચિત રહી શકે છે. આ બન્ને તત્ત્વનો પ્રજ્ઞમાં પ્રચાર કરવા માટે જે વર્ણુની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેમનેજ આદર્શો તરીકે ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે.

જ્ઞાતૃથી એ આદર્શો સ્વકર્તવ્યપરાયણ રહ્યા ત્યાંસુધી તેઓ પવિત્રતા અને પૂજ્યતાની ભૂતિ સમા ગણાયા, અને તે તેમના સદ્-ગુણોને લઈને ઉચિતજ હતું. ત્રણે વર્ણો પાસેથી તેમને બ્યવહારિક નથા ધાર્મિક બન્ને ક્ષેત્રોમાં બહુ માન આવવામાં આવતું. વિવાદથી માંડીને મૃત્યુકાળ પર્વતના સારા માફા પ્રસંગે તેમની દાગરી અનિર્વા-મણાતી અને તેમના સત્કારાર્થે પ્રજાવર્ગ તરફથી તેમને યોગ્ય દ્રવ્યો પજી મળતું.

પતનનો પ્રારંભ

પરંતુ જ્યારથી તેઓ અધિક તૃપ્ત્યાણુ બન્યા અર્થાત સ્વાર્થ ભાવનાથી ધનાદિનો કેવળ એમક કરવા લાગ્યા અને પરિણામે વિધાન્ત અને આગમુ બનતા થયા ત્યારથી કુદરતના કાપડા પ્રમાણે તેમનાં માન અને પ્રતિષ્ઠામાં ધીજીતા આવવું લાગી. આ ધીજીતા નાબૂદ કરવા માટે અને પ્રજા તરફથી તેમનું વર્ણો થયાં જે રમાન હતું તેને અવન

ટકાવવા માટે તેમણે પોતાની તુટિઓને નિવારવાને બદલે પોતાની દોષો પરજ દાંક પીગોડો કરવો શરૂ કર્યો. માનવો તેણે આ રીતે દુરુપયોગ કર્યો. “બ્રાહ્મણ એ તો બ્રહ્માનાંજ પુત્રો છે, તેમને પૂજવાથી સ્વર્ગ મળે. બ્રાહ્મણનેજ દાન આપવાથી કલ્યાણ થાય.” “ધર્મશાસ્ત્રોનાં અધ્યયન કરવાનો બ્રાહ્મણ સિવાય ઇતરને અધિકાર જ નથી.” “બ્રાહ્મણ એ બધા વર્ણોથી ઉત્તમ છે.” એવી એવી સ્વાર્થમય ભાવનાનો ભોળો પ્રભામાં પ્રચાર કરી પોતાના સ્થાનની રક્ષા કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ તેમણે શરૂ કરી દીધો અને

શમો દમઃ તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાજં વમેવ ચ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વમાવર્જં ॥

ધનિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ, તપશ્ચર્યા, પવિત્રતા, સહિષ્ણુતા, કામજનતા, જ્ઞાન, વિવેક અને શ્રદ્ધા આવા ઉચ્ચ ગુણો જે કોઈ આરાધે તેનેજ બ્રાહ્મણ ગણી ચકાય, તે વાતને ખૂલી જઈ “બ્રાહ્મણની પ્રભાજ બ્રાહ્મણ ગણાય” પછી બલે તેનાં કર્મો બ્રાહ્મણત્વથી છેકજ વિરૂદ્ધ જતાં હોય આમ આખો જાતિવાદ ઉત્પન્ન કર્યો.

જાતિવાદની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસે આ રીતે કેવળ બ્રાહ્મણો પર જ નહિ બલકે દરેક વર્ણ પર કારખી અસર કરી નાખી છે. ત્યારથી જ ઉચ્ચનીચના બેદોનો પ્રારંભ થયો છે. ગુણ કર્મને બદલે સત્તાવાદનું જોર વ્યાપ્તું છે અને આજે તો એક એક વર્ણના અનેક સમાજો અને જાતિ-ઉપજાતિઓના સેંકડો ટુકડાઓ પરસ્પર લડતા ઝગડતા આપણી સામે પ્રત્યક્ષ નજરે ચડે છે.

જાતિવાદનો ઉકેલ

આજે ત્યારે દરેક વર્ણ પોતપોતાના કર્તવ્યને ખૂલી જણા છે તે સમયે વર્ણવ્યવસ્થાનો પુનરુદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે તે કોપડો ખૂબ જ કઠિન છે. તેને ઉકેલવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે કે જનમજત વર્ણવ્યવસ્થા માનવાની રૂઢિ તદ્દન નાબૂદ થઈ જાય. જ્યારે તે કાલે કે જ્યારે તે જાતિના જનનો દોષ છતાં જો તેનામાં બ્રાહ્મણના ગુણ

સાં...ક...જિ...યું

નિર્દેશ ખંડ

વિષય ૧ પૃષ્ઠ

૧ અંતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન ૩

અભવર્ગનું પૂર્વચિત્ર-ઉદ્બોધક-સમાજની ઉત્પત્તિ-આશ્રમ વ્યવસ્થા અને તેની ઉપયોગિતા-ચાર આશ્રમોની પ્રજ્ઞાલિકા.

૨ અભવર્ગાશ્રમ ૭

અભવર્ગનું માહાત્મ્ય-અભવર્ગનું પરિણામ-અભવર્ગાશ્રમની પ્રજ્ઞાલિકા-આશ્રમજીવનનું ચિત્ર- અભવર્ગાશ્રમ પછીની બે શ્રેણી.

૩ વિષયનિર્દેશ ૧૦

ઉત્તમ આશ્રમ કયો ?-ઉત્તરપચ્ચ-નથ ચું ?

૪ શુદ્ધધ્યાનનું સ્થાન ૧૩

શાસ્ત્રિકદૃષ્ટિએ-સામાજિક દૃષ્ટિએ-ધાર્મિક દૃષ્ટિએ-માનવ મંત્ર અદ્યતન-આશ્રમની જ્ઞાનદારી-સંસ્કૃતિ.

૫ સમસ્યા ૧૬

સમસ્યા શું ?-જેટલી માનવતા-અભવર્ગો આદર્શ-વર્તમાન સુધારાનું નિર્દેશ-સુધારાની આવશ્યકતા-મુક્તિ સદ્યાર-પ્રેમસમ-

હોય અને તે વૃત્તિથી તે જીવતો હોય તો તે બ્રાહ્મણ જ ગણાવો જોઈએ. સારાંશ કે આ રીતે ગુણુકર્મ પર વિશિષ્ટતા અપાય તો જાતિવાદનો મદ કે જે આજે રાષ્ટ્રોન્નતિ અને ધાર્મિક ઉન્નતિ બંનેમાં આધાર થઈ પડ્યો છે તેનો અંત આવી રહે એટલું જ નહિ બલ્કે સામાજિક ઉન્નતિમાં પણ મોટો લાભ પહોંચે.

બ્રાહ્મણોની વર્તમાન હાલત

આજે સેંકડો કે હજારો નદિ બલ્કે લાખો બ્રાહ્મણો સહવિધાને અભાવે તીર્થ જેવા પવિત્ર અને ધાર્મિક સ્થળોમાં રહી પોતાની આજીવિકા અર્થે ફટલીફવાર ધર્મ નિષિદ્ધ કાર્યો પણ કરતાં નજરે પડે છે. એને પરિણામે પવિત્ર તીર્થ અમઝાય છે અને ધાર્મિકતાને નામે ધર્તીંગ પોપાય છે. ખીજી બાજુ એવા કેંક ગામડાંઓ છે કે જ્યાં રહેતા બ્રાહ્મણોની દશા લગભગ બિખારી જેવી છે. પ્રજાને વહેમી બનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તે ગિચારા તુચ્છ અને મિથ્યા પ્રયાસો કર્યા કરે છે. આ બધા દોષોનું મૂળકારણ તપાસીશું તો તે જ મળી આવશે કે તેઓ અજ્ઞાની અને આગમુ બની ગયા છે.

જ્યાંમુધી પ્રજા વર્ગમાં અજ્ઞાન છે, ત્યાંમુધી આવી રીતે પણ તેનું જીવન ચાલ્યા કરે છે અને ચાલશે. પરંતુ તેનું અંતિમ પરિણામ અનિષ્ટ જ છે એ વસ્તુ નિર્સંદેહ છે અને આવી વૃત્તિ એ બ્રાહ્મજીવનું ન બૂરી શકાય તેવું લાંછન છે. જો આ વૃત્તિ હજુ પણ લગાયો તો તેમાં પ્રજાવર્ગનું પણ મોટું નુકસાન છે. પ્રજાવર્ગ તરફથી જીવિષ્યમાં બ્રાહ્મણ જેવા પવિત્ર નામને બદનામી ન મળે તે ખાતર પણ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારનો આજે ખૂબ આવસ્યકતા છે.

સંસ્કૃતિ મુધારના માર્ગો

[૧] એકજ બ્રાહ્મણ કોમના જુદા જુદા ફાંટાઓ જ્યાં જ્યાં અને જોડેલે અંગે મળી શકે તેટલે અંગે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

[૨] નવી પ્રજામાં સચ્ચુ બ્રાહ્મજીવ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેવી

જ્વતની સંસ્થાઓ ઉભી થાય. આજની વિદ્યમાન સંસ્થાઓ કરતાં તેની શિક્ષણ પ્રણાલિકાનું ધોરણ નવીન હોય અને ત્યાં સંસ્કારિતા પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાતું હોતું જોઈએ.

[૩] તીર્થયાત્રાના સ્થળે મળેલા ધનનો તીર્થોદ્ધાર કે પ્રજા-શિક્ષણમાં જ સદુપયોગ કરવાની યોજના ચાલુ કરવી. આજે પંડ્યાઓ જે તેનો દુરુપયોગ કરે છે તે પ્રયા દૂર થવી જોઈએ.

[૪] કોમના ગરીબ અને સાધનહીન બાલિયોને આશ્રિત અર્થે બીજાં સ્વતંત્ર સાધનો મળી રહે તેવી આલોગિક યોજના કરવી. આમ થવાથી એ આખો વર્ગ પોતાનું અને દેશનું હિત સાધી શકશે.

વૈશ્ય અને શૂદ્ર

એ બન્ને વર્ણમાંથી હુદાર, મુતાર, કડીયા, હળમ, દુધાર, દરજી, તક્ષી, ઘોખી, વણકર, મજૂર, કંદોષ, રૂઆરી એવી એવી કૌશલ્ય નાની નાની કોમો લિન્નલિન્ન ધંધાઓને અંગે ઉત્પન્ન થવા પામી છે.

આમાંની ધણીખરી કોમ પોતાનો તે તે જાતિને યોગ્ય ધંધો કરી જીવન ચલાવે છે. અને તેમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાના જાનિગત દુન્નર કે ધંધાથી બીજી કાંઈ કાર્યદિશા અંગીકાર કરે છે. આ બધી જાતિઓ જનસમાજની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા સારું નિર્ણય થએલી છે અને તે પોતાની તે તે ધંધાકાર આશ્રિત ચલાવવાની સાથે જ જનસમાજની સેવા પણ બજાવે છે તે સારું તેની યોજના થઈ છે.

એક નાનીશ વાત

જેવી રીતે બીજા વર્ણો પોતાપોતાનાં કર્તવ્યો પ્રતિ રિ-જ્ઞા છે તે જ રીતે આરો દુન્નરી કોમો પણ નૈતિક જાન-પજાત પડી રહ્યા છે.

દરજીને ત્યાં ચાર વાર કાપડ આપ્યું એટલે તે સામ્રાજ્ય વાર જ રહે, સોનીને ત્યાં થોડી ઘણી પણ સોનાની ચોરી થાય જ, કાપડીઓ કાપડ આપવામાં, અનાજવાળો અનાજ આપવામાં દંશ અને શસ્તા કરે જ અને એ રીતે દરેક ધંધાદારીઓ અને દુનરીઓનું નતિક જીવન બગડી ગયેલું બહુધા દેખાય છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ ભારત જેવા ધર્મપ્રધાન દેશમાં બને તે ખરેખર શરમની વાત ગણાય. આ બાબતમાં તે ધંધાદારીઓ અને દુનરીઓ એટલી પ્રજા પણ જવાબદાર છે. કારણ કે તે સામા વ્યાપારી અને દુનરીને ખૂબ કસી લેવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. બીજી બાજુ તે ધંધાદારીઓમાં પારસ્પરિક સંપ કે સંગઠન હોતું જ નથી. ઉલ્ટા તે એક બીજા પ્રત્યે ધર્મીય હોય છે. આથી ભાવ ઝોછો કરી હલકી ચીજ આપવાની કે ઝોપું આપવાની પ્રથા તે વર્ગમાં ચાલુ થઈ ગય છે. એટલે તે ભૂલની જન્મદાતા તો પ્રજા જ ગણાયને !

આવા નૈતિક પતનથી દેશને ખૂબ હાનિ પહોંચે છે, અને માનવ માનવ પ્રત્યે પરસ્પરનો વિશ્વાસ નષ્ટ થાય છે. તે બદી અટકાવવા સારુ વ્યાપારીઓ અને દુનરીઓએ પોતપોતાના વર્ગનું સંગઠન કરવું જોઈએ, અને પ્રજાવર્ગે પણ આવા સંગઠનને ઉત્તેજવું જોઈએ. આમ કરવાથી નજીવી બાબતોમાં અસત્ય, દગા, છગ, પ્રપંચ, માયા વગેરે અધર્મનાં કામો થાય છે તે અટકે અને તેટલું જ સામાજિક જીવન ઉચ્ચ અને આદર્શ બને.

આજે રહેણાંની પ્રજામાં વિભાસી વૃત્તિ વધી ગઈ છે અને તેને બાંહે તેની આવશ્યકતાઓ પણ ખૂબ વધી ગઈ છે તેથી તે આવશ્યકતાઓના પ્રમાણમાં ઉપયોગી ચીજો કરનાં ઓટી જરૂરિયાતો અને બેજરૂરીયાતો સાધતો આજે વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવા માંડ્યાં છે. ભારતમાં અનેક કારખાનાંઓ, અનેક મિતો, અને અનેક કળાસ્થાનો વિસ્તર્યાં છે એ તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

આ સ્થળે એટલું કહેવું જોઈએ કે કળા અને વિજ્ઞાનનો વિકાસ એ કંઈ ખોટી વસ્તુ નથી. પરંતુ તે કળા અને વિજ્ઞાનનો હેતુ માનસ જાતિના વિકાસ અર્થે જ હોવો જોઈએ. તે જૂલું ન થટે.

સિનેમા, નાટક, નૃત્ય કે તેવી કાંઈ પણ કળાઓનું ખોલે પણ તેજ હોવું જોઈએ. જે માલિકો અને કળાકારો નિઃસ્વાર્થી અને સંસ્કારી હોય તેને જ આવી કળાઓનાં વિકાસ કે પ્રચારમાં સ્થાન મળવું હોય ખીજાને નહિ. તો જરૂર તે કળા રસમય અને ફલપ્રાપ્ત બની શકે. અને તે દ્વારા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણા મળે તથા પ્રજામાં સુસંસ્કારો વધે.

કાપડીયા, ઝવેરી કે કોઈપણ તેવા મંધાદારીઓ, કુન્નરીઓ કે કળાકારો સૌ રાષ્ટ્રપ્રજાનાં સેવાભાવી અને ઉપયોગી અંગો છે તેમની જવાબદારી પણ તેટલી જ મહત્ત્વભરી છે. જે તે પોતાની સ્વાર્થ ભાવના પોપવા ખાતર પ્રજાના નૈતિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે તો તે સૌથી વધુ ગુનેગાર છે. સમય પડ્યે પોતાના કર્તવ્ય ખાતર જ સ્વાર્થને જતો કરવા સુધીની તેમની તૈયારી હોવી જોઈએ. પત્રકારો અને સાહિત્યકારો.

એક આદર્શ મનુષ્યનું જીવનચરિત્ર મનુષ્યને ઉચ્ચ લક્ષ્ય પર પ્રેરે છે. એક તત્ત્વચિંતકના વિચારો જીવનમાં વિકાસ અને પ્રેરણા પૂરે છે. એક લેખકની કથાના પાત્રોનાં જીવનમાંથી કેંક દિવ્ય અને ભવ્ય શિક્ષાઓ સાંપડે છે. એક કવિનાં કાવ્યમાં કુદરતનાં અને ભાવના તથા લાગણીનાં ગંભીર દર્શન થાય છે. આ દ્રષ્ટિનિદુષ્ટી સાહિત્યની પ્રજાવર્ગમાં આવશ્યકતા હોય છે.

દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતી પ્રજાને પોતાના આમદેશમાં શું શું બની રહ્યું છે? અન્ય રંગો શું શું પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે? એવા એવા ૧૧૧ સમાચારો મળે કે જોઈ તે પોતાનું કન્યા સમન તે ખાતર પત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

પત્રકારની યોગ્યતા

તેથી પત્રકાર પણ પ્રજાને દોરનારો એક નેતા છે. તે પ્રજાને સુમાર્ગે જ લઇ જાય, સાચા જ સમાચારો પૂરા પાડે, વળનદાર દુકીકતોજ પ્રગટ કરે, કોઇ પણ સમાજ, વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રનો તે દુશ્મન નહિ પણ મિત્ર હોય અને નિઃસ્વાર્થી, નીડર અને દેશસેવક હોય, આવો જ પત્રકાર બની શકે. અને પત્રકારિત્વ ચલાવી શકે. પત્રકારની જવાબદારી કંઇ નાની સુની નથી. પ્રજાવર્ગની લાગણી દુભાય કે તે ખોટા માર્ગે દોરાય તેવા એક પણ લખાણને તે પોતાના પત્રમાં સ્થાન ન આપે.

આવા પત્રકાર બનવા માટે પત્રનું ધ્યેય આવું હોવું ધટે.
(૧) પત્ર કોઇ પણ સમાજ, કોમ કે સંપ્રદાયનું ન હોવું જોઇએ.
(૨) પત્રકાર સ્વાવલમ્બી, નીડર, ઉત્સાહી, ધીર અને વિવેકી હોવો જોઇએ. (૩) પત્રમાં પોતાના કે અન્ય લેખકોના જે કોઇ વિચારોને સ્થાન મળે તે વિચારો પીઠ, ઉદાર, સ્પષ્ટ અને કાર્યકારી હોવા જોઇએ.
કવિ કેવા હોય?

કવિ કેવળ કલ્પનાક્ષેત્રમાં ઉડનારાં જ હાથો ન રહે. તેના કાન્યને શબ્દે શબ્દે લોકમાનસને અનુસરતાં અને ઉદ્બોધતાં અસરકારક આદર્શન હોય. કવિ જનતાને રસમાં તરબોળ કરી કોઇ ઊંડા આદર્શમાં પ્રેરી જનાર હોવો જોઇએ.

લેખક કેવા હોય ?

લેખક નિઃસ્વાર્થી, વિચારક અને લક્ષ્યવાન હોવા જોઇએ. તેનું લખાણ ઉત્તેજનવાળું, હાલકું કે નીરસ ન હોય પણ બાવનાવાદી અને આદર્શ હોય. સાહિત્ય એવી સીધી અને સરળ બાપામાં હોય જોઇએ કે જે સામાન્ય અભ્યાસીને પણ મુસબ થાય અને તેની ટિમન પણ એવી દળવી હોવી જોઇએ કે સૌ કોઇ ખરીદી શકે.

ઉપદેશકો

ઉપદેશકો પોતે ચારિત્રશીલ અને ચાંનવાન હોવા જોઈએ. વિષયનું તેને વ્યાખ્યાન આપવાનું હોય તે વિષયનું તેમનું વિશાળ વાંચન અને જાંઠું ચિંતન હોવું ઘટે. અને તેનો ઉપદેશ પણ આખા લોકસમુદાયને ઉપયોગી, આશ્વાસનદાયક અને પ્રેરક હોવો જોઈએ. આ રીતે પત્રકારો, લેખકો, કવિઓ અને ઉપદેશકો પણ દેશની ઉત્તમ સેવા બજાવી શકે છે. માત્ર તેમનામાં કોઈ એક ચોક્કસ ક્ષેત્ર હોવું જોઈએ. અને તેની કાર્યદિશા પણ ચોક્કસ અને ઉપયોગી હોવી જોઈએ.

વૈદ્ય

જેની રીતે શરીરની પુષ્ટિ અથવા જોરાક ઇત્યાદિ તરબોની આવશ્યકતા છે તેની જ રીતે તે શરીરને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે જ્ઞાન અને તેનાં સાધનોની પણ આવશ્યકતા છે.

પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષણની સાથે પોતાની જાતને બરાબર વ્યવસ્થિત રાખી શકે તેવું વૈદિક જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું. અને તે ધાર્મિક શિક્ષા જોડકું જ આવશ્યક અંગ મનાતું. અદાર પ્રકારન વિદ્યાઓમાં આયુર્વેદનું મહત્ત્વ જાણ્યું રહ્યું છે, તે તેનું ૨૫૦૮ પ્રમાણ છે.

શરીરમાર્ગે શુદ્ધ ધર્મસાધનમ્ અર્થાત્ કે શરીર એ સૌથી પહેલું અને જીવ્યું ધર્મનું સાધન છે, અને તેની સ્વચ્છતા જાળવવામાં ધર્મની પણ રક્ષા છે, એ વાત પ્રજાવર્ગમાં સૌ કોઈ ૨૫૦૮ સમજતું હતું. ત્યારે વૈદ્યો કતા ખરા પરંતુ ત્યાંસુધી વૈદ્યોની સ્વતંત્ર સંસ્થા નહતી વર્તમાન દશા.

આજે તે વિવિધ પ્રજાવર્ગમાં ખૂબ ગૌણ થઈ ગયો છે. સામાન્ય પ્રજામાં તે જ્ઞાન નથી રહ્યું તેમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. સામાન્યમાં સામાન્ય દર્દનું પણ નિદાન અને તેને નિવારવાના ઉપાયનું જ્ઞાન શુદ્ધિમાન અને વ્યવહારમાં મલકા ગયું. પીડા માણ્યોને પણ દોષ તે વસ્તુ ખરેખર એ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. એ માન્યો જ્ઞાન

કમ ઉછેરવું તેનું પણ જ્ઞાન ન હોય તો તે પ્રજા રોગિષ્ઠ અને તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં જ વૈદ્યોની વૃદ્ધિ થવા પામી છે, અને આજે દેરદેર વૈદ્ય અને ડૉક્ટરોનાં પાટિયાં નગરે પડે છે. વૈદ્યો વધવાથી દર્દ વધ્યાં છે કે ઘટ્યાં છે તેનો નિર્ણય સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેમાં કંઈ આપણે વૈદ્યોને દોષ ન આપી શકીએ. પણ એટલું તો ખરું જ છે કે તેઓ જો ધ્યેયપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હોય તો પરિસ્થિતિમાં ખૂબ જ સુધાર થવા પામે એ વાત નિઃસંદેહ છે.

કર્તવ્ય

આર્યવૈદ્ય હો કે ડૉક્ટર હો, તેણે વૈદિકજ્ઞાન પ્રાચીન શાસ્ત્રથી મેળવ્યું હોય કે અર્વાચીન નવી સોધથી મેળવ્યું હોય તેમાં કશો વાંધો નથી. પરંતુ આટલી બાબતો તો તેણે અવસ્ય યાદ રાખવી જોઈએ.

[૧] પોતે માનવજાતનો સેવક છે.

બાપીમસ્ત માનવી અપાર દુઃખી હોય છે. તેમને શાન્તિ પહોંચાડવાથી તે પોતે પ્રસન્ન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ તન્દુરસ્ત મનુષ્ય પોતાના સમાજ કે દેશનું હિત કરી શકે છે. આ રીતે માનવજાતની સેવા એ ખરેખર સાચી અગત્યનું કાર્ય છે અને તે એક આદર્શ વૈદ્ય મુંદર રીતે બજાવી શકે છે.

[૨] વૈદ્ય નિઃસ્વાર્થતા કેળવવી જોઈએ.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન ઠરે કે જો એ નિઃસ્વાર્થી રહે તો તેમના પોતાના જીવનનું શું? અહીં આજીવિકાનો પ્રશ્ન નથી. કેવળ જો તે વૈદ્યજીતિ પર જીવે તો દોષ તો તેને તેની સેવાના બદલામાં તેનાં સ્થાન અને યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રજા તરફથી મહેનતાણું મળવું જોઈએ. અને તે જરૂર જાણી તે જો કંઈ પ્રજા વર્ગથી મેળવે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ તે જો કંઈ સે તેની માથે માથે તેને એ ખ્યાલ તો દોરે.

જોઈએ કે “ હું એક જવાબદાર વ્યક્તિ છું. ગરીબ પ્રજાને બોલાવ
ન થાય તેવી જાતનું માનું જીવન હોવું જોઈએ. ”

[૩] હવે થયા પછી તેને નિવારણું એટલું જ વૈધનું કર્તવ્ય નથી.
પરંતુ હવે ન થાય તેવી પરિસ્થિતિ લાવવાનો પ્રયાસ કરવો એ પણ
તેઓનું કર્તવ્ય છે.

આજે એવી વ્યક્તિઓ લાગ્યેજ સાંપડી શકે છે. કારણ કે
તેને તે શિક્ષણ સેતી વખતે પોતાની કર્તવ્ય પરાયણતાનું જ્ઞાન જ
આપવામાં આવ્યું નથી.

હવે મરો કે જીવો, તે ગરીબ હો કે તવંગર હો, બીજા દર્દી
તેને યાઓ કે મરો તેની ધણી વૈદ્યોને કે ડૉક્ટરોને કંઈ પડી હોતી
નથી. તેનું ઉદાહરણ જોઈએ. ઘણે સ્થળે એવું બને છે કે મૃત્યુ
પામેલા ગરીબ મનુષ્ય પાસે પણ છેલ્લે વખતે ધણી ડૉક્ટરોએ
પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરવાને બદલે તેમનાં સગાંવહાલાંઓ પાસેથી
પોતાની શી પાછએ પાછ લીધી હોય. ” માનવતાની દ્રષ્ટિએ પણ
આ કાંઈ તો નિંદનીય જ ગણાય. તો પછી પ્રજાના સેવકને તો તે
કેમ જ જાણે !

ડૉક્ટર કે વૈદ્ય એ ધંધાદારી વ્યક્તિ ન હોવી જોઈએ એ
ધંધો તો તેમને પ્રજાની સેવા અર્થે જ હોય અને માનો કે સાર્વજનિક
આ નિયમ લાગુ ન પડે અને અપવાદિત વ્યક્તિઓ વ્યાપાર
દ્રષ્ટિએ વૈદ્યકતો ઉપયોગ કરે તો પણ તેને માટે નૈતિક મર્યાદા તો
હોવી જ જોઈએ. બીજા વ્યાપારની જેમ વૈદ્યક પાછળ કેવળ સ્વાર્થ
ભાવના ન જ હોવી જોઈએ. વૈદ્યો જેટલે અંશે નિઃસ્વાર્થ હોય તેટલે
અંશે ગરીબ પ્રજાને તેમનો ઠીકઠીક લાભ મળી શકે.

હા, કેટલાક એવા ડૉક્ટરો છે ખરા કે જેઓ કાંઈ સંસ્થામાં
પોતાનાં સુખ અને શક્તિનો ભોગ આપી રહ્યા હોય ! પરંતુ તેઓ
જે તેટલામાં જ સેવાધર્મની છતિ સમાપ્તિ માની લઈ પોતાને
આવના ગરીબ દર્દી પર દયા ન કરાવે અને મૃત્યુની તિજ સજા

તો તેની આ સંસ્થાની સેવા એ કંઈ સાચી સેવા ન ગણાય. ખાસ કરીને તેમની વિદ્યા અને શક્તિનો લાભ ગરીબ પ્રજાને તો નિઃસ્વાર્થ-ભાવે મળવો જ જોઈએ.

એક વસ્તુ એ પણ છે કે વૈદ્યકત્વ ધ્યેય કેવળ ધનાર્જન ન હોવું જોઈએ. પણ ઉલટું તે પરમાર્થનું એક અંગ ગણાવું જોઈએ, અને તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી વૈદ્યની આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન વૈદ્યક જ ન હોય. આમ થવાથી આજની પરિસ્થિતિમાં ખૂબ જ પડે. ચર્મજવાનો સંભવ છે.

રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો

રોગોની ઉત્પત્તિમાં કેવળ પ્રારબ્ધ કે પૂર્વકર્મનો દોષ માને છે તે વસ્તુ ખરાબર નથી. રોગ થવાનું મુખ્ય કારણ તો મનુષ્યનું પોતાનું જ અચાન છે. શરીર એ માત્ર સાધન છે. તે ખરાબર કાર્ય આપી શકે તેવી તે તરફ મનુષ્ય માત્રે સ્વયં કાળજી રાખવી જોઈએ. ખાનપાન, રહનસહન, દવા, જળ વગેરે એવાં સ્વચ્છ અને પરિમિત જોઈએ કે તેથી તેની આરોગ્યતામાં ક્ષતિ ન પહોંચે.

બૂખ વિના ખાવું, જે તે ખાવું, અતિ પ્રમાણમાં ખાવું એવી એવી બૂલોથી રોગનો જન્મ થાય છે. તે વાતને મનુષ્ય બૂલી જાય છે તેજ તેનું અચાન. જો મનુષ્ય નિયમપૂર્વક સાદું અને સાત્ત્વિક ભોજન લે, આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ રાખે અને ઉદ્રિયોની સંયમિતાથી રહે તો રોગ ઉત્પન્ન થવાનું નિમિત્ત ભાગ્યે જ મળે. રોગ ઉત્પન્ન કરી પછી દવા લઈ તન્દુરસ્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો દરતા પ્રથમથી જ વિવેક રાખવો એ વધુ સલામતી ભરેલું છે.

પ્રજનવર્ગમાં આવી જનગૃતિ સાધવા માટે વૈદ્યોએ પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરીને પણ આનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું એ તેમનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

પ્રજાવર્ગના પારસ્પરિક વિનિમયમાં કે વ્યવહારમાં અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય તો તેને અટકાવવા અને માનવીયતા સ્વાર્થ તરીકે દર્શાવવાની જરૂર પડે છે તેને ન્યાય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ન્યાયનું ક્ષેત્ર માત્ર વ્યક્તિ પૂરું જ નહીં પરંતુ સમાજ તરીકે અને વિશ્વ જેવું વિશાળ છે અને હોય તેટલું, આ કષ્ટિ

યની અસર-અનુભવ-ફળ નિર્દેશન-વડીલોએ શું કરવું ?-વડીલોની
 મુદ્દિઓ-ઉપાયો-ફૂટા છેડા-પ્રાચીનતા અને વર્તમાનતા-ફૂટાછેડાનું મૂળ
 સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત-ભારતની ખેડારી-સંતતિનિયમનનું શુદ્ધ ખ્યેય
 અને તેનું પરિણામ-લગ્નજીવનની પરિસ્થિતિ-શ્રીસમાજની વર્તમાન
 હાલત-નારીજીવનનું વૈધવ્યજીવન-આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનો ઉપાય-વૈધવ્ય-
 જીવનનું એક કારણ-શ્રીસ્વાતંત્ર્ય.

કર્તવ્યખંડ

૨

૧ પતિપત્નીનાં કર્તવ્યો

૩૯

ગૃહસ્થજીવનનો પ્રારંભ-પતિ અને પત્ની એ શું છે ?-ગૃહસ્થ
 જીવનની પ્રારંભિક પ્રતિષ્ઠાઓ-એક આવશ્યક સૂચના-અનિચ્છનીય
 પરિણામ-એક વ્યાપી રહેલો ભ્રમ-પતનની પરિસીમા-શ્રીશક્તિ
 -કૃત્રિમ ફેશન-સૌંદર્ય એ શું છે ?-ફેશનના ગેરફાયદા-પતિ અને
 પત્નીએ પાળવાના નિયમો-

૨ સંતતિ પ્રત્યે માબાપનું કર્તવ્ય

૫૪

પિતાની ફરજ-પુરુષોને ઉપાલંભ-શ્રીઓને સૂચન-સંયમનું
 શુભ પરિણામ-ગર્ભાધાન પછી માતાએ પાળવાના નિયમો-દોહદ-
 ખાનપાન-વડીલોને નિર્દેશ-સુવાવડનો પ્રશ્ન-નિર્ભયતાનો જન્મ-ચાહતી
 બદી-બાળઉછેરના જ્ઞાનનો અભાવ-નાનાં બાળકો પ્રત્યે-એ ઉપયોગી
 વાતો-બાલશિક્ષણ-શિક્ષકોનું કર્તવ્ય-શિક્ષણનો આદર્શ-ઉપયોગી શિક્ષણ
 -કળા ક્ષેત્ર !-બાળક અને બાલિકાઓની શિક્ષણ પ્રભુલિકા-પરિણામ-
 નારીજીવનને ઉપયોગી કળા-સંસ્કારિતા-સાચું ધન-બ્યાબામ-લગ્ન-
 સમય-અનુમેશ લગ્ન-કન્યાવિક્રય-આવે સમયે માતાની ફરજ-સમા-
 જની જ્ઞાનદારી-કન્યાવિક્રયનું પરિણામ-જુદલગ્ન-લગ્ન સમયે-
 પેંગક-અશ્લીલ ગીટો-લગ્નવિધિ-વિદાય શિક્ષા-પુત્રી પ્રત્યે-પુત્રપ્રત્યે.

જ શાસ્ત્રકારોએ નીતિને ધર્મનાં એક અંગ તરીકે સ્વીકારી છે અને તે ખૂબ સમુચિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

નીતિ ધર્મનું અંગ શી રીતે ?

પ્રત્યેક શાસ્ત્રકારોએ સદ્ધર્મની વ્યાખ્યા આ રીતે કરી છે—

અદિષા સત્યમસ્તેયં ત્યાગો મૈષુનર્વજનમ્ । એટલે કે અદિસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને અહમ્કાર્ય એ પાંચ વસ્તુઓનો ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.

મનુષ્ય પોતાના પૂર્વગત કુર્મસ્કારો કે કુવૃત્તિને આધીન થઈને આત્મવિકાસ (ધર્મ) નું આ ધ્યેય ન ચૂકે તે ખાતર અથવા ખીજી રીતે કહો તો ધર્મની વૃદ્ધિ ખાતર પણ નીતિની પરમ આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ. કારણ કે નીતિ એ ધર્મની પુષ્ટિ માટે યોગ્યવેદી વસ્તુ છે. ગ્રંથવર્ગના સુખ અને શાન્તિનો મોટો આધાર પણ તેના પર નિર્ભર છે.

નીતિની દ્રષ્ટિથી તેની સુરક્ષિતા ગળગળવા માટે જે નિયમો રચાયેલા હોય છે તેને કાયદા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કાયદાઓના બંધનથી સમાજ કે વ્યક્તિ કોઈપણ છૂટી શકે નહિ. કારણ કે નિયમોની આધીનતામાં રહેવાથી કોઈ પણ પ્રસંગમાં તેને દુરુપયોગ ન થાય.

આવી નીતિના જે સંચાલક હોય તે ન્યાયાધીશ ગણાય. પ્રાચીન કાળમાં તે પદ ગ્રંથવર્ગના વિશ્વાસપાત્ર તે તે ગામ, તે સમાજ કે તે તે વર્ણના આગેવાનને સુપ્રત્ન હતું. અને જો તે સ્વ તેનું નિરાકરણ ન કરી શકે તો તે જાનતો હોયો ઉકેલ મહાસત્ત્વ પોતે જ લાવતા.

આજે એ આખી વ્યવસ્થાનો પલટો થયો છે તે કીટ છે અકીટ છે તે પ્રશ્ન વિવાદમય છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે ન્યાયનો ઉદ્દેશ આજે ભાગ્યે જ સચવાય છે. લોકકલ્યાણની દ્રષ્ટિથી પણ વસ્તુ અરેખર અસમ્ય છે.

ન્યાયને આભડછેટ

જે ન્યાયને પરિણામે માનવજાતિના દોષોની નિવૃત્તિને બદલે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થતી હોય, સમાજની વ્યવસ્થાને બદલે અવ્યવસ્થા વધતી હોય, ક્રોધ અને મુદ્દ મૂળથી નાબૂદ ન થઈ શકતા હોય અને પ્રજાને સાચું સુખ અને શાન્તિ આપવામાં જે ન્યાયનો કશોય ફાળો ન હોય તે ન્યાયને ન્યાય તરીકે શી રીતે ઓળખાવી શકાય? ન્યાય આજે પોતાના સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ ગયો છે તેથી જ આ દશા અનુભવાય છે.

અહીં વકીલો, જજો અને એથી યે આગળ વધીને સોફીસ્ટીકરો અને બેરીસ્ટરોનો તો થોડેથોડે જન્મતો જાય છે. નવીન પાક પથ્ય પ્રતિવર્ષ ખૂબ ફાલ્યે જ જાય છે. છતાં પ્રજાનું નૈતિક જીવન જોઈએ તે સુધર્યું નથી એ તો આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

ફાજલદાર, જમાદાર અને પોલીસો સંખ્યાબંધ હોવા છતાં ચોરી, મારફાડ અને દગા ફટકાની તો વૃદ્ધિ જ થતી દેખાય છે. આનું કારણ શું હશે? તે પ્રશ્ન ખરેખર વિચારણીય છે.

દેશનું નૈતિક જીવન આ બાબતમાં જવાબદાર છે તે વાત નિઃસંદેહ છે. કારણ કે ભારતમાં આવેલા એક ચીનાઈ મુસાફરે આખી ભારતીય વાત કરી લીધા પછી મુક્ત કંઠે ભારતની પ્રશંસા ગાર્હ હતી તે વાતને હજી બહુ લાંબો કાળ વીત્યો નથી. તેણે કર્યું હતું કે “આતિથ્યસન્માન, સત્ય, અદિસા, હિંસાચર્ય અને ત્યાગ ભારતમાં જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ઓગવે છે તે ભાગ્યે જ બીજે દશે.”

આજે તે મહુગુજોમાં ખૂબ મંકુચિનતા આવેલી આપણે આપણા જીવનપુસ્તકમાં પૂઠે પૂઠે વાંચી શકીએ છીએ. ભારતમાં જ વસતા જનો પોતાના બાપજો પર જોડેલા વિશ્વાસ નહિ ધરાવે તેટલો ઈતર દેશના લોકો પર ધરાવે, તેનું કારણ આપણી નૈતિક નબળાઈ છે. તે

નબળાનું ન હોવા છતાં ક્યાંથી ઉતરી આવી ? કોના સંસર્ગથી જન્મી ? ક્યા સંયોગોમાં જન્મી ? તે પ્રશ્નો પણ તેટલોજ વિચાર માગે છે, અને તેને અંગે જેમ દેશનું નૈતિક જીવન જ્યાંબદાર છે તેમ પ્રચલિત ન્યાય ધોરણ પણ જ્યાંબદાર તો છેજ. આજે ઘણીવાર એવું હડેએક બને છે કે ગુનેગાર છૂટી જાય છે ત્યારે સાચો માણસ માર્યો જાય છે, દલીલો કરનારા જખ્ખર વકીલો તથા ઉટપટાંગ સાક્ષીઓ ઉભા કરી કોર્ટમાં ફાવી જવું એ આજે સાધારણ વસ્તુ થઇ ગઇ છે. જો કે બાકી ન્યાય એ કંઇ મધુરી કાનુન નથી કે તેમાં ખૂલ ન થાય. પરંતુ તેવી ખૂલો તો અપવાદિત જ થાય. આજે આવું બનવું અપવાદ રૂપે નથી રહ્યું આજે તો એ અપવાદિત વસ્તુ જ રાજમાર્ગ બની ગઇ છે.

હવે શું કરવું ?

આજના ન્યાય ધોરણની પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવાં જોઈએ. આ પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવામાં કોઇ સંસ્થા કે સરકારને દાનિ પહોંચવાની નથી. દેશને કંઈ નુકશાન થવાનું નથી તેમ તેને માટે કાપદાઓ પણ સાત બદલી નાખવાની જરૂર નથી. માત્ર નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

[૧] આજે ન્યાયનું અવલંબન દલીલોપર ખદ્દુ અંશે નિર્ભર રહે છે. તેને બદલે દલીલો કરતાં તેની વાસ્તવિકતા પર વિશેષ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

[૨] ન્યાયાધીશો વાસ્તવિકતાને શોધી શકે તેવા વિચારક, પીઠ અને સત્યપરાયણ હોવા જોઈએ.

[૩] પ્રત્યેક ગુનાની શિક્ષાઓ નવા ગુનાને જન્માવનારી ન થઇ પડનાં ગુનાનું નિવારણ કરે તેવી શિક્ષા મળવી જોઈએ.

આમ થતાં છતાં વકીલો, ન્યાયાધીશો એ ખદ્દુ રહેશે ખદ્દુ પણ તેનું સ્થાન અને ધ્યેય અવસ્થ બદલી જશે.

પ્રજાપ્રત્યે

પ્રજામાં આવા ગુનેગારો ઓછા પાકે તે સારુ સમાજ અને જાતિનાં સંગઠન પ્રત્યે પણ રાજસંસ્થા કે સરકારે લક્ષ્ય આપવું જરૂરી છે. એક નાનામાં નાની કામનું પણ બંધારણ હોવું જોઈએ. આમ થવાથી તે તે સંગઠનથી તે તે જાતિ અને સમાજની આગેવાન વ્યક્તિઓના શરીરે તે તે સમાજ કે જાતિની જવાબદારી રહેશે અને નાની નાની બૂલોનો તો તેઓ અંદરોઅંદર નિકાલ લાવી શકશે અને તેઓ પોતપોતામાંજ તેના લવાદો ચૂંટી તકરારનો અંત લાવશે. આથી સરકારને અધિક અમલદારો કે લશ્કર રોકવાની જરૂર નહિ રહે, અને તેમ થવાથી તેટલો રાષ્ટ્રપર પણ ખર્ચનો બોલો ઓછો થશે. આ બંને દ્રષ્ટિએ આમ થવું સુહિતકર છે.

ગુનાનું મૂળ

કોઈપણ ગુનેગાર થયેલો માણસ સંયોગ અને કારણો સિવાય ગુનેગાર થયો હોતો નથી. પ્રથમ તો નિરુપાયેજ તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ તેના પર ગુનેગારની છાપ ઠોકાતી જાય છે. અને ઉઘટા ઉપચારો અજમાવાના જાય છે તેમ તેમ તે વધુ પાપી બનતો જાય છે. એટલે આ વિષયમાં તેણે નિષ્ણાત માનસશાસ્ત્રીઓ રાહી તેમને સુધારવાનો પ્રયાસ કરવો તે વધુ ઉપયોગી છે.

માબાપો અને સમાજ

માબાપોએ બાળકોને નાનપણથીજ નીતિ અને ધર્મમય સંસ્કારો તેના જીવનમાં રેકવા જોઈએ. શિશુકોએ માનસશાસ્ત્રી બની આવા આવા દુર્ગુણોનો જન્મ ન થાય તે પ્રત્યે લક્ષ્ય આપવું જોઈએ અને સમાજના નેતાઓએ સમાજની વ્યક્તિઓ પાપ કે અપરમ ન કરે તે સારું તેની આર્થિક સ્થિતિ તથાસર્વા રહેવું જોઈએ. તે સાધનરીત

હોય તો તેને સહાયતા પહોંચાડવી જોઈએ, અને સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી ખર્ચાળ પદ્ધતિઓને એક ગરીબ કુટુંબ પણ સાધનસંપત્તિની દરોજમાં ઉછું રહી શકે તેવી દળવી બનાવી દેવી જોઈએ.

આ રીતે ન્યાયની વધુ રક્ષા થવાનો સંભવ છે. અને ન્યાયની રક્ષાની તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને આવશ્યકતા છે- સૌ પોતપોતાની જવાબદારી સમજે અને નીતિ પરાયણ રહે તો અવિશ્વાસ, માનસિક વ્યથાઓ, અતિ સ્વાર્થ અને અધર્મ કે જે દોષો રાષ્ટ્રપ્રગ્મની સંસ્કૃતિને કારી રહ્યાં છે તેનો સહેજે અંત આવી રહે.

રાજ અને પ્રજા

૧૩

રાજસંસ્થા ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ વર્ણવ્યવસ્થા છે. ત્યારથી રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા જાળવવા સારુ ચાતુર્વર્ણ્યની યોજના થઈ ત્યારથી જે વર્ણ કતાવ કિલ ગાયત કલ્પદમઃ ક્ષત્રવ્ય શબ્દો મુખ્યેષુ સ્વઃ ॥ રણવંશ ॥ (અર્થાત્) રાષ્ટ્રની પ્રજાને દુઃખમાંથી બચાવી રક્ષણ આપતો હોતો તેની ગણના ક્ષત્રિય સમાજમાં થતી. પરંતુ ત્યારે તે આખો વર્ગ ક્ષત્રિય તરીકે અને તેનો કોઈ એક નામક હોય તે નૃપતિ તરીકે ગણાતો. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નૃપ, નૃપતિ, બૃપતિ, પાર્થિવ ઇત્યાદિ નામો મળી આવે છે.

પાછળથી તે સુબટને સેના મુખત કરવામાં આવી અને આખા રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા સારુ તેના બધા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અમુક જમીન તથા અધિકારો તેને સોંપવામાં આવ્યા. તદુપરાંત પ્રજા તરફથી તેને કર અને કૃષિભાગ આપવાનું પણ નિયત થયું. ત્યારથી તે નૃપ મટી રાજા બન્યો. સેવકવૃત્તિને બદલે સ્વામીવૃત્તિનો એવ તેમને ત્યારથી લાગવા માંડ્યો. રાજસંસ્થાનો આ મૂળ ઇતિહાસ છે.

રાજગુણો

ગીતાજીમાં ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક ગુણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:—

કૌંયં ભેજો ધૃતિર્દાંદ્યં મુદ્ધે વ્યાવ્યવસ્થાવનં ।
દાનર્દામ્યરમાયશ્ચ ક્ષત્ર્યં વર્મ સ્વમાવર્ત્તં ॥

દ્યૌર્ધ, તેજસ્વિતા, ધૈર્ય, ચાતુર્ય, નીડરતા, દાતૃવૃત્તિ અને ઔશ્વર્ય માટલા ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક ગુણો છે.

આવા ગુણોને લઈને પ્રજા તેના તરફ પિતૃભાવે વર્તે અને તે પશુ પોતાનું કર્તવ્ય સમજી પોતાની અંગત પ્રજાની જેમ તે પ્રત્યે વર્તે. નીતિશાસ્ત્રમાં પણ તેમના ધર્મનું બહુ મુંઢર ચિત્રણ આપ્યું છે.

दुष्टस्य दंडः सुजनस्य पूजा न्यायेन कोशस्य च संप्रवृद्धिः
अपक्षपातो रिपुराष्ट्रचिंता पंचापि धर्मा नृप पुंगवानाम् ॥

દુષ્ટતાને દંડવી, સુજનતાની પૂજા કરવી, પ્રજા અર્થે ન્યાય દ્વારા ભંડાર સાચવવો, પુત્ર અને શત્રુ બન્ને પર ન્યાય દ્રષ્ટિએ સમાનતા રાખવી અને પોતાના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સતત ચિંતવવી એ નૃપતિઓના પાંચ અનિવાર્ય ધર્મો છે.

પરંતુ જેમ જેમ સાધનો અને સગવડો મળતી ગઈ તેમ તેમ આદ્ય પશુ અને વૈશ્યો બૂલ્યા તેમ ક્ષત્રિયો પણ ક્રમશઃ પોતાના આ બધા ધર્મો બૂલતા ગયા, અને તે કર્તવ્ય ચૂક્યા પછી તે સંસ્થાનું ધીરે ધીરે સ્વરૂપ પલટાવા લાગ્યું અને તેમ થતાં ક્રમશઃ તે કષ્ટ સ્થિતિમાં મૂકાઈ તે આજ આપણી નજર સામે પ્રત્યક્ષ છે એટલે તે વિશે કશું કહેવાપણું રહેતું નથી.

તેમ ધવાનાં કારણો

ન્યારે વિશ્વાસિનાનું જોર વ્યાપે છે, સત્તાના મદની ખુમારી ચડે છે ત્યારે અધર્મ અને અત્યાચારની પરંપરા એક પછી એક વધતી જાય છે. અને તેમાં પ્રજા વર્ગનાજ અગ્રેસરો સ્વાર્થ અને લાલચને વશ થઈ તેમાં સાથ પૂરે છે ત્યારે તો તે પરંપરા વિરાટ સ્વરૂપ પકડે છે અને તેને બોગ પડેલી પ્રજાને તેના પંજામાં પકડી કચડી તારાજ કરે છે. આવાં દ્રષ્ટાંતો જેમ ઈતિહાસના પાનામાં દેખારી છૂટે તેવી રીતે દેખાવે છે, તે રૂપમાં આજકાલની રાજન્યાદી પણ ઉપરથી મુંઢર દેખાવા છતાં અંદરથી કરાગનાના પ્રત્યક્ષ દર્શન દે છે. દેશાજ પ્રજા આ ત્રાસથી હવે ત્રાસી ઉઠી છે.

આવા સમયે પીડિત પ્રજાનો પોકાર આવે છે કે રાજસંસ્થા શા માટે જોઈએ ?

ભક્તશ્રી તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—

શોચિય નૃપતિ જો નીતિ ન જાના ।

જેહી ન પ્રજા પ્રિયપ્રાણસમાના ॥

તે રાજાને જોઈને દુઃખ થાય છે કે જેને પોતાની નીતિ બાન નથી. અને પોતાના પ્રાણુસમાન જેને પ્રજાપર પ્રેમ નથી તે નૃપતિ નિરુપયોગી છે.

રાજસંસ્થા ઉપયોગી છે કે ?

રાજસંસ્થા ન જોઈએ એવો પક્ષ આજે બહોળા પ્રમાણમાં છે તે કહે છે કે “ આજે વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રજ્ઞાલિકા છિન્ન બિન્ન થઈ છે. જન્મવર્ણ પ્રમાણે મનુષ્ય કર્મ કરતો નથી કે ગુણ દાખવી શકતો નથી.

દાખલા તરીકે બ્રાહ્મણવર્ગ કેવળ અધ્યાત્મ વૃત્તિપર જીવતો કે કેવળ સંસ્કૃતિ પ્રચારતો આજે જોવામાં આવતો નથી. તેજ રીતે વૈશ્ય અને શૂદ્રના સંબંધમાં પણ છે. સારાંશ કે જાતિગત વર્ણમાં અને ગુણકર્મમાં પરસ્પર વિરોધ માલુમ પડે છે. તે દ્રષ્ટિએ આજે જાતિગત પરંપરા પ્રમાણે ચાલતી આવેલી રાજસંસ્થા પણ ચાલુ રૂપમાં પરિવર્તન માગે છે.

વળી આજે આખા વિશ્વ સાથેનો સંબંધ પ્રતિદિન વધતો જાય છે. પ્રજાની શક્તિનો વિકાસ થયો છે. પોતાના બ્યક્તિગત સ્વાર્થને બદલે આજે આખા વિશ્વના હિતની વિચારણા દરેક રાષ્ટ્ર કરી રહ્યું છે. ભારત સિવાયના ઈતર દેશના ચાલવીએમાંથી રાજસંસ્થાનો સ્વર્થ અથવા ફરજિયાત લોપ થતો જાય છે. અમેરિકાના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ જેવા આજે પ્રજાની સાથે વિચારોમાં અને વર્તનમાં બંધુત્વ દાખવી રહ્યા છે. ત્યારે આજની ચાલવીએ તો ઉઠી ત્રાસદાયક થઈ પડે

છે. આ બધાં કારણોથી આ સંસ્થાની અનાવસ્યકતાનો નાદ ચોમેરથી ગુંજતો ઠરુંજોચર થાય છે.

બીજી વાત

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે દેશને ઈતર દેશના દમનથી બચાવવો એ ક્ષાત્રધર્મ છે અને દેશની રક્ષા સારું રાજસંસ્થાની આવસ્યકતા છે કે કેમ ? તેનો પણ તે ઉત્તર આપતાં કહે છે કે ધડીભર માની લો કે ઈતર દેશની ચડાઇ આવે, તો પણ ત્યાં આગળ આજની રાજ-શાહી કશી કાર્યકારી નથી તેને માટે તો પ્રજાએ પોતેજ કેળવાઇ જવું એ વધુ યોગ્ય છે.

આવી રીતે એક તરફ મોટા પ્રજાવર્ગ રાજસંસ્થાની અનાવસ્યકતા સમજતો થઇ ગયો છે ત્યારે બીજી બાજુથી હજી પણ એ રાજસંસ્થા 'યાવત્ચંદ્રદીવાકરો' અમર રહો એમ અવાજ આવ્યા કરે છે. તો તે બે પક્ષમાં કોની વાત સાચી ? એ જાણવા ઇચ્છનારે સમજી લેવું ઘટે કે કાર્મ પણ પક્ષને રાજસંસ્થાના પોતાના પ્રત્યે દ્વેષ કે વૈર નથી અને દોષો પણ ન ધટે. જેઓ રાજસંસ્થાને ઉખેડવાના વિચારો સેવે છે તે કેવળ રાજશાહીના દૂપણને લઇનેજ. એ દૂપણ ચાહ્યું જાય તો એ રાજસંસ્થાનો સમૂહો નાશ કરવા ઇચ્છનાર વર્ગ પણ તેને ચરણે મૂકશે અને રાજસંસ્થાની સેવાનો લાભ લેવા તત્પર બનશે. એમ બારીક નિરીક્ષણથી જણાઇ આવે છે.

રાજશાહી એટલે ?

ઉપર્યુક્ત રાજના ધર્મ અને ગુણોનો નાશ અને દુર્ગુણોની ઉત્પત્તિ પ્રજાએ અદાગ અને અતિ પરિશ્રમથી મેળવેલા ધનનું અન્યાયથી અપહરણ કરવું અને તેને વિલાસની આગમાં દહનાવી દુરુપયોગ કરવો. પ્રજાનું રક્ષા ચૂંટી ચૂંટીને મોટરો દોડાવવી, મહેલમાં બહાલવું અને મીઠામીઠા તથા એક એક લક્ષપ્રત્યંગ ન્યુનિલિ મદોતસર, સરારી અને એવાં એવાં કાર્ય પાછળ કરોડોનો પુમાટો કરવો. પોતાની આવક

કરતાં અધિક ખર્ચાળ જીવન રાખી રાજ્યને ઝડપી બનાવે જ. પોતાની પ્રાણુવલ્લભ પ્રજાને ગુલામીની જંજીરોમાં જકડી રાખી પોતાના સ્વાર્થ માટે ધર્મ-ધર્મ, સંપ્રદાય-સંપ્રદાય, જાતિ-જાતિ અને કુટુંબ-કુટુંબમાં ઝગડાઓ ઉત્પન્ન કરાવવા અને તે દ્વારા ધન હરણ કરવું. અમલદારોના પાશવી પંખ દ્વારા તેને ચઘદી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો. સત્તાશાહીના જુલ્મો તળે પીસાતી પ્રજા પર આંખમીંચામણ કરવાં, પોતાના હુકમ સ્વાર્થ ખાતર પ્રજાનું વાણિજ્ય લૂંટી લેવું. ખોટા વ્યસનો અને પ્રજાની સંસ્કૃતિનું ખૂન કરનારી બીજી બદીઓ પોતાના સીવૃત્તિનો પ્રજા પર અમલ કરવો. બીતરથી સડેલા રાજ્યનને ઉપરથી સુંદર દેખાડવાનો દંભ કરવો. આંતરિક દમન છતાં ઉપરથી પ્રજા પ્રત્યે વફાદારીનો ખોટો ડોળ દેખાડવો ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

શુભચિન્ત્ન

આવી રાજશાહીથી મુક્ત થવા આજના કેટલાક ઉદાર અને સંસ્કારી રાજવીઓ ઇચ્છી રહ્યા છે. કેટલાકે તો એ માર્ગમાં પગરણ પથ માંડ્યા છે. કેટલાક રાજવીઓએ પોતાની પ્રજા સ્વાવર્ણનો અને સુખી બને તે સારું પોતાનો સ્વાર્થ પથ જતો કર્યો છે. કરના બોગથી પ્રજાને હળવી બનાવી છે. તેમને સંસ્કારો મળે તેવી શિક્ષણની પરખેસાડી પ્રજાની સગવડ માટે સાધનો ગોઠવ્યાં છે. પરંતુ દુઃખની અને વધુ ખેદની બિના તો એ છે કે તે રાજવીઓનો પાસવાન વર્ત ઉચ્ચ સંસ્કારોને પોષવાને બદલે નીચ સંસ્કૃતિની ઉત્તેજનામાં વધુ રસ લે છે.

પાસવાનો અને અધિકારી વર્ગ

પ્રાચીન કાળમાં રાજાઓના સલાહકારો તરીકેનું કનંચ રાજવીઓ કરતા. તેઓ નિઃસ્વાર્થ અને નિઃપક્ષપાતી દેવાથી નૃપતિઓની તુટિનું તેને જાન કરાવી ચકના.

૩ પુત્રનાં માઆપ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો ૮

માઆપની સેવાનું સંસ્મરણ-અધમતાનો પરિચય-અભક્તિ કારણ-સ્વચ્છંદતા-સ્વચ્છંદતાનું પરિણામ-વિચારોની અસમાનતા પુત્રોને સૂચન-માતૃપીતૃ સેવા-સેવાનું રહસ્ય.

૪ સાસુ સસરાનાં કર્તવ્યો ૯૧

ત્યારે બને છે શું?—સાસુશાહીના સંસ્કાર-ટોંકટોંકની કુટેવો કર્તવ્યો-વિધવા બહેનોનાં ચિતક-સાસુ સસરાની ફરજ.

૫ સાસુ સસરા પ્રત્યે વાહુનાં કર્તવ્યો ૧૦૨

વધૂવર્તન-કુટુંબજાવ-કર્તવ્યો-વહુશાહીના પંખમાં-સાચી સલાહ

૬ ભાંડુનાં કર્તવ્યો ૧૦૬

બાઈ બાઈ વચ્ચે-આજની પરિસ્થિતિ-તેમ થવાનું કારણ-વિલાસીવૃત્તિ-ભાવના-બાઈ અને બહેન-એન અને બાઈ-બાબી અને દિયર-સાબી પ્રત્યે-નણુંદ અને ભોગ્ગઈ-વર્તમાન પરિસ્થિતિ-કર્તવ્ય

૭ દરાણી જેઠાણી ૧૧૮

વર્તમાન પરિસ્થિતિ-આ સ્થિતિ થવાનું કારણ-સરલ માર્ગ

૮ મિત્ર ૧૧

મિત્રતાનું મૂળ-મિત્રપદની જવાબદારી-મિત્રના સફળજો-મિત્રતાનું ફળ-વિચારમાં મિત્રની આવશ્યકતા-મિત્રતાનાં દૂષણ-સ્વાર્થ-દુર્ગ્ધ-સત-અનિશ્ચિનતા-અવિશ્વાસ.

૯ વડીલો અને વહુવાનો

મામાનું કુટુંબ-કાકા-માસી અને ફર્ષના-નાના નાની અને દાદા દાદી-તીણો અને પુત્રનેનો મનભેદ છા મોટે ?-નિવારણના ઉપાયો-અદિપ્રકૃતિ અને સ્તેદ-સ્મરણીય વાતો-જમાઈ અને સાસુ-સસરા-સ્નેહ-વેપાઈઓ-વેપાઈો-સાળા અનેતી-સાડુ.

૧૦ કુટુંબ નિર્માણ ૧૩૬

કુટુંબ શું કરે છે ?-કુટુંબનું નિષ્પન્ન-નિષ્પન્ન નિશાન-નિષ્પન્ન નેનો મેષોઃ ૮.૫૧ ?-પુરુષ અને પ્રારબ્ધ-કુટુંબ નિર્માણ-ધર

પ્રધાન કે તેવો છતર વર્ગ પણ પ્રજાના હિત તરફ દ્રષ્ટિ રાખી જુલેલા રાજવીને વિવેકપુરઃસર સમજાવવાનું કાર્ય કરી શકતો હતો તે આપણે ધણીવાર સાંભળ્યું છે.

અમલદારો

પરંતુ આજે એક નાનામાં નાના પોલીસથી માંડીને મોટા અધિકારી સુધી તેનામાં સત્તાનો મદ ખૂબજ વ્યાપક થઇ ગયો છે. તેઓ પ્રજાના સેવકો છે તે વાતને જૂલી સ્વામી થઇ બેઠા છે. પોતાને સ્વાર્થ અને સત્તા ચલાવવા સારું તે રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવાનું પૈશાચિક કાર્ય કરવા સદા તત્પર રહે છે. આજનું વ્યાપી રહેલી રાજશાહીમાં આ એક મોટું કારણ છે.

તેઓનાં કર્તવ્યો

(૧) પોતે પ્રજાનો એક સેવક છે તેમ સમજવું.

(૨) પ્રસંગ પડ્યે પ્રજા અને રાજા બન્ને વચ્ચે ઉપસ્થિત થતા ગુંચવણીના પ્રશ્નોને ઉઠેલી તેઓનો પ્રેમગૂંચ કાયમ રહે તે રીતે વર્તવું.

રાજપ્રજાનાં કર્તવ્યો

[૧] પ્રજાપ્રેમ:—

રાજા અને પ્રજા બન્નેનો પ્રેમ સંબંધ એટલો બધો નિકટનો અને સ્નેહભર્યો હોવો જોઈએ કે પ્રજાનો એક અદનો મનુષ્ય પણ મહારાજાના મંદિરમાં કાર્યપ્રસંગે ગમે ત્યારે જઈ તેની મુલાકાત લઈ શકે અને ચોતાના હૃદયની વાત નિઃસંકોચ કહી શકે.

[૨] સંસ્કૃતિવિકાસ:—

પ્રજામાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવો એ નૃપતિઓનું સૌથી અગત્યનું અને મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પ્રજાની આર્થિક પરિસ્થિતિ કરતાં પણ વસ્તુ પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ.

સંસ્કૃતિ સુધારનાં ચિહ્નો

જે પ્રજા પરસ્પર સંગઠિત હોય, સેવાપ્રેમી હોય, જ્યાં ચોરી, વિલાસ કે લંપટવૃત્તિનાં દર્શન બાબેજ થતાં હોય.

જ્યાં ચરીરને હાનિકારક વ્યસનો ન દેખાતાં હોય.

જ્યાં ચોતાની સ્વાદૃષ્ટિને ચોપવા દુધાળાં પશુઓ હજીવાનાં કારખાનાં ન હોય.

જ્યાં શોર્પ, દુમા અને સાગી દયા હોય.

જ્યાં કલેષ, રાષ્ટ્રદ્રોહ અને દંભ બાબેજ હોય.

જ્યાં વ્યાપારીથી કૃષિકાર કરતો ન હોય.

જ્યાં સ્ત્રીઓને અગમ્ય હોય.

જ્યાં જાતિ જાતિ વચ્ચે અને ધર્મ ધર્મ વચ્ચે અસહિષ્ણુતા નહિ બન્ને પ્રેમ હોય. આ બધાં સંસ્કૃતિ સુધારનાં ચિહ્નો છે આમ સંસ્કૃતિ સુધારમાં પ્રજાના સુખનો એટલો આધાર છે.

જ્યાં શોર્પ, લંપટાઈ, કમાઈ રાષ્ટ્રદ્રોહ, કલેષ, જુગાર, વ્યસનો અને બીજાનાં જોર બાબેજ છે. ત્યાં દોષતના ખજાનાઓ દોષ જ્યાં સાંતિનું નિદુએ હોવું નથી. સાચી સાંતિનો આધાર સંસ્કારિતા પર નિર્ભર છે.

હેમ થાય !

આવી સંસ્કૃતિના પ્રચાર માટે પ્રથમ તો નૃપતિઓએ પોતે સુધરી જવું જોઈએ કારણ કે ' યયા રાજા તયા પ્રજા ' તે કથન પ્રમાણે જે સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ નૃપતિમાં હોય છે તે પ્રજામાં વહેલા મોડા અવશ્ય ઉતરે છે. એટલે જેમ સંતતિ ખરાબ નિવડે તેમાં તેના કરતાં માળાપ વધુ જવાબદાર છે તેમ આ વિષયમાં પણ પ્રજા કરતાં મહારાજા વધુ જવાબદાર છે. તેને ગોપ્તાઝણ પ્રતિપાળ, ધર્મરક્ષક, પરમપિતા ઇત્યાદિ તે સારુ કહેવામાં આવે છે. ઉપરના દુર્ગુણોથી તેને સૌથી પ્રથમ છૂટી જવું જોઈએ.

(૨) શિક્ષણ

સંસ્કૃતિસુધાર માટે ખીજું સાધન શિક્ષણ છે. દરેક શાળાઓમાં ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કૃતિ પોતે તેવું સ્વતંત્ર સાહિત્ય તેને પૂરું પાડવું જોઈએ. તે સાહિત્ય કરતાં પણ સૌથી પ્રથમ તો શાળાના શિક્ષક શિક્ષિકાઓ સદાચારી અને સુદ્રઢ હોવાં ધટે. તેઓ બાળકોનો રોજ કળવી ઇતર કળવણી કરતાં આવી સંસ્કૃતિવિકાસની કળવણીમાં વધુ ફાવિત રહે.

વળી બાળકોમાંથી સંસ્કારો ધેર ગયા પછી ન બુંસાય તે માટે તેવી લાવનાઓનો પ્રચાર કરવા માટે તેવો વર્ગ ખાસ શકવો જોઈએ કે જે સમાજની કુદિઓ દૂર કરી સમાજમાં સંસ્કૃતિનાં નવચળતરો ચળે. સ્ત્રીઓમાં બ્યવહાર શિક્ષણનો પણ તેની સાથે જ વિકાસ થવો જોઈએ. તે વર્ગની સુશિક્ષિતતા પ્રજાવર્ગની સુધારણાની ચાવી છે.

(૩) આર્થિક ઉન્નતિ

સૌથી પહેલાં સામાયિક દ્રષ્ટિએ આર્થિક પ્રકરણ વિચારવું ધટે. મુદીબર મુદીવાળાઓ કે યોગ્ય જીવિમાનો જેનો લાભ લઈ શકે તે ઇર્ષ આર્થિક ઉન્નતિ ન કહી શકાય. તેમ ખૂબ ધનસંપદ કરવો તે પણ ઇર્ષ આર્થિક ઉન્નતિ નથી ગણાતી. આર્થિક ઉન્નતિમાં માત્ર આટલું જ મુખ્યત્વે વિચારવાનું હોય કે મારા તંત્ર નીચે રહેલી કોષ

પણ વ્યક્તિ જૂએ મરતી ન હોય. એક સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્ય સહેલાઈથી પોતાની આવશ્યક સામગ્રી મેળવી શકે.

આમ કરવામાં યંત્રવાદને તિલાંજલિ આપી ગ્રામ્યઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગની ખીલવણી પ્રથમ જ કરવી પડશે.

આાથક મુરકેલીનાં કારણો

પ્રજાપર મોટા પ્રકારના કર અને વેરા નાંખવાથી રાજની તિબેરી તર થતી હોય તેમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ અધિક કર વેરા નાંખવાથી તો કૃષિકાર અને વ્યાપારી બન્ને પાંચમાલ થાય છે, અને તે પાંચમાલ થવા પછી તો ખોરાકહીન રાખેલી ગાય પાસે દૂધ લેવા જેવો તાલ બની રહે છે. જે રાજવી દીર્ઘદ્રષ્ટિ રાખી ઝોઝા કરવેરા રાખે છે તેની પ્રજા સમ્પત્તિચાળી રહેવાથી ઉઘટો તેને પાછળથી બેવડો લાભ થાય છે, એ ખૂબ સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

આથી પ્રજાને આબાદ રાખવા સારુ બને ત્યાંમુઘી કરવેરા ઝોઝો જ રાખવો ઘટે. અને જે ધન મેળવાય તેનો પોતાના વિદ્વાસ ખાતર નહીં પરંતુ વિશેષતઃ પ્રજાવર્ગને શિક્ષણ તથા સુખ અને સગવડનાં સાધનો આપવામાં તેનો સદુપયોગ થવો જોઈએ.

જે દ્વારા સંસ્કૃતિનું અધઃપતન થાય તે શિક્ષણ નથી. માટે પ્રજામાં શિક્ષણ એવું આપવું જોઈએ કે જે દ્વારા પ્રજામાં સ્વાવલંબિત્વ, પ્રેમ, ઐક્ય, શબ્દપ્રેમ અને ધાર્મિકતામાં ઉન્નતિ થાય અને સુખ સગવડનાં સાધનો પણ પ્રજાને વિદ્યાસી કે પામર બનાવે તેવાં નહીં પરંતુ ઉપરનો બાવનાનાં પ્રેરક હોવાં જોઈએ.

આવો ચાલ નવા દર્શોઆ ઉત્પન્ન કરવાની દોરપીટક નહીં બનાવે પણ દર્દ ન થાય તેના ઉપાયોની યાગાઓ બનાવશે. તે ચક્રો, નગ, વિન્નગીચી છત્પાદિ સાધનોને બદલે કુદરતી હવા, પ્રમાણ વડે મહે તેવી યોગના અને ઉદ્યોગમંદિરા બનાવવા પ્રતિ વધુ હથ આપશે. આ તો માત્ર એક વસ્તુ નિર્દેશ છે.

આર્થિક સંકટામણુનું મુખ્ય કારણ તો પ્રગ્નની અજ્ઞાનતા છે. તે અજ્ઞાનતા બિન્નબિન્ન પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરીકે કાલાંતો એક ખેડૂત બધી સામગ્રી ધરાવે છે. તે તેમાંથી કપાસ, રૂ, કપાસિયા વગેરે ઉત્પન્ન કરી રૂમાંથી વસ્ત્ર બનાવી શકે છે અને કપાસિયા પોતાનાં ઢોરને ખવડાવી તેમાંથી ચરીરનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો દૂધ, ઘી વગેરે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પરંતુ તેને બદલે તે તાત્કાલિક લાભ ખાતર કાલાં વેચી નાખે છે. આથી તેને બમણું નુકસાન વેઠવું પડે છે. આમાં તેની અજ્ઞાનતાનું જ કારણ છે.

કૃષિકાર પોતાનું સારામાં સારું ખાતર વેચી નાખે છે. કેમ વાવવું તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી. આથી સારી જમીન કે જેમાંથી તે ત્રણ મોસમ સર્ક શકે તેમાંથી બહુ જ ઓછું ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

કેટલીક વાર સુદૃઢ કૃષિકાર પાણી, બળદ, જમીન ઇત્યાદિ સાધનોને અજાણે પણ નિષ્ફળ ગત્ય છે. આવે પ્રસંગે તેને કૃષિનું જ્ઞાન અને સાધનો આપવાથી ઘણી વખત કંઠણ મુશ્કેલીનો સરળ રીતે ઉકેલ આવી રહે છે.

બાપારીઓમાં પણ કઈ વસ્તુ કેવી રીતે રાખવી, લાવવી અને વેચવી તેનું તેને જ્ઞાન ન હોવાથી બહુ નુકસાન વેઠવું પડે છે.

આથી તેઓને પોતપોતાના બાપારનું શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થાથી રાગન અને પ્રગ્ન બન્નેને લાભ થવાનો સંભવ છે.

આર્થિક સંકટનું ત્રીજું કારણ સામાજિક કુરૂદિઓ છે. પોતાનું ધર ન પડે એવા છતાં લગ્ન, કારજ અને એવા એવા વરાઓ પાછળ ધણે દબ્યબ્ય થાય છે તો આવા કુરિવાને નૃપતિઓએ પોતે જ અટકાવવા જોઈએ.

આ બાબત કારણોને દલીલી ઔદ્યોગિક તથા બેતી વિગતો ઉન્નતિ તરફ લઈ આપવાથી અને પોતાની પ્રગ્નમાં આગવશતિ

અને નિરુત્સાહ ન વધે તે પ્રત્યે ધ્યાન આપવાથી આર્થિક પ્રગતિ ઉકેલ સહજમાં આવી જશે.

આ પ્રશ્નના ઉકેલ સારુ ઇતરદેશના ઉદ્યોગોના અભ્યાસ અનુભવ પણ નૃપતિઓએ ઊંડાણથી કરી લેવો ધટે.

(૪) સર્વધર્મ સમભાવ:—

હમેશાં નૃપતિઓએ પોતાની પ્રજા જે જે ધર્મ માનતી હોય તે તે સૌ ધર્મ પર સમાન ભાવ રાખવો જોઈએ. આમ કરવાથી ધર્મ ધર્મ વચ્ચેની બિન્નતાનો અંત આવી રહેશે. ધર્મની બિન્નતા ધણ વાર મહા કલેશ અને અનર્થનું ખીજરોપણ કરી દે છે. આમ કરવાથી તેનો અંત આવી રહે જ.

ભિન્નભિન્ન ધર્મોનું કારણ

જ્યાં ધર્મોનું ધ્યેય એક જ છે. માત્ર તેના બિન્નભિન્ન સાધનો અને માર્ગો છે તેથી એક ખીજા વચ્ચે વૈમનસ્ય નહીં બધું સુસંયત હોવું જોઈએ.

જે જે બિન્નભિન્ન ધર્મમંસ્થાપકોએ તેની બિન્નભિન્ન કશ પ્રજ્ઞાવિકા બતાવી છે તે કેવળ તે તે સમય અને તે તે સમાજના માનસને અનુલક્ષીને જ બનાવી હોય છે.

મનુષ્ય માત્રની ટક્કિઓ અને રુચિઓ બિન્નભિન્ન હોવાથી જ એક સનાતન અને શુદ્ધ સત્યને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપારો આ પ્રમાણે બિન્નભિન્ન રૂપે તે મહાપુરુષો વર્ણવે ગયા છે.

આવી ભાવનાનો પ્રચાર કરવો ધટે.

(૫) સમાનતા:—

નાની કે મોટી કોઈ પણ કોમ પ્રત્યે સમાનરૂપિય વર્તનું. આમ કરવાથી કોમ કોમ વચ્ચેના કલેશો યાંત્રિક રીતે ઘટી જાય છે. અને સંતકાંડ વધવાથી દુષ્ટતા, મરડા, ખૂંટા

કે એવા દૈવી પ્રકોપો વખતે તે પ્રજા પરસ્પર ઉપકારક થઈ પડશે, અને આમ થવાથી નૃપતિની ચિંતાનો બોલો હજીવો થશે.

દલિત કોમ કે ઓળતિ અથવા નાના સમાજને ક્યાંય દુઃખ થતું હોય તો તેનાં મૂળ કારણોનો નાશ કરવા દત્તચિત્ત રહેવું ધટે.

(૬) તંત્ર સુધારણા:—

અમલદારો અને પાસવાનો એવા ચૂંટવા જોઈએ કે જે સદ્ગુણી અને સદાચારી હોય.

પ્રત્યેક અમલદારને જ્ઞાન થવું જોઈએ કે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરનારો નહિ પણ પ્રજાનો સેવક છે.

તે વર્ગની આવી મનોવૃત્તિ થવાથી રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનું વાતસલ્ય વધતું જશે અને શાન્તિનો પ્રચાર થશે.

આ ચૂંટણીમાં કોઈપણ જાતિ, સમાજ કે વ્યક્તિનો પક્ષપાત ન હોવો જોઈએ.

ઉપર્યુકત વસ્તુઓ પ્રતિ લક્ષ અને વર્તન રાખનાર રાજાની પ્રજાનો વક્ષલ બનશે અને તેનું રાજ્ય તે આદર્શ રામરાજ્યજ બની જશે તેમ માનવામાં લેણમાત્ર અતિશયોકિતને સ્થાન નથી.

જેવી રીતે રાજાઓએ પ્રજા તરફ વર્તવાનું છે તેજ રીતે પ્રજાએ પણ રાજા પ્રત્યે પિતા તુલ્ય સહભાષી વર્તવાનું છે.

પ્રજામાં પરસ્પર પ્રેમ, વફાદારી, ઉદ્યોગિતા અને સંસ્કૃતિનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ રાજાનીમાં પણ તેના સંસર્ગનું શુભ પરિણમન થતું રહે.

આ બન્ને અંગો ને પોતપોતાનાં કર્તવ્યોને દબાવવા સમજી જાય તો આજના રાષ્ટ્રના આર્થિક સંકટો અને પરતંત્રતાની બેડી મીઠતાથી વિશ્વ પામે.

સ્વામી અને સેવક

૧૪

આજે સેવા શબ્દની વિકૃતિ થઈ ગઈ છે. આપણે પોતે પણ એટલા તો ટેવાઈ ગયા છીએ કે સેવક શબ્દ બોલતાંની સાથે જ તેની સામે સ્વામી શબ્દની યોજના કરવાનું ચૂકતા નથી. શાસ્ત્રકારોએ અને સાહિત્યકારોએ પણ સ્વામીત્વ, સેવકત્વ સંબંધ બોડી તે સંસ્કારોને પ્રજ્ઞમાં ખૂળ રૂઢ કર્યા છે. સેવા શબ્દની વિકૃતિને અંગે આપણને ખૂળ વેઠવું પડ્યું છે અને સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ તેણે ગુંચવાડો ઉભો કર્યો છે. સમાજના અને રાષ્ટ્રના નેતાઓમાં રહેલી સ્વામીત્વ વૃત્તિએ તેમના સેવાભાવનાં આદર્શનો લોપ કર્યો હોય તેમ આપણે ઘણે સ્થળે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ.

સેવા એ શું છે ?

जीवानाम् परस्परमुपग्रहः । तत्पार्याधिगम सत्य ॥

એક સદ્ગુણી માંડીને મદાન પ્રાણી સુધી સૌ કોઈ પરસ્પરના મુદકારથી જ જીવે છે. છતર જાતિ કરતાં પોતપોતાની જાતિમાં આ નિયમ સર્વવ્યાપી અને સીધી રીતે લાગુ પડે છે.

કોઈ પ્રાણીવર્ગ કવચિત્ ખીજ જાતિ પરત્વે સામૃદ્ધિક વૈર પણ દાખવશે. પરંતુ તે પણ પોતાના જાતિમત પ્રજામાં સંમંદિત નેતામાં આવશે અને સેવા અને સદકારથી પારસ્પરિક જીવન જીવે નહીં પડે.

જુઓ એક કીડીના સમાજ પર દ્રષ્ટિ ફેરવીએ. તે સમાજ ખાવાપીવાથી માંડીને દરેક ક્રિયામાં પરસ્પરનો સહકાર સાધે છે અને પરસ્પરના ઉપકારે જીવે છે. બહારની આવી પડેલી આફતમાં પણ તેનો સહકાર તો કાયમ જ રહે છે અને સંગઠન સાધી લે છે. જ્યારે તેનો સમૂહસહકાર જાગે છે ત્યારે સર્પ જેવા ઝેરી અને મહાન પ્રાણીને પણ પરાસ્ત બનાવે છે. જો તેનો સમાજ સહકાર ન હોત તો તેની બિન્ન બિન્ન વહેંચાયેલી શક્તિ અલ્પ જ કાર્યકારી નીવડત જ્યારે પારસ્પરિક સહકાર કે સંગઠન થયું ત્યારે બિન્ન બિન્ન પાત્રમાં રહેલી અલ્પ અલ્પ શક્તિ પણ કેટલી કાર્યકારી નીવડી ?

આ દ્રષ્ટિબિન્દુથી માનવ સમાજમાં પણ સહકાર અને સેવા તત્ત્વની ઉત્પત્તિ અને વ્યાપકતા હોય છે અને હોવી જોઈએ. સરળતાથી જીવન વહન કરવા માટે અને બીજી વિપત્તિઓનો સામનો કરવા સેવા તત્ત્વ ઉપયોગી છે અને જેમ સૂક્ષ્મજંતુઓમાં કે પશુપક્ષીઓમાં પોતપોતાની જાતપરત્વે તે જેમ સ્પષ્ટ અને સ્વાભાવિક દેખાય છે તેવીજ રીતે મનુષ્ય સમાજમાં પણ સેવા તત્ત્વ સ્વાભાવિકજ છે.

વિદ્યુતિ

ઉપર પ્રમાણે સેવાવૃત્તિ તો જીવ માત્રમાં હોય છે અને હોવીજ જોઈએ. પરંતુ સેવા લેનાર વ્યક્તિ પોતાને સ્વામી માની જો તે સેવાવૃત્તિનો દુરુપયોગ કરે તો ત્યાં સેવા શબ્દ મૂળ સ્વરૂપ છોડીને વિદ્યુતિ ધારણ કરે છે. કારણ કે સેવા એ સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન છે, અને તે સ્વતઃ ઉદ્ભવે છે. પરંતુ જ્યારે વ્રેજ સેવકમાં પરાવર્તિતતા આવે છે ત્યારે તે સેવા મટી ચુક્યાની બને છે. સહકાર મટી અત્યાચાર બને છે.

તેના નમૂના

જ્યારે સ્ત્રીનો પતિ સહકારી મટી માલિક કે સ્વામી બન્યો ત્યારે તે તેના સરીરનો ગમે ત્યારે અને ગમે તેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે.

એક નોકરનો શેઠ માલિક બન્યો. એટલે તેના શરીરનો સ્વાસ્થ્ય નહિ બદલે તેના વિચારો પર પણ સ્વામીત્વ ધરાવી શકે છે.

એક રાગ પોતાને સ્વામી માની પોતાની પ્રજા પર મમે તેમ વર્તી શકે છે.

એક પશુનો સ્વામી તેની પાસેથી ગમે તેવી રીતે કામ લઈ શકે છે. તેને મારી શકે, પજવી પણ શકે છે. કારણ કે તે પોતે એમ માને છે કે હું તેનો માલિક છું. આવી રીતે બિન બિન ક્ષેત્રોમાં એક નાની વાતથી માંડીને મોટી વાત સુધી મનુષ્ય પોતાનીજ માનવગત પર મમે તે ભુલ્યો ચુમ્મરી શકે છે તેમ આપણે જોઈએ છીએ. તે માત્ર માલિક ભાવના પ્રતાપે. એના સેવાશબ્દની વિકૃતિથીજ.

સેવાનું મૂળ સ્વરૂપ

વાસ્તવિક રીતે તો સેવા એ એક પ્રકારનો વિનિમયજ છે. મનુષ્ય સમાજમાં તેની ઉત્પત્તિ કેવા સંયોગોમાં અને કેવી રીતે થઈ છે તે આપણે આગળ વિચારી ગયા છીએ. આખો મનુષ્ય સમાજ પ્રથમ એક કુટુંબરૂપેજ હતો, અને જેમ એક નાના કુટુંબમાં પણ વ્યવહારમાં સરળતા જાળવવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિઓની તેના માનસિક અને શારીરિક વિકાસ અને શક્તિ પ્રમાણે બિન્નબિન્ન કાર્યમાં યોજના થાય છે તેજ દૃષ્ટિબિન્દુથી આ માનવસમાજમાં પણ વ્યવસ્થા પ્રમાણે કાર્યની વહેંચણી થઈ હતી.

સમૂહ રૂપે એ વ્યવસ્થા ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી, અને તે ચાર વિભાગોમાંજ આખી માનવગતિને ઉપયોગી બધાં તરફની આવશ્યકતા પૂરી પડી જતી.

તે સમયે મનુષ્યસમાજ માટે ખાસ આવશ્યક તત્ત્વ સંરક્ષારિતા હતું. કારણકે મનુષ્યસમાજમાં ધનિર પ્રાપ્તિ કરનાં એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ હોય છે કે જેને આપણે માનસિક શક્તિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. જ્ઞાન-વિશ્વાસની આ એક એવી સાધકશક્તિ છે કે જે શક્તિદ્વારા મનુષ્ય

રૂપાર્થ કયો?—કૌટુંબિક સુખ યાથી યાય—સંગઠનનો ઉપાય—અંક-
રેતાનો આધાર.

૧૧ પાટારીધર્મ

૧૮૮

પાટારી એટલે?—પાટારી પ્રત્યે-ગતિવાદના વિનાશ-આવના.

૧૨ સામાન્ય કર્તવ્યો

૧૫૬

કૃષિકાર-કર્તવ્ય-કૃષિકારના સફળ્યો આગતી પરિસ્થિતિ-સુધાર
—આપારી-પાવમાલ દયા-આજ્ઞા-પતનનો પ્રારંભ-ગતિ-
વાદનો ઉકેલ-આલ્પજ્ઞાની વર્તમાન દાહત-સંસ્કૃતિના સુધારાના મર્ગો-
વેસ્ય અને શૂદ્ર-એક નાની થી વાત-પત્રકારો અને સાહિત્યકારો-
પત્રકારની ચોક્કસતા-કવિ કેવા હોય?—લેખક કેવા હોય?—ઉપદેશકો-
વૈષ્ણવ-વર્તમાન દયા-કર્તવ્યરોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો-નિવારણના
ઉપાય-ન્યાય-નીતિ ધર્મનું અંગ થી રીતે?—ન્યાયને આબરૂએ-હવે શું
કરવું-પ્રગ્નપ્રત્યે-ગુનાનું મૂળ-માખાપો અને સમાજ.

૧૩ રાજા અને પ્રગ્ન

૧૮૦

રાજગુણો-તેમ થવાનાં કારણો-રાજમંડ્યા ઉપયોગી છે કે?
બીજી વાત-રાજાદી એટલે?—શુભચિદ્ધ-પાસવાનો અને અધિકારી
વર્ગ-અમલદારો-તેઓનાં કર્તવ્યો-રાજપ્રગ્નનાં કર્તવ્યો-સંસ્કૃતિ સુધારનાં
ચિદ્ધો-કેમ યાય?—ચિદ્ધજ્ઞ-આર્થિક ઉત્પત્તિ-આર્થિક મુશ્કેલીનાં કારણો
નિમિત્તનિમિત્ત ધર્મોનું કારણ.

૧૪ સ્વામી અને સેવક

૧૮૨

સેવા એ શું છે?—વિદ્યુતિ-તેના નમૂના-સેવાનું મૂળ સ્વરૂપ—તે
સમયે-અંકરિતાનું મૂળ-બેદમાવના-ગુલામી માનસ-માલિકીની ભાવના
સંમદબુદ્ધિનાં કારણો-ઉપાય-સેવકનું કર્તવ્ય.

વિકાસખંડ

૩

૧ અર્થોપાર્જન

૨૦૫

અર્થોપાર્જન એટલે શું?—અર્થોપાર્જનની સીમા-અર્થોપાર્જનનો
દેનુ-માન્તિ અને ખેવશુન્યતા-અવરથાના વિભાગો-ઉપભોજનું સુખ-
સંસ્કૃતિની પ્રાપ્તિ-અર્થોપાર્જનમાં વિકાર-અર્થસંમદની ભાવના-

અમરપંથે પ્રગતિ કરી શકે છે. આ બધી શક્તિનો દુરુપયોગ ન થાય કારણ કે દુરુપયોગ થવાથી જે દ્વારા વિકાસ સાધવાનો હોય છે તે દ્વારાજ ધણીવાર અધઃપતન થાય છે. જે આપણે આજ પ્રકરણ પરથી આગળ જોઈ શકીશું. તે અધઃપતનથી બચાવવા સારું મંત્રકારિતાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે.

સંસ્કારિતાનું મૂળ

સંસ્કારિતાનું મૂળ સત્સિદ્ધિ અને મંપમ છે. પ્રગતવર્ગમાંથી એક એવો વર્ગ નીકળ્યો કે જેણે આ કાર્ય ઉપાડી લીધું. તે ગુણ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ ગણાવ્યો. એક વર્ગે કૃષિજીવન, બાપાર દુન્નર અને બિન્ન બિન્ન શરીરપયોગી સેવા બ્રતવચાનું સ્વીકાર્યું, અને તે વૈશ્ય તરીકે ગણાયા. પ્રગતવર્ગને સંકટમાંથી બચાવવાને માટે જે વર્ગે સેવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું તે ક્ષત્રિય કહેવાયા અને એક વર્ગ એવો પણ ઉભો થયો કે જેણે ત્રણે સમાજની અવશિષ્ટ સેવા ઉપાડી લીધી તે શૂદ્ર ગણાયા. આ બધાં પરસ્પરનાં કાર્યો એ પારસ્પરિક સેવાજ છે અને આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે તે સેવા વિનિમયરૂપજ છે.

બેઠ બાવના

એક માનસિક સેવા બ્રતવં છે, એક બ્યવહારિક સેવા બ્રતવં છે અને એક શારીરિક સેવા બ્રતવં છે. આ બધાયે સેવકો જ છે. આમાં સ્વામી કોણ છે તે સમગતનું જ નથી. જો કોઈ એમ કહેતા હોય કે અમે માનસિક સેવા બ્રતવીએ છીએ એટલે અમને સ્વામી પજાતો હશે છે. તો ને વાત થયાર્ય નથી કારણ કે એકલી માનસિક કે એકલી શારીરિક સેવાથી જીવનબ્યવહારૂં કંઈ ચાલી શકતો નથી.

હાલના તરીકે આપણે આપણી પોતાની શરીરરચના જોઈએ. શરીરના ધણાં અંગો છે તેમાં આપણે કોને સ્વામી અને કોને સેવક કહી શકીશું? ધારો કે કોઈ મસ્તિષ્કને સ્વામી માનવાની દિશ્મન છે. પણ આપણે તે જોઈ શકીએ છીએ કે દોઢરી કાર્ય ન કરે તો

તેની પોતાની દશા કંઈ કંઈડી યર્ષાળ્ય ! તેજ રીતે આખા શરીરના સંબંધમાં છે. તેમાં એક પગથી માંડીને માથા સુધીનાં બધાં અંગોમાં એક સરખાં ઉપયોગી છે. તેમાંનું એક પણ નકામું નથી તેમ નીચ જાય પણ નથી. આ રીતે આખો પ્રાણીસમાજ એક બીજાને સ્વયંસેવક છે. કોઈપણ સ્વામી નથી. હા, એક વરણ છે કે જે તે એવી દુનિયામાં વસતો હોય કે જ્યાં રહેવાથી છંદલોકના કોઈ પણ પ્રાણીસમાજની સેવા વિના તે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખતો હોય. તો તે પોતાને સ્વામી કહેવડાવી શકે.

પરંતુ તેવું તો ક્યાંય દેખાતું નથી તો પછી એક સેવક બીજા સેવકને સેવક કેમ કહી શકે ? કારણ કે તે બન્ને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં એકજ માનવજાતિનાં બે અંગો છે, અને તે બન્ને ભાઈઓ છે.

એક બાળક પુખ્ત થતાં સુધી માતા, પિતા, કુટુંબ વગેરેની સેવા લઈને જીવે છે અને આગળ વધે છે છતાં તે માતાપિતા સ્વામી ગણ્યો હોય એવું આપણે ક્યાંય જોઈ શકીશું નહિ ઉદ્દું તે માતાપિતા પોતાનાં ઉપકારક ગણે છે અને પુખ્ત થતાં તેમની સેવા બળવવાની વખતે પણ તે કર્તવ્યભાવના માને છે. એ બે વચ્ચે કોઈ અંગને સ્વામી કે સેવક જેવું લાગતું નથી. જે રીતે કુટુંબનું તેજ રીતે સમાજનું અને તેજ રીતે રાષ્ટ્રનું પણ હોવું જોઈએ. જ્યારે કર્તવ્યભાવના આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રના કોઈપણ બીજા અંગને જોઈ નીચ ન ગણી શકાય. પરંતુ જ્યારથી તારતમ્યતાની ભાવના આવી ત્યારથી આ બેદો પડી ગયા છે.

અને જ્યારથી સ્વામીત્વ આવ્યું છે ત્યારથી સાથે સાથે સ્વાધીન દોષોથી કુપ્રેરિત થયેલા જીવાત્મામાં અદંકાર સત્તા અને વિદ્યાદિ દુર્ગુણો પણ વધ્યા છે.

સત્તાવાદના જમાનામાં મુડીવાદ અને બુદ્ધિવાદનો નિરસકાર તેવી જ રીતે મુડીવાદના જમાનામાં બુદ્ધિવાદનો નિરસકાર અને બુદ્ધિવાદના જમાનામાં એ બન્નેનો નિરસકાર. એ રીતે આજ સુધીના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ. તેનું કારણ પણ તેજ છે.

માનવ સમાજ, માનવ સમાજ વચ્ચે લડો તેનો તિરસ્કાર કરે, કૂતરા, ખિલાડાંથી તેને નીચ ગણે, તેને અડકવામાં પણ અધર્મ માને, આ ન્યાય ક્યાનો ? આવી પરિસ્થિતિનું લાન કરાવનાર વર્ગને પણ સમાજદ્રોહી કે ધર્મદ્રોહીનાં વિશેષણોથી વધાવી લેવામાં આવે એ બધી પાશવિક ભાવનાઓ સમાજમાનસમાં રગેરગ ધુસી જવાનો મૂળ ઇતિહાસ આ ગુલામી અને માલિકીના સંસ્કારમાંથી જન્મ્યો હોય એમ સ્વીકારવાને બહુ પ્રયત્ન કરજો. આપણી સામે દેખાવ દે છે.

ગુલામી માનસ

આજે ભારતમાં જાતિ જાતિ વચ્ચેના અને ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના બેદોની સંખ્યાનો પાર પામી શકાય તેવું રહ્યું નથી. હિન્દુ સમાજનો મોટો વર્ગ કે જે સમાજ સેવાનું મુખ્ય કામ કરી રહ્યો છે, જેની સેવા વિના આપણે બહુ કંઈડી સિયતિમાં મૂકાઇ જઇએ છીએ તેમ જાણવા અને સમજવા છતાં આપણે તેને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ, તેને અવગણીએ છીએ. આપણા જેવાં જ તે મનુષ્ય હોવા છતાં, તેની સેવા લેવા છતાં મનુષ્ય જીવનના વિકાસ માટે જે જે ઉપયોગી સાધનો અને શરીરને લગતી આવશ્યક ચીજોથી આપણે તેને વંચિત રાખીએ છીએ. આ બધા સંસ્કારો પ્રાચીન છે. માલિક અને ગુલામ વચ્ચેનાં માનસનો જ આ નમૂનો છે. જે કે વર્તમાન સમાજ તેને માટે ખૂબ જવાબદાર છે એટલું જ નહિ બલકે માનવતાની દ્રષ્ટિએ તેણે આવી માનસવૃત્તિને દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ પણ કરવો પડે છે પરંતુ સ્વામીત્વની ભાવના તેમાં કેટલે અંશે જવાબદાર છે ? તેનો પોકો ખ્યાલ લાવવા માટે પૂર્વકાળનું ચિત્ર અવલોકવાથી તેની વાસ્તવિકતા ઠીક સમજાયે.

માલિકીની ભાવના

પ્રાચીનકાળમાં આ માલિકીની ભાવના દોષીજ ન જોઇએ જે જે શ્વેતમાં જે જે મનુષ્યો વસતા હોય તે તે પોતાના પુરુષાર્થથી

પોતાને ઉપયોગી પદાર્થો ઉત્પન્ન કરી લે કે મેળવી લે. આ વિષયો કામધેનુ ગાય છે. તેમાંથી ન્યારે ન્યારે જે જે વસ્તુની ખાસ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેમાંથી જરૂરિયાત પૂરતું મેળવી શકાય, અને એમ ન્યારે જોઈતું હોય ત્યારે મળી શકતું હોય તો સંપ્રદાય જ્ઞાનની ભાવના ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આજે પણ હવા અને જળ જે પ્રમાણ પૂરતાં મળી રહે છે તો તેને સંગ્રહ કરવાની ભાવના કોઈને થતી નથી. જંગલમાં રહેનારાં ધણાંયે મનુષ્યો આજે એવા મળે છે કે જે પદાર્થોનો સંગ્રહ કરી રાખતા નથી કે મૃત્યુ પછીયે વારસો પણ મૂકી જતા નથી.

સંગ્રહ શુદ્ધિનાં કારણો

વસ્તુ થોડી હોય અને તેના ઉપયોગ કરનારા અધિક હોય તે સંગ્રહશુદ્ધિ જગે અથવા જરૂરિયાતો વધે તો સંગ્રહ 'વૃત્તિ' અને જરૂરિયાતો વધારવી એટલે વૃત્તિને છૂટી મૂકવી. તેનું પરિણામ વિલાસ અને જે વસ્તુપર આખા સમાજનો દક્ક છે તેને વ્યક્તિગત બનાવવી એનું નામ સ્વાર્થ. આ સ્વાર્થ અને વિલાસ સ્વામીવૃત્તિની ખુમારીથી જન્મ્યાં હો કે સ્વાર્થ અને વિલાસથી સ્વામીત્વની સદા અજન્માવાઈ હોય તે ઇતિહાસ સંબંધી કથું ચોક્કસ કહી શકાય નહિ પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે વ્યક્તિગત માલિકીનો પ્રારંભ આવજા સંયોગોમાં થવા પામ્યો છે.

મનુષ્યમાત્રને પોતાના જીવનને આવશ્યક તરતે ભોગવવાનો અવશ્ય અધિકાર છે અને હોય શકે. પરંતુ તે માલિકીરૂપે હોય તો એક માણસની પાસે સડી જાય તેટલા પદાર્થો અધિક પડ્યા હોય અને એક માણસ પદાર્થને અમાલે મરી જતો હોય, આ વસ્તુ કોઈપણ સંયોગોમાં ઇટ નથી અને અશુભ પણ છે.

સૌથી પ્રાચીન કાળમાં કે ચાનુર્વર્ણની વ્યવસ્થા કાળમાં કાળ વ્યક્તિગત માલિકીને અવકાશ હતો એમ કોઈ કહેતું હોય અને તે

સ્તુ ધડીબર માની લાઇએ તો પણ રાષ્ટ્રનો મોટો વર્ગ ખોરાક વિના
મરડતો હોય એવી સ્થિતિ તો તે કાળમાં નજ હોવી જોઈએ.

તેમ થવાનું કારણ પણ રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ જોના કરમાં સોંપાયેલું
હતું તે વર્ગજ ન્યારે સ્વાર્થ અને અતિ વિકાસમાં પડ્યો. સારથી જ
આ સંગ્રહ લાવનાએ વિરાટ સ્વરૂપ પકડ્યું હોય તેમ લાગે છે. આથી
પરિણામ ધીમે ધીમે એનું આવતું ગયું કે એક વર્ગ પોતાની શારી-
રિક કે માનસિક શક્તિથી વધુ વધુ મેળવતો ગયો અને તેનો સંગ્રહ
કરતો ગયો.

હમેશાં આખા રાષ્ટ્રમાં આવી જાતનો શક્તિશાળી વર્ગ તો
ગણ્યો ગાંધ્યો જ હોય છે. ન્યારે તે ગણ્યાગાંધ્યા વર્ગ પાસે
સમ્પત્તિ વધતી ચાલી તેમ તેમ તેની સત્તાશાહીએ પણ ઉગ્ર સ્વરૂપ
પકડ્યું. તેની માલિકીની ચીજ ગણ્યાર્થ જવાથી ખીજ પ્રગ્ન વસ્તુ
હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ કરી ન શકે અને કરે તો તે ચોરી ગણાય.
ખીજને બધાં મુખ સગવડનાં સાધનો તો એક બાળુ રહ્યાં પરંતુ
આવી પરિસ્થિતિમાં તેને જીવનનિર્વાહ માટે તો કમક મળવું
જોઈએ ને ?

આખો ક્ષત્રિય વર્ગ જે જમીન તેને રક્ષવા માટે મળેલી તે જમી-
નનો સુદ્ધ માલિક થઈ પડ્યો. આવી રીતે જોના હાથમાં રક્ષણ હતું તેણે
જ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકી રક્ષણને બદલે અપહરણ કર્યું. અહીં સત્તાનો આ
ઉપયોગ થયો. સારે ખીજ બાળુ વ્યાપારનું ક્ષેત્ર જોના હાથમાં હતું તેણે
દ્રવ્યાર્જન કરવા માંડ્યું. આથી ભુદ્ધિ અને સત્તા એ બન્નેથી વંચિત પ્રગ્ન-
વર્ગનો જે મોટો સમૂહ બાકી હતો તે તેમણે પોતાનું જીવન ટકાવવા
માટે આ રીતે દુરવિન્યાસ સેવા, જેને ખીજન શબ્દોમાં ગુલામી જ કહી
સકાય તે સ્વીકારી લીધી.

ઇવે ગુનાઃ વાચનમાધદન્તે એવાં એવાં મુત્રા રચાયાં અને
અનુભવાયાં પણ ખરા.

આ પરિસ્થિતિએ પ્રજના માનસપર એવી અસર ઉપજાવી કાઢી કે માનવવર્ગ સંમ્રદભાવનાથી ખૂબ ટેવાઈ ગયો. આવા પ્રયત્ને માધ્યમિક યુગના ધર્મક્રાન્તિકરોએ આ સંમ્રદભાવના લોકમાનસમાંથી દૂર કરવા માટે ખૂબ કાન્તિ મચાવી. અપરિમ્રદ અને સંવર્ધી ભાવનાનો પ્રચાર કર્યો. પરંતુ સંમ્રદભાવનાના સંસ્કારો સાવ નાજૂદ થાવ એવી પરિસ્થિતિ ન હતી. તેથી જ પરોપકાર અને દાન એ બંને અંગોની ગૃહસ્થજીવનમાં વ્યાપકતા બહુ અંશે થઈ ગઈ, અને તે ધર્મના અંગો તરીકે ગણાયાં. આ પ્રણાલિકા આજ સુધી બિન્નબિન્ન ક્ષેત્રોમાં વિકસતી ચાલી આવે છે.

પરંતુ આથી માલિકીની ભાવના નિર્મૂળ ન જ થઈ. એ સંસ્કારોનાં મૂળ તો બહુ જ ઊંડાં જતાં ગયાં.

એ મુડીવાદના સંસ્કારો આજ સુધી ચાલ્યા આવે છે અને પ્રજા પૈકી મોટા વર્ગનું માનસ ગુલામી મનોદશાથી પણ ટેવાઈ ગયું છે. બીજી બાજુથી દરેક સ્થળે વિલાસ ખૂબ વધ્યો છે, વ્યસનો વધ્યાં છે. એટલે એ ગુલામીનો અંત આવી શકે તેવી સ્થિતિ રહી નથી. સ્વાભિમાનની લાગણી ક્વચિત જ દેખાય છે. અને કર્તવ્યભાવના પણ બહોળે અંશે નષ્ટ થતી ચાલી છે.

ઉપાય

મુડીવાદનો નાશ એ આ પરિસ્થિતિને ઉકેલવાનો ઉપાય નથી. એ વિચારો પણ અરથાને છે, અને તે માર્ગ પણ ખોટો છે. કારણ કે આજ આ દેશની પ્રજાના માનસપર એવી તો મંમદભાવનાની ખોટી છાપ પડી ગઈ છે કે આજના મુડીવાદાઓ ન હોય તો પણ મુડીવાદ તો રહેવાનો જ છે.

માટે રાષ્ટ્રિય બેઝારી ઉકેલવાનો સૌથી પ્રથમ ઉપાય સમાજ સમાજ વચ્ચેનું અને જાતિ જાતિ વચ્ચેનું મંત્રકૃત કરવું એ છે. એકે જાતિ અને એકે એક સમાજ સંમંદિત જનરી તો તે માદિભાદિના પ્રપત્નથી પોતપોતાના અંતરે આ રીતે મદદગાર થઈ પડશે, અને

એમ થવાથી આખા રાષ્ટ્રની ક્રમપૂર્વક વ્યવસ્થા થતી જશે. ખીજા માણુથી એ પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિઓ પશુ હાથ લેવાની આવશ્યકતા છે. વસ્તુતઃ કેમ કેમ વચ્ચેના પારસ્પરિક ભેદો અને વિલાસવૃત્તિ આ બે વસ્તુ જ આ પ્રશ્નને ઉગ્ર સ્વરૂપ આપે છે. તેથી તે બન્નેનો પહેલી જ તકે ઉકેલ લાવવો જોઈએ.

સ્વામીત્વ અને સેવકત્વના અંગે જે ભેદો પડી ગયા છે તેનું કારણ તો આપણે પ્રથમ જ તપાસી ગયા. આજે સ્વામી અને સેવક મટી એ બન્ને પોતાના હૃદયમાં સેવકભાવ લાવે તે આજે બલે શક્ય ન દેખાતું હોય પરંતુ નોકર શોક પ્રત્યે; અમલદાર નીચેના માણુસો પ્રતિ અને તે માણુસો તેમના પ્રતિ એમ પરસ્પર સામાજિક, વ્યવહારિક, રાજકીય કે કાષ્ઠપણુ તેવા ક્ષેત્રમાં માત્ર આટલું જ વિચારે કે " નીચેના માણુસ પોતાની જાત જેવો જ એક મનુષ્ય છે. તે શુદ્ધિથી, શક્તિથી કે ધનથી બલે દીન હોય છતાં બહારની બધી શક્તિઓનો પરાજય કરે તેનું એક દિવ્ય તત્ત્વ તેમનામાં બર્ણુ છે. તેમાં એક અખંડ જ્યોતિનું ચિરાગ સળગ્યા કરે છે. આજે બલે તેની જ્યોતિ આવરણથી રોકાઈ ગઈ હોય કે ગુપ્ત રીતે દંડાર્ધ ગઈ હોય; એની અવગણના હું કદીએ નહિ કરું. તેના અંતઃકરણને નહિ દુઃખતું. કારણકે તેમ કરવામાં મારી જાનને પણ ખૂબ જોખમ છે. વળી એ પણ યાદ રાખીશ કે પ્રારબ્ધના રંગોની રિયતિ પલટ્યા કરે છે. સદા સર્વદા સ્વામીત્વ અને સત્તા દટ્ટી શકતાં નથી. એમ વિચારી રહે તેનો દુરપયોગ થાય તેની સંભાળ રાખીશ અને સાથે સાથે એ પણ વિચારીશ કે નોકર, સેવક કે મુલામના દાર્પનો જ માત્ર હું માલિક છું. તેમના સરીરનો, મનનો કે આત્માનો નહિ. આથી કાષ્ઠપણુ દાર્પ સોંપતાં પહેલાં એમની શક્તિ અને સંયોગોનો વિવેક કરીશ.

સેવકનું દર્તન

જે રીતે સ્વામીએ ઉપરની વસ્તુ વિચારીને વર્તવાનું છે તે જ રીતે સેવકે પણ ખાસ કરીને નૈતિક જીવન પર લક્ષ્ય આપવું થયે.

પોતાના માલિકનું ધરાદાપૂર્વક નુકસાન કરવું, આજસર્વત્તિ રાખી, પોતાનાં કર્તવ્યોમાં બેદરકાર બનવું એ બધાં સેવકનાં દુષણો છે. તેજ રીતે પોતાના માલિકને વહાલા થવા માટે માનવતાને ન છાજે તેવાં કાર્યો કરવા કે અનૈતિક જીવન ચલાવવું એ બધાં પણ માલિક તે નોકર બન્નેનાં હિતને હાનિ પહોંચાડે તેવા દુર્ગુણો છે. તેથી આ બધા દુર્ગુણોથી દૂરી જઈ માત્ર કાર્યપરાયણ રહેવું તેમાં તે બન્ને પાત્રનું હિત છે.

આજે મિલમાલિક અને મજૂર, શેઠ અને નોકર, ઉપરી અધિકારી અને તેની નીચેનો અધિકારી ઇત્યાદિ ક્ષેત્રોમાં એક બીજા પાસેથી સતત કાર્ય લેવાનું હોવા છતાં પરસ્પરનો જે અવિશ્વાસ વ્યાપી રહેલો છે, તે ખૂબ અક્ષમ્ય છે. એક માની રહ્યો છે કે શરીર ચૂસી ચૂસીને કાર્ય લેવું અને બદલામાં બહુ ઓછું આપવું, ત્યારે બીજો એમ ઇચ્છી રહ્યો છે કે શ્રમ ઓછો કરવો અને અધિક ફળ લેવું. આ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવા માટે પણ બન્ને પાત્રોએ પોત-પોતાની ફરજ સમજતાં થઈ જવું એ જ માર્ગ દમનનીતિ કે પ્રતાપાત કરવાના માર્ગ કરતાં અધિક શ્રેયસ્કર અને કાર્યકારી છે તે સૌથી પ્રથમ ચિંતવી લેવું જોઈએ.

આદર્શ—
ગૃહસ્થાશ્રમ

વિકાસખંડ

૩

અર્થોપાજ્ઞન શી રીતે કરવું ?-અર્થોપાજ્ઞનની વ્યવસ્થા-ખેડારી થાયો
-આજે શું જોઈએ ?-વ્યાપાર અને નીતિ.

૨૨૫

૨ સમાજધર્મ

સમાજ અને તેની ઉપયોગિતા-સમાજ શું કરી શકે ?-સમાજનું
નવ અણુતર-સંસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્રો-સમાજની છિન્નલિન્નતા-સમાજ
મીમાંસા અને આજનું ધોરણ-લઘુ વ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ-નિધર્મો-
સામાજિક રૂઢિઓનો પરિહાર-લઘુ રૂઢિ-મરણ્ય રૂઢિ-અન્ય રૂઢિઓ-
ગૃહસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની તુટિઓની પૂર્તિ-સંસ્કારિતાની તુટિ-
સાધન તુટિ-આજ વર્ગ-ખેડારી અને સમાજ-નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ
સમાજનું વાતાવરણ-પતિતોની શુદ્ધિ-શુદ્ધિનો ઉપાય-સંગઠન-સંચકન-
નો રાજમાર્ગ.

૨૪૬

૩ રાષ્ટ્રધર્મ

રાષ્ટ્રધર્મનું સ્થાન-રાષ્ટ્રધર્મની જરૂરિયાત-વિદેશ અને ભારત-
આજનું ભારતવર્ષ-આજનો રાષ્ટ્રધર્મ-રાષ્ટ્રધર્મના કાયદા-ઉલ્લટા માર્ગ-
પુલના-દિશાસૂચન.

૨૫૪

૪ આધ્યાત્મિક ધર્મ

વિશ્વધર્મ-વિશ્વધર્મ અને ઇતરધર્મ-આધ્યાત્મિક ધર્મનું અર્થ-
દ્રષ્ટાંત-ધર્મની આખ્યા-પરિજ્ઞાન-માનવધર્મ-નીતિ-કર્તવ્ય-ધર્મો-ધર્મ
મીમાંસા-ઇતરધર્મો અને જ્ઞેનધર્મ-અદિસા-અદિસા અને અદિસા-
અદિસાનાં સાધનો-આત્મિક મન-માન-દાન-દાનની ઉપયોગિતા-દાનનાં
પાત્રો-પરોપકાર-ત્રેણ-મિત્રતા-દયા-પ્રેમ-વાનપ્રસ્થાશ્રમ-વાનપ્રસ્થા-
ધર્મોનું કાર્ય-મત્ત-અરતેય-ત્યાગ-અદ્યયર્થ-અદ્યયારીઓને-ચિનન-
ચિનન એટલે શું !-ચિનન-ચિનનની સીડી.

અર્થોપાર્જન

૧

ગૃહસ્થજીવનમાં પગરણ માંડતાંજ સૌથી પહેલો પ્રશ્ન અર્થોપાર્જનનો ઉપરિચિત થાય છે. જે યુવાન આ પ્રશ્નને વિચાર્યા વગર અથવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો અર્થોપાર્જન કરી શકવા નેટલી ચોખ્ખતા પામ્યા વિના પ્રવેશે છે તેનું ગૃહધર્મમાં પ્રવેશવું કે તેવા યુવાનને ગૃહધર્મમાં પ્રવેશાવવું એ અતિ જોખમ ભરેલું કાર્ય છે.

કેટલાક મનુષ્યો અર્થોપાર્જનમાં પાપ છે તેવો એકાંત ખ્યાલ બાંધી લે છે. તે ખ્યાલ બ્રામ્યમૂલક છે. જીવનમાં પળે પળે અર્થોપાર્જનની આવશ્યકતા છે. હું તો માનું છું કે તાસ્વિક રીતે તપાસતાં આ વિશ્વમાં કોઇપણ પ્રાણી અર્થોપાર્જન વિના દાખી શકેજ નહિ અને આથી જો જીવનની આવશ્યકતા છે તો અર્થોપાર્જનની આવશ્યકતા પણ અનિવાર્ય દોરી પડે.

અર્થોપાર્જન એટલે શું ?

અર્થોપાર્જન એટલે ઉપયોગી સામગ્રી મેળવવી. મનુષ્યને દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન એ બધું દોવાથી તેને ટકાવવા અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેની પાસે કામ લેવા માટે ઉપયોગી પદાર્થો મેળવી આપવા તેનું નામ અર્થોપાર્જન.

શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં પુરુષાર્થ શબ્દ આવે છે તે પુરુષાર્થનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ પણ આ છે.

આ પરથી જે જે જીવાત્માઓને દેહાદિ સાધનોની પ્રાપ્તિ છે તે તે સૌને માટે પદાર્થોપાર્જનની આવશ્યકતા છે, હતી અને રહેવાની. અર્થોપાર્જનની સીમા

પ્રાચીન કાળમાં અર્થોપાર્જનની સીમા મર્યાદિત હતી. અને આવશ્યકતાઓ હળવી હોવાથી કેવળ અર્થોપાર્જન પાછળ જીવન ન હતું પરંતુ જીવન માટે અર્થોપાર્જન હતું આથી ધર્માર્થમર્જયેત્ ધર્મને માટે અર્થોપાર્જન હોવાં જોઈએ. તે સુત્ર પ્રજાજીવનમાં અક્ષરશઃ દ્વિતિય થતું હતું.

ધર્મોપદેશકોએ વિકાસમાર્ગનાં ચાર સાધનો—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સંકલનામાં અર્થનું સ્થાન ધર્મ પછી છે. તેમાં ગંભીર રહસ્ય રહેલું છે કે જે આપણે આગળ વિચારીશું. અહીં તો એટલું જ કહેવાતું છે કે આવી રીતે અર્થોપાર્જન પ્રવૃત્તિ હળવી હોવાથી મનુષ્યને અર્થોપાર્જનની પાછળ સમયનો ભોગ બહુ અલ્પ આપણે પડતો અને સ્વરોપ સમયમાં—તે અર્થોપાર્જનનો ઉપભોગ અને ઉપજુકન સાધનોથી જીવનવિકાસ સાધવાની ક્રિયાઓને પણ અવકાશ આપી શકતો હતો.

તે કાળમાં એમ પણ હતું કે બાક, રૂઢ અને રાજી એ ત્રણે છાંડીને એક સરખી રીતે બધી વ્યક્તિઓ સ્વાવલંબી રીતે એટલે કે પોતપોતાનું પદાર્થોપાર્જન કરીને નિર્વાહ ચલાવતી હતી. તેથી બલિષ્ઠ માટે અર્થોપાર્જનની ચિંતાનું કશું દારણ નહોતું. પરંતુ નિધારથી રાજ્યવ્યવસ્થા માટે સમાજને નિયત કરવામાં આવ્યા ત્યારથી વ્યવસ્થા તરફ પ્રગતિ લક્ષ્ય વધુ ખેંચાવા લાગ્યું અને કુટુંબવ્યવસ્થા પણ વ્યવસ્થિત રીતે નિયત થઈ.

કુટુંબના બિન્નબિન્ન માનુષ્યો બિન્નબિન્ન કાર્યોમાં યોગ્ય તે પ્રાયેક કાર્યમાં વધુ સરલતા થાય એ રીતે બિન્નબિન્ન કાર્યોમાં

ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓ નિયુક્ત થઈ. આ વ્યવસ્થા હેતુપુરઃસર સ્થાપિત થઈ. તે સમય જ એવો હતો કે અર્થસંગ્રહ સંગંધની ખડુ દીર્ઘકાળની લાંબી લાંબી વિચારણાને અવકાશ આપવાનું કારણ ન હતું. કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષો બન્ને વિદ્યા, સંસ્કૃતિ અને કળાનાં એક સરખાં વાહક હતાં અને અર્થોપાર્જનમાં પ્રવૃત્ત રહેતું તેવી માનવી માત્રમાં વૃત્તિ વ્યાપક હતી. કોઈને બેસી રહેવાનું અને કોઈને અધિક કાર્ય કરવાનું હતું જ નહિ. આ કાળમાં તેવી વ્યવસ્થા રહી નથી અને એક મોટા કુટુંબની પાછળ ફેટલીક વખત એક જ વ્યક્તિ પર પદાર્થોપાર્જનનું જખ્ખર કાર્ય સોંપાયેતું હોય છે. તેથી જ અર્થોપાર્જન એટલે ધનપ્રાપ્તિ; અને ક્રમશઃ ધનસંગ્રહમાં આજે તે ચબ્દ પ્રાયઃ રૂઢ થઈ ગયો છે. તે અર્થોપાર્જનની વિદ્યુતિ સુચવે છે અને તે વિદ્યુતિ થવાનું કારણ અર્થોપાર્જનના હેતુની અણસમજ છે.

અર્થોપાર્જનનો હેતુ

શરીરનાયં છત્તુ ધર્મસાધનમ્ એટલે કે શરીર એ ખરેખર ધર્મનું પ્રાથમિક સાધન છે. મદ્દાપુરુષોએ જીવન વિકાસ માટે નિશ્ચિત કરેલા ધર્મતત્ત્વનો મુખ્ય સ્તંભ શરીર છે. સારાંશ કે શરીર એ જીવન-વિકાસનું સૌથી આવશ્યક અંગ છે. પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માગીએ તો એમ પણ કહી શકીએ કે શરીર એ મશીન છે અને મશીનમાં જેમ કોલસા, તેલ કે વિજળી જેવાં કાંઈ પણ સાધનોની તેને કાયમ સ્થાવરા માટે આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે તે જ રીતે શરીરને પણ દવા, પાણી અને ખોરાકની આવશ્યકતા છે. ઉપરાંત તે શરીરને યાતાવરણની અતિ ઠંડી, અતિ ગરમી વગેરે ન અસર કરે તે સારું ગૃહાદિ સ્થાન અને વસ્ત્રાદિના પરિધાનની પણ આવશ્યકતા છે. સારાંશ કે શરીરસ્વસ્થ માટે ખાસ અવશ્યકતા પૂરતાં સાધનો કે પદાર્થોને મેળવી લેવા પડે છે. પછી તે પદાર્થો કાષ્ટપણ જનના વિનિમયથી પ્રાપ્ત થાય કે દ્રવ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય. જેનો સમય અને સમાજની અનુકૂળતા તે પરત્વે આ ધોરણ અવલંબિત રહે છે.

આટલું સમજ્યા પછી જે અર્થોપાર્જનનાં કાર્યમાં યોગ્ય છે તે અર્થોપાર્જનનાં રદસ્થને સમજશે પછી તે પદાર્થો મેળવે કે દ્રવ્ય મેળવે તેની સાથે કરી શકે સંબંધ નથી.

આજે પદાર્થ વિનિમય કરતાં રોકડ નાણાની લેવડદેવડનો રિવાજ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં વ્યાપક છે. એટલે જ આજે પદાર્થોપાર્જન દ્રવ્યોપાર્જનમાં પડતો પાશ્ર્વ્ય છે. પરંતુ તેમ છતાં દ્રવ્યોપાર્જનનો હેતુ તે પદાર્થોપાર્જન જ છે. પદાર્થોપાર્જન નહિ હોય તો દ્રવ્યોપાર્જન નિર્થક નીવડે છે. દાખલા તરીકે કરોડો રૂપિયાની સંપત્તિ સાથે વેરાન રજુમાં જૂખ અને તરસથી પીડાતા મનુષ્યની પીડા અમ્મ અને પાણી વગેરે પદાર્થો દ્વારા ચાન્ત થઈ શકે છે. તે જો ન હોય તો તેને જીવાડવાને માટે સંપત્તિ કાર્યકારી નથી. સુવર્ણ, ચાંદી, માણિક, મોતી વગેરેનો કાષ્ટએ સીધો ઉપયોગ કર્યો હોય એવું કદી જાણવામાં આવ્યું નથી અને તે અનુભવગમ્ય પણ નથી. આ પરથી અર્થોપાર્જનનો હેતુ શો અને શા માટે તે સાત રૂપિય થઈ જાય છે. બ્રાન્તિ અથવા ધ્યેય શૂન્યતા

આજે જીવનોપયોગી સામગ્રી મેળવવા માટે દ્રવ્યોપાર્જન હોવું જોઈએ તે હેતુ લગભગ જૂલાયો છે. તેથી દ્રવ્યોપાર્જન એ જીવન-પુરુષાર્થનું સર્વવ્યાપી ધ્યેય અને સર્વાંગ બની ગયું છે. માનવી પ્રકૃતિમાં રહેલા તૃષ્ણા, લોભ, વાસના, સંગ્રહશુદ્ધિ, ધત્યાદિ દોષો પણ આ સ્થિતિ થવામાં કારણભૂત હશે ખરા. પરંતુ તે બધા કરતાં એક અતિ મહત્ત્વનું કારણ તો વિવેકશક્તિની શૂન્યતા જ તરી આવે છે.

આ વિવેકશૂન્યતા અંધ અનુકરણથી, રૂઢ પરંપરાથી, મા-બાપના સંસ્કારોથી અને આસપાસના વાતાવરણથી લગભગ ઉતરી આવી હોય છે. કોઈ મનુષ્ય આને અતિશયોક્તિ માની ન હોય તે ખાતર અહીં એક શ્રીમંતને સાદામાં સાદો પ્રશ્ન કરીએ કે તમે દ્રવ્યોપાર્જન શા માટે કરો છો ? તો તે કહેશે કે 'મુખ મેળવવા માટે.'

પરંતુ આ ઉત્તર તેમનો પોતાનો વિચારેલો નથી, પોતાનો અનુભવેલો નથી. તે માત્ર બીજાઓ કહે છે માટે જ એમ કહે છે. કારણ કે તેના જીવનમાં પહે પહે ચિંતા, ખેદ, કષ્ટ ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ સુખનું નિરીક્ષણ તો થવા પામતું નથી. આ હું ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ કે વૈરાગ્યની દ્રષ્ટિએ એટલે કે શરીર વિનશ્વર છે, દ્રવ્યાદિ જલતરંગ જેવાં ચંચલ છે માટે સુખ નથી એમ કહેવા નથી માગતો. વળી તે દુઃખ સંપત્તિની અસ્પતાનું કે બીજાં તેવાં કારણોથી છે એમ પણ નથી કહેવા માગતો. આથી સાધનસંપન્ન સ્થિતિમાં પણ દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેનું કારણ બીજા કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા નથી. પણ વિચારોની ન્યૂનતા એજ તે દુઃખનું મૂળ છે એમ કહેવા માગું છું. એ વિચાર શૂન્યતાના નમૂનાઓ આજના વ્યવસાયી જીવનમાં ઘણા સાંપડી શકે તેમ છે.

બીજી બાજતો દમણાં જતી કરીએ તોપણ મનુષ્યને એટલે તો ખ્યાલ હોવોજ ઘટે કે સાધનો મેળવ્યા પછી તેની વ્યવસ્થા બરાબર કરવી જોઈએ.

વ્યવસ્થાના વિભાગો

સતપુરુષાર્થથી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરેલ પદાર્થો કે દ્રવ્યોની વ્યવસ્થા ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત થાય છે.

- (૧) વ્યક્તિગત જીવન માટે.
- (૨) કૌટુંબિક જીવન માટે અને,
- (૩) સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય જીવન માટે.

વ્યક્તિગત જીવનમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવા સારૂ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરી શકાય. ને આ ખોવ બરાબર કાયમ રહે તો તે વ્યક્તિએ શરીર ધર્મ બજાવ્યો ગણાય.

કૌટુંબિક ઉપયોગિતાને પહોંચી વળવા તે મેળવેલામાંથી નિઃસ્વાર્થ રીતે બાક આપે તે કુટુંબ દર્શન ગણાય. અને તે મહેલા દ્રવ્યો

સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેણે સમર્થ ધર્મ કે રાષ્ટ્રધર્મ બનવો જણાય.

અહીં એમ ન માનવું જોઈએ કે માત્ર દ્રવ્યાદિ આપીને રહેવાથી આ ધર્મની રક્ષા થઈ શકે પણ તે આપણે અન્ય પ્રકરણ આગળ વિચારીશું. અહીં માત્ર વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિએ તપાસીએ.

મનુષ્ય આજે પુરુષાર્થમાં આગળ વધ્યો છે. માનવસમાજ બુદ્ધિ આજે વિદ્યા, કળા અને વિજ્ઞાનમાં વિકસી છે. અને વિકસત જાય છે. અને તેથી દ્રવ્યોપાર્જનની યોજનાઓ મનુષ્યને બેઠે બેઠે વિચારાય છે. અને પ્રયત્નોના પ્રમાણમાં બુદ્ધિમાન ગણાતા વર્ગમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પણ સારા પ્રમાણમાં થયે જાય છે. એમ છતાંયે આજે માનવસમાજ દ્રવ્યોપાર્જન પાછળ એટલો તો લીન થયો છે કે દ્રવ્યોપાર્જન શા માટે ? તેનો વિચાર કરવાની સુધ્ધાં તેને કુરસદ રહી નથી.

આ વિચારશૂન્યતાથી ભારતવર્ષમાં પરિણામ એ આવ્યું છે કે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ આગળ પદાર્થપ્રાપ્તિનું ધ્યેય સાવ ગૌણ બન્યું છે. જીવનના આવશ્યક તરવો અજ વસ્ત્ર ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિનો વિચાર ભાગ્યે જ સેવાય છે. ખીછ બાલુથી આવશ્યકતાઓ વધી છે એટલે દેશનું ઉત્પન્ન અસ્થ થવાથી વિદેશી વસ્તુઓની આયાત મોટા પ્રમાણમાં થતી જાય છે. આથી શ્રમજીવી પ્રજાને બધી પ્રજા કરતાં વિશેષ શોષણ પડે છે. આનું પણ મુખ્ય કારણ વિચારશૂન્યતાજ લાગે છે, એ બધું ધટીગર ભૂલી જઈ માત્ર વ્યક્તિગત ઉપભોગની દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ સાધનો વધ્યાં છે પણ તેની ઉપભોગતા ક્યાં છે ?

ઉપભોગનું મુખ્ય

એક પણ એવું છે કે જે દુન્યવી પદાર્થોમાંથી રસરસિની તૃપ્તિ માટે અદ્વચ તો જીવનને રસમય બનાવવા માટે ઉપભોગ્ય સામગ્રીની

અતિ આવશ્યકતા માને છે, અને ઉપભોગ્ય સામગ્રી જેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ તેટલા પ્રમાણમાં રસવાર્ધિક્યની અતુભૂતિ અતિ પ્રમાણમાં થતી જાય એમ તે માને છે.

ગમે તે વિદ્યા, કળા, કે વિજ્ઞાન દ્વારા સાધનો વિશેષ મેળવવાં અને તેના ઉપભોગ લેવો એવી માન્યતા એકાંત અને બ્રાન્તિમૂલક છે. કારણ કે જીવન માટે ઉપભોગ છે, ઉપભોગ માટે જીવન નથી. વળી ઉપભોગનો એકાંત સિદ્ધાંત સ્વીકારનારા વર્ગનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણીવાર એટલું બધું વધી જાય છે કે પછી તેને મેળવેલાનો ઉપભોગ કરવાનો સમય તો ભાગ્યેજ રહે છે.

ભારતવર્ષમાં તો આ વસ્તુ તુંડે તુંડે સાંપડે છે. ચોવીસ કલાક ધંધાની ધમાલમાં ભુંતી રહેલું શરીર કે જોને જે વખત ભોજન પણ સ્થિરતા પૂર્વક મળતું નથી. ત્યાં ખીજ વાતતો રી કરવી ! આવી રીતે ચોવીસે કલાક ચિંતાની ચાલુ બહીમાં સળગી રહેલા મનુષ્યને માટે પદાર્થનો ઉપભોગ અને રસપ્રાપ્તિ વગેરેની વાતો કરવી કે સમજાવવી એ કેટલું બધું ઉપદ્રાસજનક છે ! તે શબ્દોમાં કહેવા કરતાં સમજવામાં વધારે ઠીક પડ્યો.

આની જાતના મનુષ્ય માટે તો દ્રવ્ય મેળવવા માટે વ્યવહારિક ક્ષેત્ર એટલું બધું વિશાળ થઈ ગયું છે કે દરેકે તો તેઓ એમ પણ કહેતા શીખી ગયા છે કે ધંધા આડે અમોને મરવાની સુધાં પુરસદ નથી. મૃત્યુ આવે તો પણ તેને ના કહેવી પડે.' આ શબ્દો કેવળ મૂર્ખતા બરેલા છે જનાં આજે એ સુંચરાટો એટલો બધો મદન થઈ પડ્યો છે કે તેનો ઉકેલ સહેજે આવી શકે નેમ નથી.

જાને મેળવેલા પદાર્થોનો મનુષ્ય પોને પણ ઉપભોગ ન કરી શકે, જેમને તે પદાર્થો લવ્ય ન હોય તે પાવનાં આપીને ન શકે, તન અને મનની પુરાતી કરી જીવનની બરબાદી કરે અને જીવન

દ્રવ્ય મેળવવાની લાલસામાં વ્યાકુળ રહ્યા કરે તો આથી તેને (પોતાને) અને પરને ખીજું વધુ નુકશાન થું હોઈ શકે ? આ હાનિ અટકાવવા માટે, મેળવેલા પદાર્થોનો ઉપભોગ લેવા માટે અને જીવનને રસમય બનાવવા માટે મનુષ્ય માત્ર પોતાના વ્યવસાયમાંથી આ પ્રશ્નો વિચારવા જોઈશે. અવકાશ તો જરૂર લેવો જોઈએ.

રસવૃત્તિની પ્રાપ્તિ

રસમય જીવન બનાવવા માટે પદાર્થની આવશ્યકતા વધાર્યે જવી એ કંઈ સુખનો રાજમાર્ગ ન ગણાય કારણ કે જ્યાં સુધી આખાએ વિશ્વને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યા વિના આવશ્યકતાઓ વિચારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ સાધનોના ઉપભોગમાં હોભ રહ્યાજ કરવાનો. કદાચ વ્યક્તિગત, સમાજગત, કે એક દેશગત આમ થવું શક્ય મ્હં પડે ખરું. પરંતુ વિશ્વ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તો આવશ્યકતા વધારવાને બદલે ઘટાડવામાંજ શાન્તિનો રાજમાર્ગ હોઈ શકે. આવશ્યકતા ઘટાડવાયા છતર જનોને ખૂબ લાભ મળે અને પદાર્થોને અભાવેમાનવ-ચંસ્કૃતિને ન હાજો તેવાં કૃત્યોનો પણ અંત આવતો જાય.

વળી આવશ્યકતાઓ વધારવાથીજ રસસંવેદન યાય છે. એવું કશું નથી. રસનો પ્રાદુર્ભાવ જીવનની સંસ્કારિતા ઉપર હોય છે. સંસ્કારી મનુષ્ય પદાર્થોની ખીજમાં ભટકતાં અને ચૂકો શાટલો ખાતાં પણ રસાનુભવ કરી શકે છે. જ્યારે ખીજ બાલુએ સંપત્તિ, અધિકાર એ બધાં સાધનો હોવા છતાં ખીજ વ્યક્તિ ખેદનોજ અનુભવ કરી શકે છે. આ વિશ્વમાં આ જો વિભિન્નતા દેખાય છે તે કેવળ હૃદયની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કે સંસ્કારિતા અને વિકારતા પર નિર્ભર છે.

અર્થોપાર્જનમાં વિકાર

ગૃહસ્થના અર્થોપાર્જનનો ઉપભોગ કેવળ સ્વાર્થ દ્રષ્ટિએ ન હોવો પડે. કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમ યજ્ઞો ધર્મો ન મૂળો ન મહિષ્મતિ તેની અર્થિ-તાર્થના હોવી જોઈએ.

ગૃહસ્થનું પદાર્થોપાર્જન કેવળ વ્યક્તિગત ઉપભોગ્ય થઇ નથી તે તે અતિ મૂઢ સ્વાર્થ અને મહાપરિગ્રહ તરીકે ગણાવું જોઇએ.

જે જીવાત્માઓની આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે તેઓને જૈનદર્શન બહુ ક્રુદ્ધ માને છે અને એવી એકાંત સ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ તે તે સમર્થ જીવાત્માઓને દલકી ગતિમાં નાખી દે છે એમ પણ કહે છે. એટલે જ વ્યક્તિગત ગૃહસ્થાશ્રમમાં સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વને પણ સ્થાન છે, જે આતિથ્યસન્માન, દાન, પરાપકાર, સેવા વગેરે વગેરે ઉચ્ચ ગુણોની આરાધના અને તેને લગતા પુરુષાર્થ કરવાથી ફલિત થઇ શકે છે.

એ પ્રમાણે વ્યક્તિગત આવશ્યકતાઓ દળવી કરવાથી અને પોતાની બહારનું ઔદાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવાથી જે રસનો જીવનમાં અનુભવ થાય તેજ સાચું રસમય અને સુખમય જીવન ગણી શકાય.

આને અર્થોપાર્જનની સીમા રહી નથી. તેનું કારણ એ છે કે પ્રજાવર્ગમાં આને સંમદશુદ્ધિનો વિકાસ થયો છે, જો મન મેળવ્યું હશે તો ભવિષ્યમાં વૃદ્ધવયે કામ આવશે, કુટુંબને કામ આવશે અને મૃત્યુ પછી બાળકોને સુખરૂપ થશે. આવી જાતની ભાવનાઓ જ સંમદશુદ્ધિનું કારણ છે, અને જ્યારે કુટુંબમાં એક જ માણસ કમાનાર હોય અને સમાજ કે રાષ્ટ્ર તરફથી પ્રજાની સંકટમય સ્થિતિમાં તેને આધાર આપવાની કોઇ વ્યવસ્થા ન હોય તો આવી પરિસ્થિતિ દોષી હંધ અસ્વાભાવિક નથી. આ પરિસ્થિતિ એ સંમદશુદ્ધિનું પ્રગમ કારણ છે.

સંમદશુદ્ધિનું બીજું કારણ ઉપભોગની કલ્પના છે. કલ્પના એટલા માટે કહેવી પડે છે કે આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ પદાર્થનો ઉપભોગ મનુષ્ય ધારે છે તેમ કરી શકતો નથી. આને તો સંમદશુદ્ધિએ એવું કોર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે કે પ્રજાવર્ગનો મોટો ભાગ કેવળ સંમદ કર્યા કરે છે. ત્યારે બીજાને વર્ગ સાવ બેકારી જોવાય છે. આમાં એક

પણ વર્ગ મુખી નથી. પહેલો વર્ગ નવું મેળવવું, જૂનાનું રક્ષણ કરી એવી ધમાલમાં જ સમય પસાર કરે છે, ત્યારે બીજો વર્ગ પ્રયત્ન કરવા છતાં બેકારી હોવાથી શાન્તિનો અનુભવ કરી શકતો નથી. પહેલો વર્ગ આજસ, ચિંતા, કોટુમ્બિક ઝઘડા, કૃત્રિમ વિવાસ અને શારીરિક કે માનસિક બિમારી વગેરે વગેરે દર્દોથી પીડાય છે ત્યારે બીજો વર્ગ કવચિત્ ક્ષુધાથી તો કવચિત્ સામાજિક રૂઢિઓને લીધે આર્થિક વિટંબનાને ન પહોંચી વળવાથી ચિંતામાં જીવન વ્યતીત કરે છે. સારાંશ કે બેઉના જીવનમાં રોગ છે, એકને અધિક ખાવાથી અજીર્ણ થાય છે ત્યારે બીજાને ખાવાનું ન મળવાથી ભૂખે ટળવળવું પડે છે. જો અર્થસંઘર્ષની આટલી વિકૃતિ ન થઈ હોત તો આજે આવી વિભિન્નતા પ્રજાવર્ગમાં ન જ દેખાત.

રશિયામાં આજે પ્રજાજીવનની વિટંબનાના બધા પ્રશ્નો સમસ્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા દ્વારા ઉકેલાય છે એટલે જ અર્થસંઘર્ષની ભાવના ત્યાં વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિએ રહેવા પામતી નથી. વિધવા, અપંગ, રોગી વૃદ્ધો અને બાલકનું સુંદર રીતે પાલનપોષણ તથા બાળશિક્ષણ ઉપરાંત લગ્નવ્યવસ્થા જેવાં સામાજિક કાર્યો પણ એ જ સંસ્થાએ હાથ ધર્યાં છે. જે દેશમાં આવી વ્યવસ્થા હોય તે રાષ્ટ્રની પ્રજામાં અર્થસંઘર્ષની ભાવના ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. અર્થસંઘર્ષની ભાવના ન હોવા છતાં માનવી પ્રકૃતિગત તૃપ્તિ, લાલચ એવા એવા દોષો સાવ નહીં થવા એ કદાચ શક્ય ન હોય તોપણ આ પદ્ધતિથી અર્થસંઘર્ષના સ્પૂર્ણ સ્વરૂપમાં અવસ્ય પડટો થાય છે એમ માનવા વચર રહી શકાશે નહિ. અને તેથી પ્રજાવર્ગની બેકારીનો પ્રશ્ન પણ બહુ સહેલાઈથી પતી જાય છે.

આ પરિસ્થિતિ ભારતને માટે શક્ય છે કે કેમ તે પ્રશ્ન આ પ્રશ્નને હેઠળનો આ પુરાનકમાં અવગણ્ય નથી. અહીં તો બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં જેટલો સુધારો શક્ય છે તે પૂરું જ કરવાનું છે.

અર્થસંગ્રહની ભાવના

માટે અર્થસંગ્રહની ભાવનાના ધ્યેયને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એટલે કે કરેલો અને કરાતો અર્થસંગ્રહ કેને માટે ? અને તેની આવશ્યકતા છે કે કેમ તેટલું મનુષ્યે ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ. પુત્રોનું જો હિત ધન્યતા હો તો તે હિતદ્રષ્ટિએ અર્થસંગ્રહની ભાવના ધણીવાર હાનિરૂપે પરિણમે છે. તેનાં પરિણામનો ખ્યાલ કરી તેના માટે અર્થસંગ્રહના વારસાને બદલે સંસ્કારિતા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ. સારાંશ કે સંતતિ માટેના અર્થસંગ્રહની ભાવના ઉપયુક્ત નથી તે વાત વિચારો !

હા, હિન્દુ કોમમાં પાછળ રહેલી વિધવા બાઈનો વિચાર કરવાનો રહે છે, અને કદાચ પોતાની વૃદ્ધ વયે સ્વતંત્ર રીતે ધનાર્જનની તાકાત ન હોવાથી તે પરિસ્થિતિ વિચારવાનું પણ રહે છે. આ બે પ્રશ્નો ભારતવર્ષની ઉચ્ચ અને મધ્યમ એમ બે કોમ માટે બીજી કોમ વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી રહેવાના. અને તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી તે પ્રમાણ પૂરતો અર્થસંગ્રહ પણ રહેવાનો. આવી સ્થિતિમાં તેટલો અર્થસંગ્રહ હોય તે કમ્ય ગણાવો જોઈએ. જો કે પ્રાચીન કાળમાં પુખ્ત વય થવા પછી નિવૃત્ત થવાની જ પ્રજ્ઞાલિકા હતી. ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમની યોજના હતી. વાનપ્રસ્થાશ્રમી જીવનમાં બૃદ્ધ સંયમી રીતે રહી પ્રજ્ઞવર્ગ પર ઉપકાર ભુક્તિએ સતકર્મો કરવાનું રહેતું. આજે તે પ્રજ્ઞાલિકા નથી. અને જીવનની છેલ્લી પણ સુધી મનુષ્ય દ્રવ્યોપાર્જનની ધમાલમાં સગગતો સગગતો ઉવટ ચિનામાં ખાખ થઈ જાય છે. આ દંધ ઝોછા ખેદનો વિષય નથી. માનવ જેવા સંસ્કારી જીવનો આ રીતે કરણ અને આવે એ ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ છે.

આમ થવાનું કારણ તો આપણે પહેલાં તપાસી ગયા છીએ અને હરી હરી હરીએ છીએ કે અર્થસંગ્રહના ધ્યેયનું નાવ ફેરવ્યા

સિવાય આ દંતો ખીજો કશો ઉપાય નથી. અર્થોપાર્જનની આદર્શ મીમાંસા ક્યાં પછી એ અર્થોપાર્જન શી રીતે કરવું અને અર્થોપાર્જનમાં નૈતિક જીવનને સ્થાન છે કે કેમ? એ બે મહત્વના પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે.

અર્થોપાર્જન શી રીતે કરવું ?

અર્થોપાર્જન માટે આજની નીતિરીતિજનરાયે વ્યવસ્થિત નથી. કૃષિ, વાણિજ્ય અને નોકરી એ ત્રણ અર્થોપાર્જનનાં મુખ્ય અંગ ગણાય છે. આગળના વખતમાં કહેવત હતી કે—

‘ઉત્તમ ખેતી મધ્યમ વ્યાપાર અને કનિષ્ઠ ચાકરી.’

કારણ કે કૃષિ એટલે પદાર્થોત્પત્તિનું સ્થાન. જીવનમાં સૌથી પ્રથમ જરૂરિયાત તો પદાર્થોની છે. એટલે તે દ્રષ્ટિએ કૃષિ ઉત્તમ ગણાય તે સ્વાભાવિક છે. આજ રીતે ત્યાર પછીની આવશ્યકતા ખીજી વ્યવહારની રહે માટે તે વ્યાપારને મધ્યમ સ્થાન આપ્યું, અને નોકરી એ પારતંત્ર્ય દશા છે એટલે તેને કનિષ્ઠ સ્થાન આપ્યું હોય તે ન્યાય સંગત છે.

આજે વિદેશ સાથે સંબંધ વધી જવાથી દ્રવ્ય હોય તો પદાર્થોની ઉત્પત્તિ વિના પણ દ્રવ્યદ્વારા પદાર્થો લભ્ય થાય છે એટલે કૃષિનું સ્થાન પડતાયું. વ્યાપાર પણ રાજકીય સંસ્થાના દોર નીચે આવવાથી નિકૃત એટલે કે દલાલી જેવો થઈ ગયો. અને દ્રવ્યોપાર્જનની વૃત્તિથી ઉચ્ચ શિક્ષણ પામીને પણ વ્યવહારી જીવનના સંકટો જોઈને દુરથી જ ડરી ડરીને પ્રજાનો મોટો વર્ગ નોકરીજીવનને પસંદ કરી જીવન ગુમારવા લાગ્યો.

જીવનપારતંત્ર્યના આ બધાં મુખ્ય કારણો છે. કયા વ્યાપારના અવલંબનથી જીવન વડન કરવું એ આજે ગંભીર પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. કૃષિજીવન, વાણિજ્યજીવન અને નોકરી એટલે કે સેવકજીવન

આને અનેકવિધ સુધારણા માગે છે. આવા દુઃખદ પ્રસંગે એટલું જ કહી શકાય કે જે ધંધાથી ભૂખ્યાને અન્ન મળે, પોતાનું પોષણ હોય અને જૈનપરિણાપામાં જોને મહાર્જન કહેવામાં આવે છે એટલે કે પોતાના સ્વાર્થ માટે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ અનેક પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હાનિ ન પહોંચતી હોય તેવા તે ધંધા હોવા જોઈએ પણ તે ધંધા વિદ્યાવિષયક, કળાવિષયક, વિજ્ઞાનવિષયક કે ગમે તે પ્રકારનો હો.

આ વિષયમાં વિવેક જાળવવાની વધુ આવશ્યકતા છે. ધણા ઉદ્યોગો અને વ્યાપાર એવા હોય છે કે જેમાં દેખીતી રીતે હોષને દિસા કે હાનિ પહોંચે છે તેવું ન દેખાતું હોય છતાં પરોક્ષ રીતે તો તેમાં ઘણી જ હાનિ થતી હોય છે.

ભારતવર્ષમાં અદિસાને નામે ફેટલીક રૂદિઓ પણ એવી જડ ધાલી બેડી છે કે તે ગંરકારોથી મનુષ્ય આવા જોડા વિચારો કે વિવેક દરી શકતો નથી. એક ઝવેરાતનો વ્યાપાર કરનાર વ્યાપારો તે પદાર્થની ઉત્પત્તિનો ખ્યાલ કરવા બેસશે નહિ. એક રેશમનો વ્યાપાર કરનારો ફેટલા જીવોની દિસાથી એ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેની ચિંતા કરશે નહિ. એક માલનો વ્યાપારી કેવા સંયોગોમાં એ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિવેક કરવાનો અવકાશ લેશે નહિ. તે તો માત્ર વર્તમાન પરિસ્થિતિને જોશે. વળી ખેતી અને અનાજના વ્યાપારમાં પાપ છે, આમાં નથી એમ માનીને ઉશ્કે ગૌરવ લેતા દશે, દારણ કે પૂર્વ દત્તિદાસની તેને ખબર નથી અથવા ખબર હોય તો તે તરફ બેદરકાર છે. આવા તો ઘણાં જ દ્રષ્ટાંતો હોય.

જૈનદર્શનમાં જૈન આવશે માટે પાન્થિક રાક્ષસી સાધનોથી ઉત્પન્ન થતાં કે માલતાં પદાર્થોની કેવળ અદિસક દ્રષ્ટિએ નહિ પરંતુ માનવ જોડી ઉપયોગી જાતિની રક્ષા કરવા અને રાષ્ટ્રના અધઃપતનને અટકાવવા મના દરેલી છે. આ વાત કહેવાના જૈનો પણ બૂલી જાય છે-મયા છે કે બૂલી જવાની તૈયારી કરે છે. આ સ્થળે

એ બધા વ્યાપારો છોડી દેવા એમ કહેવાનો આશય નથી. માત્ર બધામાં વિવેક પુરઃસર બાજુવા સમજવાનો અવકાશ છે એટલું પ્રસ્તુત કથનમાં તાત્પર્ય છે. પોતાના આલી આવેલા ધંધાને મૂકી બીજા છોડી ન શકે, પરંતુ તે ધંધાની ઉપયોગિતા માત્ર વ્યક્તિ દ્રષ્ટિએ ન વિચારતાં સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ પણ વિચારવાની આવશ્યકતા છે એટલું સમજતો થઈ જાય તોયે બસ છે.

કોઈ આ સ્થળે એમ પ્રશ્ન કરે કે, 'વળી વ્યક્તિગત ધંધા સામાજિક ઉપયોગિતા કે હિત વિચારવાનો અવકાશ શા માટે હોતો નોંધ્યો? અને કદાચ હોય તો પણ તેવી જોડી વિચારણા સૌ કોઈ માટે થવી શક્ય છે? અથવા સૌ કોઈ તેમ વર્તી શકે?'

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જો વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ માટે સંકળાયેલી છે તો તેણે ત્યાં સુધી માત્ર પોતાના વ્યાપારનોજ નહિ બહુ પોતાના આખા જીવનકાર્યનો સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે તેની ખાસ ફરજ છે. સૌ કોઈ માટે આ શક્ય છે એટલું જ નહિ બહુ અનિવાર્ય આવશ્યક પણ છે. આ દ્રષ્ટિબિન્દુ જે ધંધાનો માલિક નથી વિચારતો તે રાષ્ટ્ર અને સમાજને ઘણીવાર નુકસાન પહોંચાડે છે. અને એ હાનિનો તીવ્ર તથ્યો તેની વ્યક્તિગત શીતલતાને પણ હરકત પહોંચાડવા સિવાય રહેતો નથી.

આથી એક કલાકાર વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે પ્રજાજીવનને બૂરી અસર કરે તેવી કળાની વિકૃતિ ન જ કરી શકે. એક વ્યાપારી પ્રજાજીવનને નુકસાન પહોંચાડે તેવો માલ ન જ વેચી શકે. એક માલિક નોકરનું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય ન જ હુંટી શકે. આવી રીતે પ્રજાનાં દરેક અંગોને વ્યક્તિગત મમે તેટલો હાનિ દોષ તો પણ સામાજિક દ્રષ્ટિએ વિચારનાં તેજુ જતો કરવો જોઈએ. એવી રાષ્ટ્ર-વ્યવસ્થા તો પણ દેશમાં ફરજિયાત હોય છે. જે દેશમાં તેવી વ્યવ-

રચા ન હોય તે દેરાની શિષ્ટ વ્યક્તિઓએ આ વાતને તો સમજી જ લેવી જોઈએ.

અર્થોપાર્જનની વ્યવસ્થા

અર્થોપાર્જન જેવી મહત્ત્વની વસ્તુ તરફ ભારતવર્ષ આજની પરિસ્થિતિ જોતાં બેદરકાર હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થોપાર્જનની વ્યવસ્થામાં એટલી તો છિન્નચિન્નતા છે કે તેનો કંલે પાર આવે તેમ નથી. આ છિન્નચિન્નતાનું કારણ વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિનાનો હોય પણ હોઈ શકે. કારણ કે જે પ્રગ્નને બાપા શિક્ષણ સિવાય વ્યવહારિક શિક્ષણ કે આદ્યોગિક શિક્ષણ અદ્ય મળતું હોય ત્યાં આવી છિન્નચિન્નતા થાય એ કંઈ અસ્વાભાવિક નથી.

એક વ્યાપારીએ કોઈ નવું કાર્ય શરૂ કર્યું કે તે એકની એક વસ્તુ પર જીવવા માટે અનેક તૈયાર થશે ઈર્ષ્યા કહો, હરિશ્ચંદ્ર કહો કે ખીજી કાર્યદિશાની સુઝનો અભાવ કહો, પણ આ બધાં કારણો દુઃખપ્રદ છે. આખરે તે વ્યાપારની દશા પાવમાલ થાય છે અને એક જ વસ્તુમાં આવો બહોળો સમુદાય ભાગ પડાવનાર હોય ત્યાં હાનિ સિવાય ખીજું પરિણામ પણ શું હોઈ શકે!

અને આ પરિસ્થિતિ માત્ર વ્યાપારની નથી, પરંતુ નોકરાની પણ આ જ દશા છે. “એક મહેતાજી જોઈએ છે કે, એક કારકુન જોઈએ છે” એવી જાહેરખબર વાંચીને એક, બે, પાંચ નહિ પણ હજારો ઉમેદવારો તૈયાર થઈ જાય છે. સેંકડો અરજીઓ આવે છે અને દેંક લાગવગ ધરાવનારાઓ તે જગ્યા મેળવવા ખુશામન પણ કરે છે. પછી વાર તો ફેટલાક ધુતારાઓ આવી જાતની જાહેરખબર આપી “અરજી કરનારાઓ આક આનાની ટિકિટ બાકી” એવા પ્રપંચો કરીને સેંકડો રૂપિયા પણ કમાય છે. આ રિથિતિ જોવા પડી મેકારી છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે કહીએ છીએ અને ખીજી બાજુથી બી એ; એમ. એ. અને તેથીએ કોલેજની ઉચ્ચ શિક્ષણમાં

રગે રગે વ્યાપી ગઇ છે જો ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી કોઇ તેની સામે દલીલ કરવા જાય તો ધર્મિષ્ઠ ગણાતો વ્યાપારી પણ એમજ કહીને ઉભો રહેશે કે બાઈ આતો વ્યાપાર છે, ધર્મ નથી.’

આ રીતે ધંધો અને નીતિ એવા જીવનક્રિયાના બે વિભાગો પાડી નાખ્યા હોય છે.

વાસ્તવિક રીતે તો નીતિ એ જીવનનું વ્યાપક અંગ છે. જીવન ગમે તે ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત હોય છતાં આ ક્રિયાનો કર્તા બીજો અને તે ક્રિયાનો કર્તા બીજો એવા આત્માના બે વિભાગો કરી શકાય નહિ. એ વસ્તુ જેમ સ્પષ્ટ સમજાય છે તેજ રીતે ધર્મ એ જીવન સાથે અવિભક્ત જડાયેલી વસ્તુ છે તેમ સમજી લેવું જોઈએ. અને તે રીતે નીતિ એ ધર્મનો પાયો હોવાથી જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયાઓમાં તેનું મહત્ત્વ ભર્યું સ્થાન રહેવું જોઈએ.

કોઇ એમ કહે કે વ્યાપારમાં નીતિનું સ્થાન ન હોય તો તેથી નુકશાન શું? જો વ્યાપારમાં નીતિને સ્થાન ન હોય તો સંસ્કૃતિનું અધઃપતન થાય અને માનવી જીવનનો વિકાસ પણ ન સાધી શકાય છતાં તે બધી વાતોને ગોણુ કરીએ તો પણ દેખીતી રીતે વ્યાપારમાં કેટલું નુકશાન થાય છે તે પણ વિચારણીય વસ્તુ છે.

વ્યાપારમાં જોઈએ વધુ કરવાથી વ્યાપારી વર્ગની પ્રજાવર્ગમાં બહુ દુઝડી ડાપ પડે છે, કોઇ તેનો વિચાર કરતું નથી અને તેથી વ્યાપારની શાખા સુંદર રીતે જનમતી નથી. આથી ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ જ માત્ર નહિ પરંતુ વ્યાપારની શાખા પ્રતિષ્ઠિત કરવાની ખાતર પણ નીતિની આવશ્યકતા છે.

વિદેશમાંથી આવતી દુનરો લાખોની જોખમી ચીજ તપાસ્યા વિના તેને તે રિયનિમાં આપતે મૂકી દેશું. આપણે, કાપડ કે તેની કોઇપણ ચીજમાં માત્ર લેગલ જોઈએ તે બરાબર છે એમ માની લેશું.

દેખીએ તરફથી સામાન્ય વસ્તુને પણ

||રંવાર તપાસીશું આનું કારણ શું? અહીંના બધા વેપારીઓ ચોર છે! ના તેનું કશું નથી. અહીંના વ્યાપારની શાખ તેરા પ્રકારની બંધાઇ ગઇ છે. તેથી તે ગ્રંથયા પ્રત્યે પ્રજ્ઞમાં વિશ્વાસ રહ્યો નથી. એકાદ વ્યક્તિની નૈતિક ભૂલ પછી આખા સમૂહને આવી રીતે વેડી લેવી પડે છે. તેનું અને નૈતિક જીવનની ખામી વ્યવહારમાં પછી કેટલું નુકસાન કરી મૂકે છે તેનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. આ વસ્તુ અહીં જેવી રીતે વ્યાપારી વર્ગને સીધી રીતે લાગુ પડે છે તેવી રીતે દરેકને માટે સમજી લેવું. આથી એક અદ્વિસકને જેમ સુક્ષ્મ દિસા પછી સાહે છે તેમ અસત્ય બોલવું, દગો કરવો, માનસિક ચોરી કરવી વગેરે પછી તેટલુંજ સાલવું જોઇએ.

આ આખા પ્રકરણનો સારાંશ એ છે કે (૧) અર્થોપાર્જનનો હેતુ આવરપક્તા પૂરતા પદાર્થોને મેળવવાનો હોવો જોઇએ, દ્રવ્યસંગ્રહનો નહિ. અને દ્રવ્યસંગ્રહ પછી તે ખાતર અને તેટલા પૂરતો હોવો જોઇએ. મેળવેલા પદાર્થોનો ઉપયોગ પછી ધારીસ્વાસ્થ્ય, કુટુંબસ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય એ રીતે અસંકુચિતતા અને ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિ માટે હોવો જોઇએ. (૩) અર્થોપાર્જનનું ધ્યેય ન ચૂકાય તે માટે સિધ્ધ વિચારણા કરવી જોઇએ. (૪) અર્થોપાર્જન સુદ્ધ ધર્માથી કરવું જોઇએ, અને (૫) વ્યાપારમાં નીતિની સર્વવ્યાપક્તા હોવી જોઇએ.

આ બધા મુદ્દાઓ ઉપરથી ફિતિન એ થાય છે કે ગૃહસ્થજીવનમાં અર્થોપાર્જન અનિવાર્ય છે છતાં તેનો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ દોષથી અને તેમાં પાત્ર નીતિ, દાન, પરોપકાર અને આતિથ્ય-સન્માનદાર માનસિક વિહારને પૂર્વ સ્થાન દોષથી તે પ્રવૃત્તિને પાપ ગણી તે પ્રત્યે ભેરરક્ત ન રહેવાને બદલે તેની મંજૂરિ વિચારી મનુષ્યે આગળ લઇવું જોઇએ.

આકારમાં પુષ્પમાળા ન બને ત્યાં મુધી તે કંડે પણ ન ધરાવ અને તેનું સૌંદર્ય પણ ન દેખાવ, એ મનોહર અને મૃદુ ફૂલડાં છતાં છતાં રહીને કરમાઇ જાય, આથી સંસારમાં સમાજ એ એક આવશ્યક અંગ છે એ સિદ્ધાંત નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

સમાજ શું કરી શકે ?

સમાજ એ વ્યક્તિજીવનના વિકાસનું સહાયક સાધન બની શકે. સમાજના અવલંબન દ્વારા વ્યક્તિ વિકાસના ક્ષેત્રમાં સરળતાથી વિહરી શકે. સમાજ એ એકત્રિત ચૈતન્યશક્તિ છે. રાષ્ટ્રોનાં ભવ્યનિર્માણ સમાજ દ્વારા જ થઈ શકે. વ્યક્તિ અને વિશ્વનો સંબંધ સમાજદ્વારા સહેલાઈથી સાંધી શકાય.

સમાજનું નવચલુતર

આવા સમાજચલુતરના આપણે બે પાયા નક્કી કરીએ અને તેને સંસ્થા તરીકે ઓળખીએ. એક સંસ્થાના ક્ષેત્રમાં સંસ્કારિતા, નીતિ, અને એવાં એવાં તત્ત્વોનો પ્રચાર મુખ્યત્વે હોય, અને બીજી સંસ્થામાં ગૃહસ્થજીવનના બ્યવહારુ પ્રશ્નોને ઉકેલતું કાર્યક્ષેત્ર હોય. આને સરળ શબ્દોમાં આપણે નૈતિક સંસ્થા અને સામાજિક સંસ્થા તરીકે ઓળખી શકીએ. આ સંસ્થા બે હોવા છતાં એ બન્ને એકબીજાનાં અંગ રૂપે હોય, એક બીજીથી કાર્યદિશા બિન્ન હોવા છતાં ભેદ-અસ્ત ન હોય.

સંસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્ર

સામાજિક સંસ્થાનું ક્ષેત્ર ગૃહસ્થજીવનને રસમય અને સુખમય બનાવવાનું હોવાથી તેને માટે નીચેનાં કાર્યો આવશ્યક હોય. (૧) સમગ્રવસ્થાનું ંરચણ, (૨) સામાજિક રૂઢિઓનો પરિહાર, અને (૩) ગૃહસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની ત્રુટિઓની પૂર્તિ.

નૈતિક સંસ્થાનું ક્ષેત્ર સમાજનાં અંગેને મત્વધર્મનું જે ધર્મ

દ્વારા મનુષ્યજીવનના અંતિમ ધ્યેય કર્મમુક્તિના માર્ગ તરફ વળે.) તરફ વળવાનું હોવાથી તેને માટે નીચેનાં કાર્યો આવશ્યક હોય.

(૧) સમાજના નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ (૨) પતિત થતી કે થયેલી વ્યક્તિઓની સુધ્ધિ અને (૩) સમાજના દરેક અંગોનું મંગલન.

આ મંસ્થાઓનાં કાર્યક્ષેત્રોની વિસ્તૃત આલોચના આપતાં પહેલાં સમાજમાં એ મુદ્ધારણાની આવશ્યકતા છે કે કેમ ? તે તપાસી જોવા આજના સમાજપર દૃષ્ટિબિંદુ ઠેરવવું જોઈએ.

સમાજની છિન્નચિન્નતા

આજના સમાજપર છિન્નચિન્નતાના કુદાગાઓ પડી રહ્યા છે. સમાજ ગ્રામે એક મહાન વિપ્લવનું મોઝું ધસી આવે છે. સમાજનું જોખું જર્જરિત થતું જાય છે. અરાજકતા અને સ્વચ્છંદતાના પ્રયળ વાવરાઓ વાધ રહ્યા છે. તે વખતે સમાજ પોતાનું ધ્યેયબિન્દુ નક્કી નહિ કરી શકે, પોતાનું બંધારણ નહિ ધરી શકે તો પતન સિવાય બીજાં એક માર્ગ નથી. આમાં માત્ર સમાજને જ નહિ પરંતુ તેનાં અંગરૂપ વ્યક્તિઓને અને શુદ્ધચરિત્રને પણ ખૂબ જ વેડવેડું પડશે.

વ્યક્તિ, તેની સંવૃત્તિ તથા કુટુંબ સૌને સમાજના વાતાવરણમાં જ રહેવાનું હોય છે તેથી સમાજની અસર વ્યક્તિપર થાય છે. સમાજની મુંઢરતામાં વ્યક્તિનું સંદર્ભ જળવાય છે તેથી સમાજને અને અંગોને શું ? અમે આગાધુ ફોટી લઇશું; એવી માન્યતા જોડી છે અને તે પોતાના ધરની ગંદકી અંગિજામાં ફેંકી સ્વચ્છ થવાનું માની લેવાની મૂર્ખતા જોઈ જ તે મૂર્ખતા છે. સમાજમુદ્ધાર તરફ વ્યક્તિ માત્રે દત્તચિત્ત રહેવું પડે.

આવા દુઃખદ પ્રશ્નો સમાજની દુર્દશા છાંયી ધર્મ ? તે વિચારવાનો કે પછી શું કરશે તે જોવાનો સમય હવે રહ્યો નથી. આજે તો સમાજશરીરને જે જે બાગ ધ્વજ કરી રહ્યો હોય તેને દૂર કરવાની

જાતિય વિવાહો, પ્રેમલગ્ન, મુક્ત સહચાર અને એવા એવા રૂપે લગ્ન લગ્નસંબંધો સમાજને પડકાર કરે છે કે લગ્નઅંગતી વ્યવસ્થાની નિરચના થવી જોઈએ.

નિયમો

[૧] વિવાહિત જીવન સ્વીકારનારે ગમે તેવી જાતનું સ્વઅંગી જીવન ગુમરતું એ સમાજ અને વ્યક્તિ બન્ને માટે હાનિકારક છે. એટલે વિવાહિત જીવન જીવનારાઓને બંધનો તો હોવા જ ધટે પરંતુ તે બંધનો એવાં હોવાં જોઈએ કે જેમાં પુરુષ કે સ્ત્રી કોઈપણ અંગને અન્યાય ન થાય. વ્યક્તિઓનું વ્યક્તિત્વ પણ જળવાય અને જવાબદારીપૂર્વક તે દમ્પતી કલુષિત કે વિકારી નહિ પરંતુ અનિભક્ત અને પ્રેમી જીવન જીવી શકે.

[૨] ગૃહસ્થાશ્રમીનાં સુંદર ગાદસ્થપર આખાએ સમાજની જીવનદોરી છે, એટલે તેમાં સુદૃઢતા અને સંગીનતા લાવવી એ સમાજનું સૌથી પહેલું કાર્ય હોવું ધટે.

[૩] લગ્નજીવન કલુષિત થાય તેવી ત્રુટિઓનો લગ્ન યર્તાસુધી અવકાશ ન હોવો ધટે. અર્થાત્ કે તે બન્ને પાત્રો વચ્ચે વય, પ્રકૃતિ અને યોગ્યતાનો મુમેળ હોય.

[૪] જો કે આ કાર્ય તેમના માતાપિતા કે વડીલોનું છે છતાં તેની મુખ્ય જવાબદારી સમાજપર હોય. આમ કરવાથી જૂલમો, સ્વાર્થથી કે અવિવેકથી તે પાત્રોને કે વડીલોને અન્યાય થતો અટકી જાય.

સામાજિક રૂઢિઓનો પરિહાર

જો કે વ્યક્તિગત રૂઢિની અમર જ ધીમે ધીમે સમાજપર થતી જાય છે. અને એ રીતે રૂઢિઓના પ્રચારની યુનેસ્કોની વ્યક્તિને શિરે દો છે. છતાં જો રૂઢિઓ ગતિથી ભેગામાં પણ સમાજની દૃષ્ટિએ હાનિકારક છે તો તે રૂઢિઓને આપક ન થતા

6

6-10

દેવી તેવું આદોલન રચવાનું અને ખીછ તરફ સમાજમાં આજે ધર ધાલી બેસેલી રૂઢિઓ નાબૂદ કરવાનું આ સંસ્થાપર રહે. તે રૂઢિઓ વર્તમાનકાળે છે તેમ ઓછાવધુ પ્રમાણમાં પહેલાં પણ હતી. અનુકરણથીલ પ્રકૃતિવાળા માનવમાંથી તે છેક જ નાબૂદ થાય તે કઠિન પ્રશ્ન છે, છતાંય તે રૂઢિપરિહારનો આદર્શ ખોટા નથી.

રૂઢિ પોતે પહેલેથી કંઈ રૂઢિરૂપે હોતી નથી, પરંતુ એક ઉદ્દેશ-પૂર્વક આચરેલી કોઈ ક્રિયા હોય છે. આ ક્રિયાનો જ્યારે ઉદ્દેશ ભૂલી જવાય છે અને તે ક્રિયા ધણી વાર બાંધ્ય થતી હોય તોપણ પ્રથમ અમારા બાપાએ, વડીલોએ કે ફલાણાએ કર્યું હતું કે આચર્યું હતું માટે અમારે કરવું જોઈએ એમ કહી તેને ચલાવ્યે જવી એ જાતની જઝામદ બુદ્ધિને રૂઢિ કહેવામાં આવે છે. પરિસ્થિતિ કે બલાબલને કોઈપણ વિચાર ક્યાં વગર અંધ અનુકરણથી ક્રિયા કરવી તેની ગણના પણ રૂઢિમાં થઈ શકે. આવી રૂઢિઓ વ્યક્તિગત જીવનમાં, સામાજિક જીવનમાં અને આધ્યાત્મિક જીવન સુદ્ધામાં હોય છે. આપણે અહીં તો સામાજિક રૂઢિઓ વિચારીશું.

લગ્ન રૂઢિ

કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, બાળલગ્ન, વૃદ્ધવિવાહ, અણમેળલગ્ન, લગ્નનિમિત્તે ચક્રિત ન પડે એવાં છતાં મોટું ખર્ચ કરવું એ બધી લગ્ન રૂઢિઓ કહેવાય. ધણી નાની મોટી કામોમાં આવી રૂઢિઓ હોય છે. જો કે એમાંથી કેટલીક કારણસર પર નિર્માર્ષિ હશે. પરંતુ આજના સમય, પરિસ્થિતિ અને સંવેગોને બાધક છે માટેજ તે રૂઢિ ગણાય અને તેનો પરિહાર અનિવાર્ય હોવો જોઈએ.

મરણ રૂઢિ

જનમૃત્યુ પછી મૃત્યુબોજન કરવું જ જોઈએ એવી રૂઢિ ધણી હિન્દુસમાજમાં પ્રચલિત છે. આ રૂઢિનો પ્રાદુર્ભાવ તો મુખ આશય-થીજ રચેલો હોવો જોઈએ. જે કાળમાં દૂર દૂરનાં સગાંવહાલાંએને

સાધનોના અભાવે વારંવાર મળવાનું શક્ય ન હતું, ત્યારે આરા આરા મોટા વરાઓ કરાતા અને તે સમયે ભાષ-ભાંડુ, કુટુંબ-સમાવહાણ એ સૌનો રતેહમેળો જામતો. વળી દેહબંધારણ એવાં સુદૃઢ છતાં મરણપ્રસંગો મોટી વયે અને અદ્યપક્ષખ્યામાં જનતાં. આથી તે કાળ માટે તેની ઉપયોગિતા દશે અને આમ જનતું હશે તે વિશે કંઈ કહેવાતું નથી.

પરંતુ આજે તો એવાં સાધનો ઘણ ગયાં છે કે સગાંવહાણો એને વારંવાર મળવાનું તો બનેજ. ખીજી બાજુ આર્થિક પ્રકરણ કોકડું મધ્યમ વર્ગમાં તો ખૂબજ ગુંચવાયેલું પડ્યું છે. એટલે આવી પરિસ્થિતિમાં આ પ્રથા ફરજિયાત ન હોવી ઘટે. તથાપિ, ખેડાણે આવાં ખર્ચો કરવાં પડે એવી સમાજની જે પ્રણાલિકા છે તેનું નામ રૂઢિ.

આજ રીતે મૃત્યુપાછળ ફરજિયાત રૂઢન, મોટી મોટી કાંચો કાઢવી એ બધા વ્યવહારોમાં મરનારને કે રોનારને કશોય લાભ નથી ઉલ્લટું નુકસાન છે. એમ જાણવા છતાં તેને પરંપરા પ્રમાણે આચરે જવું તેનું નામ પણ રૂઢિ.

આ બધી મરણ પાછળની રૂઢિઓ ખરી રીતે મરનારની પાછળ શોક કે રૂઢનને બદલે સદ્ભાવના અને ધાર્મિક વૃત્તિના આદાલતોને સગાંવહાણોએ વિકસાવવાં ઘટે.

અન્ય રૂઢિઓ

લગ્નરૂઢિ અને મરણરૂઢિઓ સિવાય સમાજમાં નાની 'મોટી ખીજી ધણી રૂઢિઓ છે. ધુમટો કાઢવાની રૂઢિ ધણી સમાજમાં તો અતિમાત્રા રૂપે પરિજ્ઞી છે.

શ્રી જાતિ પ્રત્યેના બાદશાહી છુદ્ધોનો વખત એ આ રૂઢિઓનું મૂળ નિમિત્ત છે. આજે તેનું કંઈ નથી છતાં ધાને છે વડી ભાઈ કે એમ સાજા અને વિચારકો કહે એ રૂઢિની જ બિલ્લારી છે. શ્રી

જાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચે જે કંઈ વાસ્તવિક મર્યાદા છે તે બહે દોાય, પરંતુ સ્ત્રી તિજોરીમાં રાખી મૂકવા જેવા રમકડા રૂપે તો નજ ગણાવી જોઈએ.

આજ રીતે ખાનપાન, પહેરવેશ અને રહનસહનમાં પણ દેખા- દેખીથી ઘણી રૂઢિઓ પ્રવર્તે છે. ખાણમાં આટલી વસ્તુઓ તો હોવી જ જોઈએ પણ મહે તેની આવશ્યકતા ન હોય; સમાન મંડ- બના માણસોમાં બેસનારે આવી જાતનાં કપડાંઓ તો પહેરવાં જ જોઈએ; આ બધી એક પ્રકારની રૂઢિઓજ છે. તેજ રીતે વ્યક્તિ- ગત જીવનમાં પણ ચાદ, ખીડી, સિગાર તમાકુ પીવાનાં કે મુંઘવાનાં વ્યસનો, હોટેલની મુલાકાતનાં વ્યસનો, અમુક જાતની ટાપટીપ કર- વાનાં વ્યસનો એ એક નવીન પ્રકારની રૂઢિજ છે.

ફેટલાક કહેવાતા મુધારકોમાં એક એવી વિચિત્ર કુટુંબ પડી ગઈ હોય છે કે સદજ જોજો જંગમતા કે પોતાનું જીવનોપયોગી કાર્ય કરનાં પોતાની સભ્યતા ચાલી જતી હોય તેમ તે માને છે આ પણ એક પ્રકારની કુરૂદિ છે. આથી એટલી બધી પરાવર્જિતા આવે છે કે તેને લઈને ખૂબ સહનું પડે છે. આવા કુટુંબથી છૂટીને ગમે તેવા સમય અને મુયોગોમાં સ્વાવર્જી રીતે કાર્ય કરી લેતાં સીખી લેવું જોઈએ.

ઉપયોગિતા, આવશ્યકતા અને લાભ એ દ્રષ્ટિબિન્દુઓથી વિચા- રીનેજ મનુષ્યે ક્રિયા કરવી જોઈએ. પરંતુ રૂઢિઓની વ્યાપકતા એટ- લી બધી હોય છે કે સમાજમાંથી સદચા તેને કાઢી નાખવી એ શક્ય નથી. તેથી મુધારક અને વિચારક ગણાતી વ્યક્તિએ પોતાના પ્રસંગે તેનો પરિહાર આદરી દેવો જોઈએ અને યા માટે પોતે તેનો લાભ કરે છે તેના નિવંદનનો સમાજમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ.

મૃદુસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની કુરૂદિઓની પૂર્તિ

વ્યક્તિ એ સમાજનું ઉપયોગી અંગ છે. અને વ્યક્તિની અસર

સમાજને પહોંચે છે એ વાત આપણે વિચારી ગયા છીએ. એટલે આ સ્થળે એ કહેવાનું રહે છે કે વ્યક્તિગત જીવનની ખામીઓ દૂર કરવી એ સામાજિક સંસ્થાનું જ કાર્ય છે.

વ્યક્તિગત ત્રુટિઓ બે પ્રકારની હોય છે. (૧) સંસ્કારિતાની ત્રુટિ અને (૨) સાધનોની ત્રુટિ.
સંસ્કારિતાની ત્રુટિ

કાષ્ટ ગૃહસ્થ વ્યક્તિ ખોટા માર્ગે ચાલી જતી હોય, કોઈ દમ્પતીનો સુમેળ ન હોય, કોઈ કુટુંબમાં સતત કલેશ રહેતો હોય, મારામારી, લડાલડી, કજીયો ટંટો કે ખૂન ખરાબી યથા જતી હોય, સમાજની વ્યક્તિઓ વ્યાપાર ધંધામાં દગો, પ્રપંચ, અન્યાય, અને અસહ્યનો ઉપયોગ કરી પ્રતિબદ્ધતા દાનિ પહોંચાડતી હોય, સમાજના નિયમોથી કાષ્ટ વિરૂદ્ધ ચાલતું હોય તે બધી સંસ્કારિતાની ત્રુટિઓ ગણાય.

આ રીતે માનવી જીવનમાં પ્રકૃતિગત દુર્ગુણો જેવાં કે, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર વગેરેનું જીવનની સ્થૂળ ક્રિયામાં પરિણમન થતાં કેટલીકવાર બીજા પ્રાણીઓને, સમાજને અને રાષ્ટ્રને દાનિ પહોંચે છે. માટે તે સ્થૂળ ખામીને આ સંસ્થા દ્વારા તુરંતજ અટકાવવી જોઈએ. તેને અટકાવવાના બે માર્ગો છે. (૧) શિક્ષણ અને સંસ્કારિતાનો પ્રચાર કરીને અને (૨) નિયમની શૂંખલાનું બંધન કરીને કે શિક્ષા (દંડ) આપીને. પરંતુ એ બંધન કે શિક્ષા એવી હોવી જોઈએ કે જે દ્વારા ફરીથી ભવિષ્યમાં બૂલ થવાનો શંભવ ઝોડો રહે. એ શિક્ષાનાં સાધનો પણ પ્રેમ અને વાત્સલ્ય અને સત્યામદથી યુક્ત હોય. આવા બહારના યુનાઓને સમાજ જતેજ નિવારી બે કે ત્રણ કરે તો રાષ્ટ્રના સંચાલક વર્ગનો બોલો બહુજ ઝોડો યાય અને રાષ્ટ્ર શાંતિમાં ઉમેરો યાય.

સાધન ત્રુટિ

સાધનો બે પ્રકારનાં હોય છે. (૧) કુદરતી અને (૨)

કુદરતી સાધનોમાં મનુષ્યને જે અંગ, ઉપાંગ, ઇન્દ્રિયો, મન, અને શક્તિ વગેરે પ્રાપ્ત છે તેનો સમાવેશ થાય છે.

આ સાધનોની ત્રુટિ કાઢી પૂરી શકાતી નથી. જેમકે આંખ ન હોય તો મનુષ્યને જીંદગીભર અંધજીવન ગુજારવું પડે છે. જ્યાં કુદરતી સાધનો માટે તેજ નિયમ લાગુ પડે. જે કે વિજ્ઞાનના જમાનામાં એવાં કૃત્રિમ સાધનોની શોધખોળ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ખરી. પરંતુ તે જ્યાં કૃત્રિમ સાંધા ગણાય. કુદરતી ખોટ તે પૂરી ન પાડી શકે.

ખીજાં સાધનો પુરુષાર્થ સાધ્ય હોય છે. જેમકે અન્ન વસ્ત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો કે તેવાં ખીજાં જીવનોપયોગી સાધનો. આ સાધનોની સમાજમાં જ્યાં જ્યાં ઉત્પન્ન હોય ત્યાં ત્યાં આ સંસ્થાએ તેની પૂર્તિ માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

નિરાધાર વિધવા, અનાથ, રોગી, અપંગ, નિરાધાર કુટુંબ કે આર્થિક સંકટોથી પીડાતું સંસ્કારી કુટુંબ, આ જ્યાં વર્ગોના તેમાં અવકાશ હોવો જોઈએ.

આના સીધી રીતે ત્રણ વર્ગો પાડી શકાય. (૧) કામ કરવાને તદ્દન અશક્ત વર્ગ (૨) યુવાન વર્ગ અને (૩) બાલ વર્ગ. જેઓ કામ કરવાને તદ્દન અશક્ત હોય તેઓને માટે નિર્વાહનાં ઉપયોગી સાધનો આ સંસ્થા દ્વારા પૂરાં પડે, તેનાં દર્દોનાં દુઃખનો બાર દળવો કરવા ઔષધો અને ઉપચારો મળે અને માનસિક આનંદ મળે તેવું વાંચન કે શ્રવણ મળે તે માટે એક અલગ અલગતાલય હોય તો વધુ સગવડ થાય.

યુવાન વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષો એ બન્નેની પૃથક્ પૃથક્ નાની સંસ્થાઓ સંખ્યાના પ્રમાણમાં છુદે છુદે રચેલે ખોલવામાં આવે અને ત્યાં શ્રમવિજ્ઞાન, ઉદ્યોગવિજ્ઞાન, શિક્ષણવિજ્ઞાન, કળાવિજ્ઞાન, અને

સંસ્કૃતિવિભાગ એવા વર્ગો હોય. આ શિક્ષણનો લાભ અનાથ સિવાય સમાજનો બીજો વર્ગ લેવા ધ્વજીતો હોય તો તે લઈ શકે. પરંતુ આ કાયમ રહેવાનો હક્ક તો અનાથોનો જ હોય.

જીવનની પરિપક્વતા આપ્યા પછી અને જીવનનાં લક્ષ્યભિન્ન સમજાઈ ગયા પછી તેમાંનો જે વર્ગ સંસ્થાથી છૂટો થઈ સ્વાવલંબી જીવન જીવી શકે તેવી તૈયારી પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેને સમાજનાં કાર્ય-ક્ષેત્રમાં યોજી દેવો જોઈએ. આ વૃક્ષમાં કેટલાંક એવાં સુંદર ફળો પાકે કે જે પોતાના સંસ્કાર અને શિક્ષણનો લાભ બીજાઓને આપી શકે. તેને માટે સમાજમાં જે મુખ્ય સંસ્થાઓમાં તેને યોગ્ય સ્થાન દોવ તેમાં તેઓને નિયુક્ત કરી દેવા જોઈએ.

આમાંથી મરજિયાત વૈધવ્ય પાળનારી કે નૈઘટિક જલચર પાળનારી ઘણી ચારિત્રશીલ બહેનો પણ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય અને ચારિત્રશીલ નાગરિકો પણ પાકે. આથી આ વર્ગ સમાજમાં શિક્ષણ અને સંસ્કાર પૂરવાનું બહુ સુંદર કાર્ય કરી શકે.

બાળવર્ગ

‘સંતતિપ્રત્યે માત્રાપનાં કર્તવ્યો’ નામના પ્રકરણમાં શિક્ષણ સંબંધીનો વિષય વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચાઈ ગયો છે. તે રીતે ઉપયોગી શિષ્ય અને સંસ્કાર ભરી લવિષ્યના નાગરિકો ઉત્પન્ન કરી શકાય.

આ રીતે આ ત્રણ વર્ગમાં પ્રથમના એક વર્ગનું ખર્ચ સંસ્થા પર પડે. પરંતુ બીજા બે વર્ગ પાસેથી સમાજને ઘણો લાભ થાય એટલે આર્થિક દ્રષ્ટિએ દેખીતે રીતે શોષણ પડતું કંઈ પરિણામે તો સમાજને ખૂબ લાભપ્રદ થઈ પડે. અને આ રીતે સમાજમાં આવો બવરચા ન હોવાથી જે ચક્રિતઓ વિકસ્યા વિના કરમાઈ જાય છે, ઓસ્ત અને પુરુષત્વ ઉપટે માને વેદાઈ જાય છે તે અપાર નુકસાનથી સમાજ બચી જાય.

આ સિવાય એક મધ્યમ કુટુંબ કે જે કરજ, વ્યવહારિક જોગ્ય કે આવશ્યકતાઓને પહોંચી ન વળે તેવી આર્થિક સ્થિતિથી પીડાતું હોય તો તેને માટે પણ એક યોજના તૈયાર થાય. એ યોજનામાં ને તેને માત્ર લગ્ન, કારજ કે તેવા સામાજિક વ્યવહારોને લીધે વેઠતું પડતું હોય તો તેવા વ્યવહારોને આ સંસ્થા પોતેજ ટૂંકાવી લે. (સંસ્થા પોતેજ આ પ્રમાણે કરાવી આપે તો સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠાને ખામી ન આવે) કરજનો કે અનિવાર્ય વ્યવહારનો તેના પર બોલે હોય તો આ સંસ્થા તરફથી તેને વગર બ્યાજે મદદ મળે.

બેકારી અને સમાજ

સમાજમાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે જે માત્ર બેકારીને લીધે પીડાતો હોય છે, આ બેકારી નિવારવા માટે મોટા મોટા ફંડો એકઠાં કરવાની લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી. માત્ર એક એવી વિશાળ યોજના થવી જોઈએ કે જેમાં આ બધા વર્ગને યોગ્યતા મુજબ નિર્વાહનાં સાધનો મળ્યા કરે.

આ વર્ગમાં ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્યો હોય છે. (૧) શિક્ષિત (૨) ઉદ્યોગી અને (૩) સામાન્ય (સામાન્ય શિક્ષિત કે સામાન્ય ઉદ્યોગી). આમતિ પહેલો વર્ગ ઉપર કથિત નાની મોટી સંસ્થાઓનાં સંચાલન અને વ્યવસ્થાનું કાર્ય ઉપાડી લે. બીજા માટે એક મદાન ઉદ્યોગચાળાની આયોજના થાય. ઉદ્યોગોમાં પણ ગરીબ પ્રગતને વહેલી તકે બધું પ્રમાણમાં રાખી મળે એ દ્રષ્ટિબિન્દુ મુખ્ય હોવું જોઈએ. જોકે આજના યંત્રવાદના જમાનામાં યંત્રવાદની તિલાંજલિ છેકજ થવી અશક્ય છે. છતાં આ દ્રષ્ટિબિન્દુ હોય તો તેની આવશ્યકતા પૂરતું તેનું સ્થાન રહે. ત્રીજા વર્ગના નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ આ યોજના દ્વારા સહેજે પતી જાય.

આ આયોજનાને સફળ બનાવવામાં જોટલી કાર્યશક્તિની આવશ્યકતા છે તેટલી આર્થિક શક્તિની આવશ્યકતા નથી. જોકે પ્રથમ પ્રથમ

થોડી ધણી મુશ્કેલી પડે પરંતુ પછીથી તે સંસ્થા પોતે જ પોતાના પગભર થઈ રહે. આ કાર્ય પણ સામાજિક સંસ્થાનું છે.

સામાજિક સંસ્થાની વિચારણા કરી લીધા પછી હવે આપણે નૈતિક સંસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ. તેનાં મુખ્ય ત્રણ ક્ષેત્રો છે. તેનું વિવેચન કરીએ.

નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ

માત્ર ધર્મ ખાતર જ નહિ પરંતુ સુખમય જીવન ગાળવા માટે પણ માનવસમાજ સારું નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ અનિવાર્ય છે. નૈતિક જીવનની ખામીઓ દૂર કરવા માટે સમાજ કે રાષ્ટ્ર તરફથી કેટલાંક ફરજિયાત બંધનો પણ હોવાં પડે. પરંતુ અપવાદ બાદ કરીએ તો મોટે ભાગે મનુષ્યને પ્રસંગતે વશ થઈ હૃદય વિરુદ્ધ અનૈતિક જીવન ગુજારવું પડે છે. બેકારી, કરજ, રૂઢિઓ એ બધાં સમાજમાં નૈતિક નિર્બળતા આવવાના મુખ્ય કારણો છે. સમાજ તરફથી આ કારણો નાબૂદ કરવામાં આવે તો નૈતિક અંશોનું મોટે ભાગે સંરક્ષણ થાય.

નૈતિક ધ્વાસનું એક કારણ માનસિક નિર્બળતા છે. મનુષ્ય ધણીવાર સચાજથી ડરી ડરીને વિચાર અને કાર્યની ચોરી કરતો હોય છે. આ પણ માનસિક નિર્બળતા જ છે. આવી માનસિક નિર્બળતાનાં મૂળ બહુ બહુ બેઝાં હોય છે. માયાપનાં સંસ્કારનો વારસો અને સમાજનું અનિચ્છનીય વાતાવરણ માનસિક નિર્બળતાનાં જન્મકારણો છે.

સમાજનું વાતાવરણ

મનુષ્યમાત્ર જૂઠાને પાત્ર દોષ છે. પરંતુ આ વાતને સમાજ ધણીવાર જૂલી ગણે છે. ત્યારે બહિતની એક નાનો સરખી જૂઠાને તે સાંખી ચકતો નથી, રજનું તજ કરી ખૂંડે છે અને બહિતને ફજેત કરી સમાજથી તિરસ્કૃત બનાવી મૂકે છે ત્યારે પરિણામ એ આવે છે કે તે બહિત જૂઠાને છપાવી છપાવીને પતનને માર્ગે આવે અને આગળ ધપે ગય છે. આથી સમાજને ધાજળથી ખૂન દોષવું પડે છે.

એટલે નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ કરવા માટે આવી ગતનાં નિમિત્ત ધરણોનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ અને બીજી બાજુ નૈતિક જીવનના બોધપાઠો અને આદર્શો ખડા કરવા જોઈએ. કાર્ય માટે પણ એક મંડળ કે જેના સંચાલકો સમાજના માનસચાસ્ત્રી હોય. આ મંડળ પ્રાયઃ ચુપ્તમંડળ જ રહે.

સમાજ જીવનમાં ઊંડુ અવગાહન કરી તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવું, પ્રસંગ પડે વેડી લેવું; સેવા દ્વારા, ચારિત્ર્ય દ્વારા અને સત્યાગ્રહ દ્વારા વ્યક્તિની જૂલને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આ મંડળના સભ્યોની કાર્યપ્રણાલિકા.

પતિતોની શુદ્ધિ

એક નાની સરખી જૂલ થઈ એટલે જ્ઞાતિ કે સમાજથી અલિપ્ત કરવાનો રિવાજ ધણાખરા સમાજમાં હોય છે. આ શિક્ષા ત્યારે પડતી કહેવાય. શિક્ષા આપવાનો ઉદ્દેશ તો એજ હોવો ઘટે કે ફરીથી તેવી જૂલ ન થાય. એટલે તે ઉદ્દેશ જનજીવવા માટે સમાજ તરફથી દળવી શિક્ષાઓ હોવી જોઈએ.

વલ્લિક કોમમાં પાંચા, દયા, વીર્યા અને એવા એવા ભેદો એ આવી શિક્ષાઓની અતિમાત્રાનાં જ પરિણામો છે. કે જેને પરિણામે એકજ ધર્મમાંથી જુદા જુદા ફાંટાઓ નીકળી પડ્યા છે તે પણ પ્રાયઃ શિક્ષિતો અને વિચારોની અસહિષ્ણુતાનું પરિણામ છે. નિયમોનો ત્યારે ત્યારે ઉદ્દેશ જૂઠાય છે ત્યારે ત્યારે તેનું પરિણામ આનું જ આવી રહે છે.

આજે જૂલને કારણે, સમાજના અલિપ્તકારને કારણે અને બેકારીને કારણે સમાજમાંથી ધર્મ અને જ્ઞાતિ બન્નેને ઊઠીને પ્રગ્નનો ધણો વર્ગ સમાજનટ થઈ ગયો છે. અને થઈ રહ્યો છે. કાષ્ટ વ્યક્તિ પોતાની સ્વેચ્છાને બીજાને ધર્મ ફરીકારે કે બીજા ધર્મમાં બળે તે બંને હાથ દોય, પરંતુ આવાં કારણોને લઈને જો ફરજિયાત તેને

આમ કરવું થયું હોય તો તેમાંથી તેને ઉઘારી લેવા તે સમાજના અનિવાર્ય ફરજ છે, અને તેમાં નો તે ચૂકે તો એક મહાન હાનિ ગણાય. ખોટી રીતે સમાજથી બહિષ્કૃત થયેલી વ્યક્તિ સમાજ પ્રત્યે વૈર વાળવા માટે ધણીવાર સમાજદ્રોહી અને રાષ્ટ્રદ્રોહી સુધા બને છે. આવાં દુર્ભવિધ્યથી બચી જવા માટે પણ આ કાર્યની ઉપયોગિતા છે.

શુદ્ધિનો ઉપાય

જેઓ સમાજથી ડગડગ થઈ રહ્યા છે કે માર્ગને ભૂલી ગયા છે. અથવા પતિત થવાની તૈયારીમાં છે તેઓની તાત્કાલિક શુદ્ધિ કરવી તે કાર્ય તો સાવ સહેલું છે. પરંતુ જેઓને ધણા વખત સમાજે તિરસ્કૃત કરી નાખ્યા છે, આચાર અને વિચારથી જેએ એક બે ડગલાં નીચે ગયા છે અથવા જવાની તૈયારીમાં છે તેઓની શુદ્ધિ કરવાનું કામ કઠણ છે અને કઠણ હોવા છતાં એ સૌથી પહેલું કરવાનું છે તે પણ સાથે સાથે સમજી લેવું, નોંધવું.

આ કાર્ય હાથપર ધરવામાં સમાજનો જે શ્લેષ્ઠ વર્ગ છે, અર્થાત્ કે જેને ભૂત અને ભવિષ્યના ઇતિહાસ કે પરિણામનું જ્ઞાન બરાબર ચાન નથી તે બળબળવાનો સંભવ છે. પરંતુ નો સમાજની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા પોતે જ જ્યારે આ કાર્યને હાથ ધરે તો તે બળબળાટ પ્રત્યાઘાત નહિ કરી શકે, અને ઉલટું જેમ જેમ તેનું પરિણામ મુંઝવે આકારમાં આવતું જશે તેમ તેમ તેનો પ્રભાવ સમાજમાં વ્યાપક થતો જશે.

સમાજસંસ્થાનાં આ કાર્યક્ષેત્રમાં અત્યંત વર્ગ, જાતિમ્યુત વર્ગ અને ધર્મમ્યુત વર્ગનો સમાવેશ થઈ શકે. આવા વર્ગમાં આચાર અને વિચારની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર એ આ સંસ્થાનું સૌથી પ્રાથમિક કાર્ય હોય. ત્યાં સુધી જોઈ ઉચ્ચ જ્ઞાતિ સાથે આચાર અને વિચારમાં સમાનતા ન આવે ત્યાં સુધી સમાન જ્ઞાતિ તરીકેનો બંધન

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ અવલોકન

૧

एक एव इदं सर्वं पूर्वं आसीद् युधिष्ठिर ।

क्रियाकर्मविभेदेन चातुर्वर्ग्यं व्यवस्थितम् ॥ महाभारत ॥

મહાભારત એ વેદ ધર્મનો પ્રાચીન ગ્રંથ છે. તેમાંનો આ શ્લોક છે. તેનો અર્થ એ છે કે પૂર્વકાળમાં આ આખું વિશ્વ એકજ પ્રવાહમાં વહેતું હતું. પરંતુ પાછળથી રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા જાળવવા સારું ક્રિયા અને કર્મના બેઠ પ્રમાણે ચાર વિભાગો નક્કી કરવામાં આવ્યા. તે વિભાગો તે વખતે સમાજ રૂપે હતા અને બ્રાહ્મણસમાજ, ક્ષત્રિયસમાજ, વૈશ્યસમાજ અને શૂદ્રસમાજ એ તેનાં નામો હતાં.

વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનો પ્રજાવર્ગમાં પ્રચાર કરનારની ગણના બ્રાહ્મણવર્ગમાં, પ્રજાનાં ગૃહસ્થ કરનારની ગણના ક્ષત્રિયવર્ગમાં, કૃષિ અને વાણિજ્યદ્વારા પ્રજા વર્ગમાં સેવા કરનારની ગણના વૈશ્યોમાં અને ધનર એકાંત સેવાભાવી વર્ગની ગણના શૂદ્ર વર્ગમાં થતી હતી, અને આજ કથનની રીત અને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં પૂર્તિ છે કે:—

कमुणा बन्धनो होह, कमुणा होह बलियो ।

बहसो कमुणा होह, गुरो हवह कमुणा ।

उत्तपञ्चजन सूत्र भ. २५

રાખવો કે ન રાખવો તે સમાજની સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન હોવો ઘટે, અને તે બંધે રહે. પરંતુ ધાર્મિક અને સામાન્ય અધિકારો તો સમાન રીતે તેમને મળવા જ જોઈએ. પ્રકાશ, વાયુ, જળ, અન્ન, પ્રભુભક્તિ, શિક્ષણ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરતી વખતે મનુષ્યોએ પતિત અને તરછોડાયેલી કોમને પણ એક માનવજાત તરીકે ન બૂલતાં માનવ-જાતિને જાજે તેવાં સાથ અને સહકાર આપવાં જોઈએ. આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી ધૈર્યપૂર્વક આ ઝંસ્થા તે કાર્યને ઉપાડી લે. આ કાર્યમાં સમાજ અને ધર્મ બન્નેની રક્ષા છે. પતિતપાવન ગણાતાં પ્રભુનાં બાળકોની શુદ્ધિમાં પ્રભુની ભક્તિ પણ છે તે વસ્તુ લક્ષ્યથી બૂલવા જોતી નથી.

સંગઠન

પારસ્પરિક કલેશ, સ્વચ્છંદતા, અરાજકતા, સમાજના નેતાઓની બેદરકારી, શ્રીમંતોની સત્તાશાહી એ બધાં સામાજિક અસંગઠનનાં કારણો છે. સમાજમાં જેમ દુમેશાં વિચારક અને સ્વમાનને ઓળખનારો વર્ગ હોય છે તેમ મૂર્ખ અને સ્વચ્છંદી વર્ગ પણ હોય છે. સમાજનાં સંચાલકો નીતિ અને ચારિત્ર્યના દોર તરફ લક્ષ્ય રાખીને ચાલે છે ત્યાંસુધી સમાજમાં ગાળકું પડતું નથી. પરંતુ ઉપરનાં કારણોની અતિમાત્રા થાય છે એટલે સમાજનું સુકાન હાથમાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આથી સમાજસંગઠન માટે આ બધાં દ્રષ્ટિબિંદુઓને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખવાં જોઈએ.

સંગઠનનો રાજમાર્ગ

સમાજમાં ન્યાયનું સામન સ્થાપિત કરવું એ સંગઠનનો રાજમાર્ગ છે. સમાજની ઝંસ્થાઓના સંચાલકો કે નેતાઓ સમાજના મૂલિક ન ગણાય, પરંતુ ન્યાયાધીશો ગણાવા જોઈએ. ન્યાયાલયમાં એ ન્યાયાધીશો હોય અને ન્યાયાલય બહાર એ સેવકો હોય આખા

સમાજે મળીને સ્થાપિત કરેલા નિયમોની બળવણી' માત્ર તેમના પાયા થાય. સમય પ્રમાણે એ નિયમોમાં પરિવર્તન કરવું પડે તો તેને અધિકાર કોઈને વ્યક્તિગત ન હોવો જોઈએ. પરંતુ સમષ્ટિ મળીને જ ને કંઈ કરવું હોય તે કરી શકે.

બસ આ રીતે સામાજિક સંસ્થા અને નૈતિક સંસ્થા એ બન્નેનું બિન્ન બિન્ન કાર્યોનું દિશાસૂચન પૂર્ણ થાય છે. એ બન્ને સંસ્થાના કાર્યોનો પારસ્પરિક સંબંધ તો છે જ અને તાત્વિક રીતે જોઈ તો તે બન્ને સમાજનાં પાસાંજ છે. એટલે નામ ભેદો અને કાર્ય ભેદો હોવા છતાં બન્નેનું હૃદય તો એકજ સમાજોદ્ધારનું છે.

આ બે મુખ્ય સંસ્થાઓનાં કાર્યક્ષેત્રની બ્યવસ્થા જાળવવા માટે ઉભી થયેલી નાની મોટી સંસ્થાઓ અને શાળાઓ આ બન્ને સંસ્થાની પેટાશાખાઓ ગણાવી જોઈએ. અને સીધી રીતે તેનો સંબંધ તે બન્ને સાથે રહે. અર્થાત્ કે તેની દેખરેખની જવાબદારી મુખ્ય સંસ્થાઓ પર રહેવી જોઈએ.

આ કાર્યદિશાને રચનાત્મક બનાવવા માટે સમાજમાંના બહોળા વર્ગો દ્વારા અને હૃદય બન્ને આપવાં પડશે. પરંતુ ભોગ વિના સંધારણા ક્યાં છે ! વળી, એટલું પણ ચોક્કસ છે કે આજે આટલું નહિ જો તો કાલે તેથી વધુ શુભાવ્યા વિના છૂટકો નથી. માત્ર એટલો જ ફર કે આજે સ્વધન્યજીએ કરવાનું છે, ત્યારે આવતી કાલે ફરજિયાત કરવું પડશે. પહેલામાં રસ છે, ઉત્સાહ છે, ખીજમાં શું ફરો તે તમે જ કહી લેશો.

આ રીતે સમાજની એ બન્ને સંસ્થાઓ પ્રાચીન છતાં આધુનિક સંસ્કૃતિથી અર્વાચીન સમાજને ઉત્તત અને સુખી બનાવી શકશે અને સમાજે પોતે જ ત્યારે પોતાના અંગોની જવાબદારી લઈ બેઠારી અને અસંસ્કારિનાનો પ્રભ પનારી દેશે ત્યારે રાષ્ટ્રનો ભોજ સરેજે દગરો થશે. રાષ્ટ્રદ્વારા વ્યક્તિઓ માટે સીધી રીતે આ કાર્ય

થવું અતિ કઠિન અને દુઃસહ્ય જેવું છે. જ્યારે સમાજ માટે આ માર્ગ તદ્દન સરળ છે.

આ બધી સમાજ અને તેની પ્રગતિની વાત થઈ. પરંતુ વ્યક્તિએ સમાજ ધર્મ બજાવવા માટે શું કરવું જોઈએ તે નિર્દેશ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને આમાં આવ્યો જણાતો નથી તો તેનું શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે સમાજને લાગુ પડતી દરેક વસ્તુ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. સમાજોન્નતિના ઉપાયોમાં પ્રત્યેક બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓ સમાજને પોતારૂપ માની અને પ્રગતિને પંથે પગરણ માંડી દે તો સ્વયં સમાજની પ્રગતિ દેખાઈ આવશે.

જે વ્યક્તિ આ જાતના ધર્મ બજાવે તેણે સમાજ ધર્મ બજાવ્યો ગણાય, અને આ સમાજધર્મ નિસ્વાર્થ દોવાથી તે આત્મિક વિકાસનું અંત પહોંચી શકાય.

આ નિર્માણ માટે ગૃહસ્થવ્યક્તિ પોતાની પરિસ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરીને આર્થિક, શારીરિક અને માનસિક સેવા બજાવી શકે છે. પરંતુ આ માર્ગમાં કાંઈ ઉભા રહીને તમાસો જોનાર અને 'સમાજ સડી ગયો છે, ફૂલી રહ્યો છે, તેનું તો એમજ થવું જોઈએ,' એવી વાતો કહેનારની લેશમાત્ર જરૂર નથી. આ નિર્માણમાં સ્વેચ્છાએ ફૂલી મરનાર મરણવા જેવા ભોગ આપનાર કાર્યકારી જુવાનોની જરૂરિયાત છે. અને તેજ સમાજમાં સાચી ક્રાન્તિ જગાડી સમાને નિર્ભૂજ કરી સમાજનું નવનિર્માણ કરી શકશે.

રાષ્ટ્રધર્મ

૩

રાષ્ટ્રધર્મ રાષ્ટ્રથી આજે ભારતવાસી અજાણ્યો નથી. રાષ્ટ્ર-ધર્મનો વિકાસ એ આ યુગનો પ્રધાન પ્રશ્ન છે. ભારતની બહારની પ્રજાઓમાં પણ તેજ પ્રવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય છે.

બિન્ન બિન્ન દ્રષ્ટિબિન્દુથી બિન્ન બિન્ન સિદ્ધાંતને પકડી બધાં રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ પાછળ લાગી ગયાં છે. જર્મનીમાંથી સામ્યવાદ અને રશિયામાંથી સમાજવાદની ઘોષણાઓ નીકળ્યા કરે છે. અમેરિકાનો રૂઝવેલ્ટ આર્થિક વિકાસમાં માને છે. પરંતુ તેનો બહોલો લાભ મૂડીવાદીઓને ન મળતાં ગરીબ પ્રજાને મળે એ તેનું લક્ષ્યબિન્દુ છે. ઉદ્યોગોનાં અવલંબનથી જનપાન વિકસતું જાય છે આ રીતે નાર્ત્ત અને મોટાં રાષ્ટ્રો પોતપોતાના ઉન્નતિ અને સ્વાતંત્ર્ય વિકાસી રહ્યા છે.

આવા પ્રસંગે દરેક દાનિએ, દરેક ધર્મે અને દરેક સમાજે રાષ્ટ્રધર્મની અભિમુખ રહેવાનું છે અને રાષ્ટ્રધર્મમાં સદકાર આપવાનો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રધર્મ માટે સીધી રીતે કે કુટુંબજ્ઞાન દ્વારા કે ને કંઈક કરી જુટવાનો આ સોનેરી સમય છે.

રખે કોઇ રાષ્ટ્રધર્મને અનુસરતાં આધ્યાત્મિક કે ખીજા કોઇ ધર્મનો ગુમાવવાનો કાચ રાખે. વળી એમ પણ ન માને કે આ ધર્મ કેવળ મૂડીવાળાઓએ કે મજૂરોએ; સાક્ષરોએ કે નિરક્ષરોએ; ગૃહસ્થોએ કે સંયમીઓએ એવા અમુક વર્ગે જ અજાવવાનો છે. પ્રજાનું કોઇપણ અંગ રાષ્ટ્રધર્મમાંથી છૂટી શકે નહિ. રાષ્ટ્રધર્મમાં તો જાતિ, કેમ, ધર્મ કે જિંચ નીચના ભેદો ન હોય. શરીરને પગ, આંખ, હાથ, માથું એ બધાં અંગો એક સરખા ઉપયોગી છે, અને એક ખીજા સાથે સંકળાયેલાં છે તેજ રીતે પ્રજાનાં બધાં અંગો એક સાંકળ રૂપે બની રાષ્ટ્રોન્નતિના નિર્માણમાં હાથોહાથ કામે લાગી જાય.

રાષ્ટ્રધર્મનું સ્થાન

દરેક ધર્મોમાં રાષ્ટ્રનું સ્થાન હોય છે અને હોવું ધટે; પછી ભલે તે ધર્મ હિંદુ અને આધ્યાત્મિક કોટિનો હોય; કારણ કે ધર્મ આરાધનાર વ્યક્તિ રાષ્ટ્રની બહાર વસતી નથી. રાષ્ટ્રનું વાતાવરણ તેને સ્પર્શે છે; રાષ્ટ્રસાંતિ તેની સાંતિમાં સદક્ષર પૂરે છે કોઇ વ્યક્તિ સાંતિથી બહાર રહી શકે. સમાજની બહાર રહીને પણ કદાચ વ્યક્તિગત વિકાસ સાધી શકે. પરંતુ તે પણ રાષ્ટ્રધર્મથી તો સંકળાયેલી જ હોય.

રાષ્ટ્રધર્મને અજાવવાનાં સાધનો કંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. ધનથી, પ્રયત્નથી, વિચારથી, કળાથી કે સંયમથી વગેરે અનેક સાધનોથી રાષ્ટ્રસેવા અજાવી શકાય. આથી ગમે તે ક્ષેત્રમાં રહીને ગમે તે વ્યક્તિ રાષ્ટ્રધર્મમાં ફાળો આપી શકે.

જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ શ્રમણસંસ્કૃતિ પ્રાધાન્યધર્મોમાં પણ રાષ્ટ્રધર્મને મદતનું સ્થાન છે. જૈનધર્મનાં દાણાંગ નામનાં અંગસ્ત્રમાં દમધર્મોનાં વર્ણનમાં સમાજધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ બંનેનું સ્થાન છે. એ સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે, કોઇપણ ધર્મ રાષ્ટ્રધર્મને બાધ્ય કે બાધક રહેતો નથી.

રાષ્ટ્રધર્મની જરૂરિયાત

જેમ માતૃધર્મ મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક હોય છે તેજ રીતે રાષ્ટ્રધર્મ પણ સ્વાભાવિક જ હોવો ધટે. કારણ કે માતૃભૂમિનો પણ જન્મદાતા વેળા અને જોડલો જ ઉપકાર છે. નીતિશાસ્ત્રકારોએ જન્મભૂમિને જનનીની કોટિમાં મૂકી કહ્યું છે કે જનની જન્મભૂમિથી સ્વાર્થ વિગરીયસી માતા અને માતૃભૂમિનું સ્થાન સ્વર્ગથી પણ અધિક છે.

મનુષ્ય રાષ્ટ્રભૂમિની ગોદમાં ખેલે છે; રાષ્ટ્રનાં અન્ન અને જળથી પોષાય છે; રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિથી સંસ્કારાય છે. રાષ્ટ્રનાં શૌંદર્યમાંથી જીવનરસ છૂટે છે; રાષ્ટ્રબાળોના સહકારથી વિકસે છે. રાષ્ટ્રના પ્રાર્થનાથી માંડીને દેહાન્ત સુધી રાષ્ટ્રને જોળે મ્હાલે છે; અને અંતે પણ એ માતૃભૂમિની માયાળુ માટી કે રાખ તેના દેહને સંધરી લે છે.

આટલી રાષ્ટ્રસેવા લીધા પછી રાષ્ટ્રપ્રત્યે મનુષ્ય કેટલો ઝણી હોવો ધટે અને એ ઝણુ ચૂકવવા માટે રાષ્ટ્રસેવાની કેટલી જરૂરિયાત હોવી ધટે તે હવે સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

વિદેશ અને ભારત

મારો દેશ—મારી માતૃભૂમિ—મારું વતન એ ભાવના બહારનાં પ્રત્યેક દેશોમાં બાળકને ગળપૂથીથી જ પવાતી હોય છે. બાળ, ઓ, યુવાન કે વૃદ્ધ સૌ દોષમાં રાષ્ટ્રતાનો એકસરખો રંગ દોય છે. સ્વદેશાભિમાનની છાયા રંગેરંગમાં સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. અન્યદેશમાં વસવાટ કરતો વિદેશી યુવાન પણ પોતાના દેશને ધડીબર વિશ્વરતે નથી. એક સામાન્ય વસ્તુ ખરીદવા જતાં પણ તેને સાથી પ્રથમ પોતાની માતૃભૂમિની યાદ આવે છે. પોતાના દેશની વસ્તુ દલકી અને અધિક મૂલ્યવાન દેવા છતાં તેજ ખરીદવી પર્મદ કરે છે. માતૃભૂમિનાં નામની દાકલ પડનાંજ આખો દેશ એકી સાથે ગળપૂ થઈ જાય છે.

જો કે અહીંની માફક વિદેશોમાં પણ કવચિત્ એકારી, મૂર્ખતા, વિચારવાદ અને મતાગ્રહના ઝઘડાઓનાં દર્શન થાય છે ખરા. પરંતુ જ્યારે રાષ્ટ્રધર્મનું નામ આવે ત્યારે તે બીજી બધી વાતોને ગોણુ માને છે; એજ ત્યાંની ખરી ખૂબી છે; એજ ત્યાંની સંસ્કારિતા છે; એજ ત્યાંનું સંગઠન છે. આ એકજ વસ્તુ બીજાં રાષ્ટ્રોને વિજેતા બનાવે છે. ભારતમાં તે નથી. ભારતમાં ધર્મઝનુન છે ખરું પરંતુ રાષ્ટ્રાભિમાન અને રાષ્ટ્રધર્મ તો અહુજ ગોણુ સ્વરૂપમાં છે.

જો કે વિદેશોની પ્રગ્નમાં વિશ્વેક્યની ભાવના કવચિત્ જ સાંપડશે અને તેથી તે કેટલીક વાર રાષ્ટ્રાભિમાનને લઇને બોમ્બ દેશોનું ગમે તે થાય તે ન જોતાં કેવળ પોતાના રાષ્ટ્રની સ્વાર્થવૃત્તિ સાધવા ઝડુમે છે; માંદોમાંદો અધિકારવાદની વૃત્તિથી લડે પણ છે; બીજી પ્રમુખોને મારી પહોડી પાયમાલ કે નષ્ટબ્રજ કરી નાખવાનું કોઇ કોઇ તો ષડ્યંત્ર પણ રચે છે. તેથી આ રાષ્ટ્રીય એકદેશીય વિજય તે આવા રાષ્ટ્રની શાંતિને કષ્ટ જાતની અને ક્યાંસુધી સુખશાંતિ આપી શકશે કે ટકાવશે એ પ્રશ્ન જુદો છે. પરંતુ અહીં તો તેમનામાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની કેટલી તમન્ના છે તે અંશ સામેજ જોવાનું છે; અને ભારતવર્ષનાં બાગ્યસૃષ્ટાઓને તેજ શીખવાનું છે.

રાષ્ટ્રભક્તિ રાષ્ટ્રઝનુનમાં ન પરિણમે તે તો દરેક દેશને વિચારવાનું છે. અને તે વાત બગાથર સમગ્રતય તો વ્યાપારનાં, વિચારનાં અને સત્તાશાહીનાં જે આંતરરાષ્ટ્રીય દ્વંદ્વો ચાલી રહ્યાં છે તેનું ઉપશમન થાય અને બધાં રાષ્ટ્રો એક બીજાને આંચન પડોંચાડતાં પરસ્પર મિત્રાચારીના નાનાથી વડે અને રહે. આવી વિશ્વની સમસ્ત પ્રગ્ન-ઓની શાંતિમાં ઉમેરોજ થાય. પરંતુ આનું દ્રષ્ટાંત પૂરું પાડવા માટે જે આર્ય ગુરૂત્તિ અને આર્યધર્મના ભારતવર્ષ અધિક દાવો કરવું હોય તો તેની પહેલ તેજે તે માર્ગે કરી દેવી જોઇએ.

આજનું ભારતવર્ષ

રાષ્ટ્રભૂમિની યાદ ભારતવર્ષમાં વિદેશી સત્તા પછી હુતપ્રાયઃ થવા માંડી હતી. શિવાજી જેવા રાષ્ટ્રના માડીખ્યાનાં શૈર્યગ્રાન ભારતવાસીનાં કર્ણદારેથી ખસવા માંડ્યાં હતાં; તેવામાંજ ભારતવાસીનાં સદ્ભાગ્યે એક ભડવીર જન્મ્યો; તેમનું નામ દાદાભાઈ નવરોજી. તેમણે માતૃભૂમિની મીડી યાદ દેવડાવી. પ્રજામાં માતૃપ્રેમનાં બીજ રોપ્યાં; લોકમાન્ય ટિળકે સિંચન કર્યું અને ગાંધીજીએ આસપાસ વાડ બાંધી એ વૃક્ષને વિકસાવ્યું. ભારતને આંગણે અનેક વીરો પકાયા (જગાડ્યા), ભારતની પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યભાવનાનો પ્રચાર કર્યો અને અહિંસા, સત્ય અને સંપ્રમના સિદ્ધાંતોથી રાષ્ટ્રધર્મની ધોપણા પ્રજાના આબાલવૃદ્ધ વર્ગનાં કર્ણદાર સુધી પહોંચાડી દીધી. આ રીતે રાષ્ટ્રધર્મ અને આધ્યાત્મિકધર્મનો સુમેળ એ યુગપ્રધાન પુરૂષે સંધી આપ્યો.

છતાંય એ મહાન ખેદનો વિષય છે કે, ભારતવર્ષની સર્વ પ્રજાએ જ્વનિને સાંભળી રાકી નથી, પચાવી રાકી નથી, આચરી રાકી નથી. ધર્મને બહાને તે લાખો અને કરોડો રૂપિયા ખર્ચી શકે છે. જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ અને ધર્મ-ધર્મ સાથે ઝગડો કરવામાં શક્તિ અને સમય બંને વેડી શકે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રને નામે સહજ પણ ભોગ આપવો તેને માટે અક્ષમ્મ અને અચકચ થઇ પડે છે. કારણ એ છે કે તેનાં માનસમાં રાષ્ટ્રભક્તિના સંસ્કારોને બહુ ઓછું સ્થાન છે. માતાપિતાના સંસ્કૃતિશિક્ષણમાં અને શિક્ષકોના વિદ્યાશિક્ષણમાં તે વિષયને અવગણ જ ન હોય ત્યાં આ પરિસ્થિતિ કંઈ આશ્ચર્યજનક ન ગણાય. પરંતુ હવે તો 'લીલી લા કો વિમાર દે ભાગે લી છુલ છે-' ગઈ વાનને બૂલીને હવે શું કરવું તેજ વિચારવાનું રહે છે.

આજનો રાષ્ટ્રધર્મ

રાષ્ટ્રના મંથાલકો કહે છે કે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્ય મેળવવું એ આજનો

રાષ્ટ્રધર્મ છે. ભારતવર્ષના સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા એ છે કે, ભારતવર્ષના ઉત્પન્નની નિકાસ કે ભારતવર્ષની આવશ્યક ઝીંજોની આયાતની લગભગ ભારતીય હિતચિંતક પ્રગ્નમંડળના હાથમાં હોય. ભવિષ્યના આદર્શ નાગરિકો પકાવવા માટેની શિક્ષણપદ્ધતિનું સંચાલન કરવામાં ભારતના હિતૈષી નેતાઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય. ભારતવર્ષ પર ખર્ચનો બોજો આજે અસહ્ય છે તે ખર્ચ ઓછું કરવાને એટલે કે બધા ખાતાઓનાં કરોબારમાં જે પરિવર્તન આવશ્યક છે તે કરવા ભારત પોતે સ્વતંત્ર હોય વગેરે વગેરે. સારાંશ કે, જે પારતંત્ર્યથી કાચા સોના જેવા ભારતવર્ષની પ્રગ્નનું માનસ બેકારી અને ગુલામીથી સંસ્કૃતિહીન બની ગયું છે તેમાંથી તે મુક્ત થાય. આવી સાત્ત્વિક સ્વતંત્રતા કે જેમાં ધત્તર દેશની કાંઈ પણ પ્રગ્નને હાનિ પહોંચાડવાનો લેશમાત્ર મનોભાવ નથી હતાં ભારતીય પ્રગ્નનો વિકાસ છે, તેવી સીધી અને સરળ સ્વતંત્રતા ભારતવર્ષ માગી રહ્યું છે. આ સ્વાતંત્ર્યની સાધનામાં તેજે આવાં અહિંસક સાધનો ગોઠવ્યાં છે, અને રાષ્ટ્રધર્મનાં મૂલો પણ તેવાંજ રચ્યાં છે.

[૧] ખાદી પહેરવામાં રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષા છે.

[૨] દેથી ઉદ્યોગના વિકાસને માન આપવું તેમાં રાષ્ટ્રધર્મ છે.

[૩] પ્રજાવર્ગમાં ઐક્યતાનું સ્થાપન કરવું તેમાં રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષા છે.

[૪] પ્રજાનાં બધાં અંગોને સમાન ગણવાં તેમાં રાષ્ટ્રધર્મ છે.

[૫] જરૂરિયાતો ધટાડવી એ પણ રાષ્ટ્રધર્મ છે છત્વાદિ.

રાષ્ટ્રધર્મની વ્યાખ્યા યુગે યુગે બદલી છે અને બદલશે. પરંતુ વર્તમાન યુગના રાષ્ટ્રધર્મની આ વ્યાખ્યા જોટલી આધ્યાત્મિક ધર્મને અનુકૂળ છે તેટલી પૂર્વે હશે કે કેમ એ એક સંકા છે. આજના રાષ્ટ્રધર્મની વ્યાખ્યામાં પ્રગ્નનાં કોઇપણ અંગને અન્યાય નથી; તેમજ વૈર રાજિને અવકાશ નથી. શત્રુઓની કાપાકાપીયે નથી. અને કાપાકાપીએ

નથી. રાષ્ટ્રધર્મનાં સૂત્રોનો હેતુ વિચારવાથી તેની બહુ સ્પષ્ટતા થઈ શકશે.

રાષ્ટ્રધર્મના ફાયદા

[૧] ખાદી પહેરવાથી શૂખ્યાને અન્ન મળે છે, દેશની સંપત્તિ દેશમાં રહે છે. અહંપારંભ-અહંપરિહાસથી સાધ્ય છે, મોટા પ્રાણીઓને અભય મળે છે. ચરખીના અસ્પૃશ્યથી ખાદી પવિત્ર છે; અને અહિંસક દ્રષ્ટિએ તે વધુ આદરણીય છે. આ રીતે એ રાષ્ટ્રધર્મમાં પરા-પ્રકાર, અહિંસા અને પવિત્રતા એ ત્રણે ધાર્મિક અંગો સચવાઈ રહે છે.

[૨] દેશી ઉદ્યોગો ખીલવવામાં પણ ઉપરનું દ્રષ્ટિબિન્દુ જળવાઈ રહે છે. દેશી ઉદ્યોગોની યોજનામાં ખાદ્ય પદાર્થોને પણ સ્થાન હોવાથી શરીરશ્રમ અને પ્રાણુતત્ત્વવાળા પદાર્થોનું પ્રમાણ વિશેષ મળવાથી શરીર સ્વાસ્થ્ય અધિક જળવાઈ રહે છે એ ખાસ વિશેષતા છે.

[૩] ઐક્યતાની ભાવના મિત્રતાની વર્ધક છે. ધર્મનો હેતુ વિશ્વ-બંધુત્વ સાધવાનો હોવાથી આવી જાતનું નિઃસ્વાર્થ રાષ્ટ્રબંધુત્વ એ પણ વિશ્વબંધુત્વનાં અંગરૂપ જ ગણી શકાય.

[૪] પ્રજાનાં બધાં અંગોને સમાન ગણવાં એ એમ જતાવે છે કે તે ઐક્ય હૃદયપૂર્વકનું હોતું જોઈએ અને દરેક કામ અને દરેક ધર્મના અનુયાયીઓને સમાન હક્ક હોવો જોઈએ.

ધર્મોમાં આ ભાવના હોય છે ખરી. પરંતુ રૂઢિને લઈને આજે ભારતવર્ષની પ્રજાનો બહુ મોટો ભાગ એ ભાવનાની અનાચરણીયતાને લઈને આ સમાનતાથી વંચિત રહ્યો છે કે જોને આપણે ચંકાવ, અસ્પૃશ્ય, અંતઃજ વગેરે વગેરે નામોથી આજસુધી ઓગળતા આવ્યા છીએ.

“વર્ણ્યવસ્થા જાતિગત નથી પણ કર્મગત છે. કર્મથી જ મનુષ્ય, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તરીકે ઓળખાય છે.”

ન જન્મ્યા વસલો હોતિ, ન જન્મ્યા હોતિ વ્રહ્મણો ।

કમ્મુણા વસલો હોતિ કમ્મુણા હોતિ વ્રહ્મણો ॥

બૌદ્ધ ગ્રંથ, સુત્તનિપાત સૂત ૧

“જાતિથી મનુષ્ય હલકા વર્ણનો ગણાતો નથી પરંતુ કર્મથી જ ઉચ્ચ કે નીચ ગણાય છે.”

પ્રજાવર્ગનું પૂર્વચિન્ત્ર

તે મનુષ્યવર્ગ જ્યાં સુધી આવી રીતે સમાજમાં પરિણત થયો ન હોય ત્યારે તે કેરી સ્થિતિમાં હોય તેનો ઉલ્લેખ ગ્રામીન જૈન-શાસ્ત્રોના ઇતિહાસથી મળી આવે છે કે “ઘણા ઘણા વર્ષો પહેલાં કે જ્યારે મનુષ્યવર્ગ તદ્દન અજ્ઞાત હોય, પોતાની જાતને સંબંધ ધરાવતા નિયમોનું સુદાં તેને જ્ઞાન ન હતું, ચરીર નિર્વાહના ઉપયોગી સાધનોના જ્ઞાનથી પણ તે વંચિત હોય ત્યારની આ વાત છે.”

આ આખા વિશ્વમાં પ્રાણીજીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા નિયમો બે પ્રકારના હોય છે:- (૧) આકસ્મિક નિયમો અને (૨) કર્તવ્ય નિયમો.

આકસ્મિક નિયમોમાં વિધિનિયેધ હોતાં નથી. કારણ કે તેનું સંચાલન માનવ પુરુષાર્થથી પર રહેલી સત્તાને આધીન હોય છે. આને કોઈ પ્રારબ્ધ, કોઈ કુદરત તો કોઈ કર્મ તરીકે કહે છે. પરંતુ ખીચા નિયમો કે જોડે આપણે કર્તવ્ય નિયમો નથી ઓળખીએ છીએ તેમાં મોટે ભાગે પુરુષાર્થનું જ સ્થાન હોય છે તેથી જોડે જોડે પુરુષાર્થમાં સંગીનતા આવે તેટલે જોડે જીવન-પ્રવાનો સ્વરૂપતાપૂર્વક નિર્વાહ થાય અને જીવન ઉદ્દેશ પણ સફળ થઈ શકે. ઉદાહરણ

જે અવસ્થામાં પૂરી પાડવા સાથે આજના પ્રવૃત્તિ પ્રવચન

• જીવનવાચના નિયમોમાં ચરીર, મન અને જ્ઞાનને લગતા નિયમો છે. ૧૧ ઉપરેલ વાત છે.

આ રાષ્ટ્રધર્મમાં આ જાવનાને રચનાત્મક રૂપ મળવાથી એ તરછોડાયેલા વર્ગને સમાન ગણવાનાં આંદોલનો વ્યાપક બન્યા છે. અને તે તરછોડાયેલી કામ હરિજનના બદાલસોયા નામથી સન્માનાવા લાગી છે. આ રીતે આ ચોથું અંગ પણ આધ્યાત્મિક ધર્મનું જ અંગ છે એમ કહેવામાં કાંઈ ના પાડી શકે તેમ નથી.

[૫] જરૂરિયાતો ઘટાડવાથી માનવવૃત્તિમાં સંયમ આવે છે. એક મનુષ્યનો સંયમ અનેકને આશ્વાસન રૂપ નીવડી શકે છે. સંયમવૃત્તિ જેટલે અંશે વ્યાપક થાય તેટલે અંશે દુઃખે ટળવળતી પ્રજાને શાંતી મળે. અને શાંતીને અભાવે એક મરાઠીમાં કહેવત છે કે પહિલા પોદુવા જાણિ રંગ વિહુવા એટલે કે પહેલા પેટ અને પછી પ્રભુ. જ્યાં સુધી મનુષ્યને પેટ પૂરતું મળે નહિ ત્યાં સુધી તેને બીજું કશું સુઝે નહિ. અને અનીતિને માર્ગે પણ તેને ચાલી જવું પડે. આ બધું નુકસાન અટકાવવાનો આમાં મુંદર ઉદ્દેશ છે.

આ રીતે આજનો રાષ્ટ્રધર્મ કેટલો ઉપયોગી અને આચરણીય છે. તે સમજી શકાય તેવું છે.

ઉત્તર ભાગ

આટલી સીધી અને સરળ વાત પણ દિન્દીવાસીઓનાં મળે હજી ઉતરી છે કે કેમ તે એક સંદેહ છે. જે વસ્તુ સમગ્રતા પછી પણ આચરણ્યમાં ન ઉતરે તો તે પૂરું સમગ્રતા છીએ કે કેમ એ એક મદાન પ્રશ્ન થઈ પડે છે.

તુલના

જાણી પેનાના ચોક્કસ સ્વાર્થને માટે દેશના હનરે ભાજુમાને જુએ ટળવળતાં જનારી દેને સાકું કે તે સ્વાર્થને જતો કરી દે તે સાકું ? વસ્તુ પહેરનાર પદ્મા અંગને હાનિ પહોંચતી દોષ તેવાં રેશમી કે

નથી. રાષ્ટ્રધર્મનાં સૂત્રોનો હેતુ વિચારવાથી તેની બહુ સંપત્તિ થઈ શકશે.

રાષ્ટ્રધર્મના ફાયદા

[૧] ખાદી પહેરવાથી બૂખ્યાંતે અન્ન મળે છે, દેશની સંપત્તિ દેશમાં રહે છે. અસ્પારંજ-અસ્પર્દિસાથી સાધ્ય છે, મોટા પ્રાણીઓને અભય મળે છે. ચરખીના અસ્પૃશ્યથી ખાદી પવિત્ર છે; અને અહિંસક દ્રષ્ટિએ તે વધુ આદરણીય છે. આ રીતે એ રાષ્ટ્રધર્મમાં પરા-પકાર, અહિંસા અને પવિત્રતા એ ત્રણે ધાર્મિક અંગો સચવાઈ રહે છે.

[૨] દેશી ઉઘોગો ખીલવવામાં પણ ઉપરનું દ્રષ્ટિબિન્દુ જળવાઈ રહે છે. દેશી ઉઘોગોની યોજનામાં ખાદ્ય પદાર્થોની પણ રચના હોવાથી શરીરશ્રમ અને પ્રાણુતત્ત્વવાળા પદાર્થોનું પ્રમાણ વિશેષ મળવાથી શરીર સ્વાસ્થ્ય અધિક જળવાઈ રહે છે એ ખાસ વિશેષતા છે.

[૩] ઐક્યતાની ભાવના મિત્રતાની વર્ધક છે. ધર્મનો હેતુ વિશ્વબંધુત્વ સાધવાનો હોવાથી આવી જાતનું નિઃસ્વાર્થ રાષ્ટ્રબંધુત્વ એ પણ વિશ્વબંધુત્વનાં અંગરૂપ જ ગણી શકાય.

[૪] પ્રજાનાં બધાં અંગોને સમાન ગણવાં એ એમ જતાવે છે કે તે ઐક્ય હૃદયપૂર્વકનું હોવું જોઈએ અને દરેક કામ અને દરેક ધર્મના અનુયાયીઓને સમાન હક્ક હોવો જોઈએ.

ધર્મોમાં આ ભાવના હોય છે ખરી. પરંતુ રૂઢિને લઈને આજે ભારતવર્ષની પ્રજાનો બહુ મોટો ભાગ એ ભાવનાની અનાચરણીયતાને કારણે આ સમાનતાથી વંચિત રહ્યો છે કે જેને આપણે અંધાર, અસ્પૃશ્ય, અંત્યજ વગેરે વગેરે નામોથી આજુબુધી ઓળખતા આવ્યા છીએ.

આ રાષ્ટ્રધર્મમાં આ ભાવનાને રચનાત્મક રૂપ મળવાથી એ તરછોડાયેલા વર્ગને સમાન ગણવાનાં આદેશનો વ્યાપક બન્યા છે. અને તે તરછોડાયેલી કામ દરિજનના બહાલસોયા નામથી સન્માનાવા લાગી છે. આ રીતે આ ચોથું અંગ પણ આધ્યાત્મિક ધર્મનું જ અંગ છે એમ કહેવામાં કોઈ ના પાડી શકે તેમ નથી.

[૫] જરૂરિયાતો ઘટાડવાથી માનવવૃત્તિમાં સંયમ આવે છે. એક મનુષ્યનો સંયમ અનેકને આશ્વાસન રૂપ નીવડી શકે છે. સંયમવૃત્તિ જેટલે અંશે વ્યાપક થાય તેટલે અંશે દુઃખે ટળવળતી પ્રજાને રોટી મળે. અને રોટીને અભાવે એક મરાઠીમાં કહેવત છે કે પહિલા પોટુવા જાણિ રૂઝ વિહુવા એટલે કે પહેલા પેટ અને પછી પ્રજા. જ્યાં સુધી મનુષ્યને પેટ પૂરતું મળે નહિ ત્યાં સુધી તેને બીજું કશું મુજે નહિ. અને અતીતિને માર્ગે પણ તેને ચાલી જતું પડે. આ બધું નુકસાન અટકાવવાનો આમાં મુંદર ઉદ્દેશ છે.

આ રીતે આજનો રાષ્ટ્રધર્મ કટલો ઉપયોગી અને આચરણીય છે. તે સમજી શકાય તેવું છે.

ઉલ્લેખ માંગે

આટલી સીધી અને સરળ વાત પણ દિન્દીવાસીઓનાં મળે હજી ઉતરી છે કે કેમ તે એક સંદેહ છે. જે વસ્તુ સમગ્રતા પછી પણ આચરણમાં ન ઉતરે તો તે પૂરું સમગ્રતા છીએ કે કેમ એ એક મહાન પ્રશ્ન થઈ પડે છે.

નુસંધા

બાપરી પેતાના મોઝા સ્વાર્થને નાટે દેશના હનરે માબુસોને જૂએ ટળવળનાં જનતારી દેતે શાકું કે તે સ્વાર્થને જતો કરી દેતે શાકું ? વસ પહેરનાર પદ્મા એવાને હાનિ પહોંચતી દોષ

ખીજ વસ્ત્રો પહેરે તે સારું કે તેનો મોઢા હોડી ખાદી પહે
તે સારું ?

આ તો માત્ર એકબે દ્રષ્ટાંતો છે. આવી તુલના અને તેનો
નિર્ણય મનુષ્ય માત્રે જોડી વિચારણા પૂર્વક કરવો જોઈએ. તેમ કર-
વાથી પોતે સીધા માર્ગે છે કે ઉઘટા માર્ગે તેનો તેને સંપૂર્ણ ખ્યાલ
આવી જશે.

કવિશ્રી ભત્રદરિનાં આ અનુભવ વચનો ખૂબ વિચારવા જેવા
છે. મનુષ્યમાત્ર સુખને ઇચ્છે છે, પરંતુ ઇચ્છવાથી કદી સુખ મળી
જતું નથી. તેને તો અમલમાં મૂકવું જોઈએ આચરણીયતાના પ્રશ્નને
મોખરે કરીને તેણે એકલા મનુષ્ય જાતિના ચાર વિભાગો કલા હોય
તેમ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

एते सत्पुरुषाः परार्थं घटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृताः स्वार्थाविरोधेन ये
तेऽपि मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

‘પોતાના સ્વાર્થને જતો કરીને પણ જોએ. પરંતુ બહુ કરે છે.
તેજ સત્પુરુષો છે. પોતાનો સ્વાર્થ ન હણાતો હોય ત્યાં સુધીજ જોએ.
પરહિત આચરે છે તે ઉચ્ચ નથી પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યો છે. પરંતુ
પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે જે ખીજઓનું અહિત કરવા તૈયાર છે
કે કરે છે તેની ગણના મનુષ્ય હોવા છતાં રાક્ષસમાં થાય છે, અને
પોતાનો કશોય સ્વાર્થ ન હોવા છતાં ખીજઓનું જે બચાડે છે તેની
ગણના ક્યાં કરવી તે સમગ્રનું નથી.’

આ વિચારો રાષ્ટ્રધર્મના આ મુશ્કેલીમાં આપણું જીવન કયે માર્ગે
વધી રહ્યું છે. તેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે બહુ ઉપરોત્તી યજ્ઞ પાઠો

દિશાસૂચન

જે દેશની પ્રગતિ મોટા વર્ગ બેકાર અને ક્ષુધાર્ત હોય તે દેશ-વાસીના વિદ્વાસની અતિમાત્રા ન પોસાય. જે દેશની પ્રગતિ પરતંત્ર અને અપમાનિત હોય તે દેશવાસી સુખનિદ્રામાં પોતી ન રહે. આમ કરવામાં રાષ્ટ્રધર્મ નથી, સમાજધર્મ નથી, ગ્રામધર્મ નથી, કુલધર્મ નથી તેમ માનવધર્મ પણ નથી. અને જ્યાં માનવધર્મનો વિકાસ ન હોય ત્યાં આધ્યાત્મિક ધર્મ ટકે જ શી રીતે !

ગૃહસ્થવ્યક્તિને ગૃહસ્થજીવનમાં પ્રવેશાવતાં પહેલાં આ બધા ધર્મોનું તેમને ચચાર્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને કાષ્ઠ પણ ધર્મ બળવવા જતાં જીવન ધર્મોને ચૂકી ન જાય તેમાં તેને તેની પહે પહે સાદ હોવી ધરે.

આ પ્રકરણમાં નિર્દિષ્ટ રાષ્ટ્રધર્મ પ્રત્યેક વ્યક્તિ સહેલાઈથી આચરી શકશે. દરેક સમાજે, દરેક જાતિએ અને દરેક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રધર્મને સંગઠિત શક્તિથી વિકસાવવા કટિબદ્ધ થઈ જવું ધરે.

આધ્યાત્મિક ધર્મ

૪

વિકાસ એ પ્રાણીમાત્રનું ધ્યેય છે. છતાંય મનુષ્યજીવન માત્ર સાધનોની બહુલતા હોવાથી એ જોડલો રાક્ય અને સ્વાભાવિક છે એ તેડલો પશુ કે ઈતર જીવન માટે હોતો નથી.

ધર્મ એ વિકાસનું અંગ છે. આત્માને પતનથી ઉગારે તે ક્રિયાને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. એ ધર્મ આધ્યાત્મિક ક્રાંતિમાં પહોંચતાં પહેલાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપમાં હોય છે. અને તે તે સ્વરૂપમાં ધર્મને નીતિ, કર્તવ્ય, પાડોશીધર્મ, સમાજધર્મ, ગ્રામધર્મ કે રાષ્ટ્રધર્મ ઇત્યાદિ શબ્દોથી ઓળખાવી શકાય.

બાલજીવનથી માંડીને પુખ્ત વય સુધી એક વ્યક્તિ ગૃહસ્થ-જીવનમાં રહીને ઉપરના ધર્મો કેમ જાળવી શકે એ બધી વાતો અજાઉના પ્રકરણોમાં ખૂબ વિચારાણ મળે. અહીં આધ્યાત્મિક ધર્મને લગતી વિચારણા કરવાની છે.

આધ્યાત્મિક ધર્મને આપણે બીજા શબ્દોમાં વિશ્વધર્મ તરીકે ઓળખીયું તો વધુ ઠીક પડશે. કારણ કે આધ્યાત્મિક ધર્મ આજે જે રૂઢિમાંથી પ્રસાર થાય છે તે ખ્યાલ દાલ તુરત બાલુએ મૂળે જ ને આધ્યાત્મિક ધર્મને ન્યાય આપવામાં આવશે તોજ તેની વધારવા સમજાશે.

વિશ્વધર્મ

નીતિ એજ ધર્મનો પાયો છે. તે વાત જેમ આપણે બીજા ધર્મો વિચારતાં દ્રષ્ટિસમક્ષ રાખી હતી તેમ હજી પણ રાખવાની જ છે. પરંતુ ફેર એટલોજ છે કે પહેલાં ધર્મનું જે ક્ષેત્ર હતું તેટલું જ તેના પાયાનું ક્ષેત્ર પણ કેન્દ્રિત હતું. વિશ્વધર્મમાં જેમ આખા વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે તેમ વિશ્વનીતિમાં પણ આખા વિશ્વનાં પ્રાણી-ઓનો સમાવેશ છે. નીતિથી ધર્મને ઓળખવો સહેલો થઈ પડે છે તેથીજ આપણે નીતિ શબ્દનો ધર્મશબ્દથી નામ ભેદ રાખ્યો છે. નીતિ એ ક્રિયાત્મક વસ્તુ છે તેથી તે જલદી પરખાય છે. માટે મનુષ્યે મનુષ્યની ક્રિયા પરથી ધર્મિજનના હૃદયનું માપ કાઢવું જોઈએ.

વિશ્વધર્મ અને ઇતરધર્મ

વિશ્વધર્મ અને ઇતર ધર્મમાં ફેર એટલો છે કે ઉપરના ધર્મો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પરિમિત છે ત્યારે વિશ્વધર્મ તો અપરિમિત છે. દાખલા તરીકે કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ વગેરે.

ગૃહસ્થધર્મ અને કુટુંબધર્મ બન્નેનાર માણસનું ક્ષેત્ર તેટલા પ્રમાણમાં રહેશે. એટલે કે આપણને સમગ્રે તેની દ્રષ્ટિ તુરત ત્યાં પડશે અને પહેલી તકે તે ધર્મ બજાવશે. જો કે એ મનુષ્ય હોવાથી માનવ ધર્મને ન જાણે તેવું વર્તન કરીને જો તે કર્તવ્ય બજાવે તો તે ધર્મ તરીકે ન જ ગણી શકાય અને કર્તવ્ય પણ ન ગણાય. એ તો પનનના માર્ગો કહેવાય. સારાંશ કે મનુષ્ય પોતે મનુષ્ય હોવાથી માનવધર્મ તો કોઈ પણ ધર્મ બજાવતાં ન જ ચૂકે તે એક સાદી અને સમગ્રય તેથી વાત છે.

એટલે બીજાનું તુક્યાન કરીને પણ પોતાને બચાવવા જેટલો અંધ સ્વાર્થ તો કોઈ ન જ કરે. પરંતુ અહીં એ કહેવાનો આશય છે કે જે માણસો જુનાં કોષ અને તેમાં બચાવનાર અસ્પષ્ટતા વાળા અજુગ સૌથી પહેલાં પોતાના સંબંધીને બચાવે, આમાં તેણે પોતાના

સ્વાર્થ માટે બીજને ડૂબાવ્યો નથી તેમ બીજને ડૂબાવવાની ભાવના પણ રાખી નથી. પરંતુ પોતાની શક્તિ એકને બચાવવાની હોવાથી જ તેણે આમ કર્યું છે. તેજ રીતે કુટુંબધર્મ બળવનાર માણસનું પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેટલું જ ક્ષેત્ર કેન્દ્રિત હોય તો તે ખોટું નથી. આ તો એક સમજવા પૂરતું દ્રષ્ટાંત છે. પરંતુ જેમ જેમ મનુષ્ય આશ્રમ વધતો જાય તેમ તેમ તેનું ક્ષેત્ર વિકસતું જવું જોઈએ.

અને છેવટે આત્મવત્ત્વ સર્વ મૂલ્યે એટલે આખાએ વિશ્વને પોતાનું જ ગણે. આ ભાવ સમજનાર અને આચરનારની ક્રિયા કોઈ પણ જીવને ધરાદાપૂર્વક હાનિકર્તા ન હોય. આતુંજ નામ વિશ્વધર્મ.

કોઈ અહીં શંકા કરે કે વિશ્વધર્મ તો બીજ બધા ધર્મો કરતાં જિયો છે તો તેને જ આચરીએ. શા માટે બીજા ધર્મોની પંચાંતમાં પડવું જોઈએ ?

આ શંકાના સમાધાન માટે ગીતાજીમાં આપેલા આ શ્લોકને તપાસીએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સંબોધીને કહ્યું છે કે,

થેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥

અર્થાત્ બીજને ધર્મ જિયો અને બહુ લાભપ્રદ દેખાતો હોય અને પોતાનો ધર્મ તે ધર્મની અપેક્ષાએ નીચો અને ઓછા લાભવાળો દેખાતો હોય તોપણ પોતાનો તત્કાલિન આચરણીય ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગ્રહણી તે ધર્મ બળવવા જતાં મૃત્યુ યાય તો પણ ઉત્તમ. પરંતુ રૂડો દેખાતો પરધર્મ (જીવન રહેતું હોય તોપણ) આચરવો તે ભયંકર છે.

કોઈ આ શ્લોકનો અર્થ ભુલી ભુલી રીતે ધટાડવું હોય તે સંભવિત છે. પરંતુ આ પ્રસંગ અને શ્લોક એ જન્મે દ્રષ્ટિનિન્દ્યથી પરનો અર્થ પ્રકરણ સંમત છે અને તે અદો આ રીતે ધટાડી શકાય.

“ન્યામુધી મનુષ્ય આખ્યાત્મિક ધર્મ આચરવા જેવી યોગ્યતા

સુધી ગયો નથી હોતો ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક ધર્મ ઉચ્ચ હોવા છતાં તેને તે આચરી નહિ શકે. અથવા કદાચ આચરવા જશે તો તેને તે પચાવી નહિ શકે. અને તેની ગતિ એ યશે કે તે એ પકડવા જતાં પોતાનું સામાન્ય કર્તવ્ય કે ધર્મ પણ ચૂકી જશે, અને “નહિ તથુમાં નહિ તેરમાં કે નહિ હપનમાં મેળમાં” એવો તેનો તાલ યશે.

આધ્યાત્મિક ધર્મનું અર્થજ્ઞ

આજે ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક ધર્મમાં જે વિકાર દેખાય છે તે એક પ્રકારનું અર્થજ્ઞ છે. બીજા કાષ્ટ પણ ધર્મને કે કર્તવ્યોને નહિ સમજનાર કે નહિ આચરનાર પ્રજાનો બહોળો વર્ગ આધ્યાત્મિક ધર્મ અને તેને લગતી ક્રિયા આચરી રહ્યો દેખાય છે. એને અંગે તેનું વ્યવહારિક જીવન અને ધાર્મિક જીવન એ બન્નેનો કશો મેળ ખાતો નથી અને એ પોતે પણ એમ માને છે કે “હું જે ધર્મક્રિયા આચરું છું તે ઇશ્વરી દરબારમાં જમેવાર થાય છે. અને હું જે કાંઈ પાપો કરું છું તે ઇશ્વરીન્યાયના ચોપડામાં ઉધરે છે. તેમજ તેનું પરિણામ પછી અગર પરલોકમાં મળશે.”

આ તદ્દન બ્રાન્તિપૂર્ણ માન્યતા છે. આ માન્યતાએ વ્યક્તિનેજ નહિ બહુ સમાજ અને રાષ્ટ્રને સુધ્ધાં પણ બહુ હાનિ પહોંચાડી છે. દ્રષ્ટાંત

એક ધર્મિષ્ઠ ગણાતી વ્યક્તિ મંદિર, દેવળ, મરિજદ કે તેવાં ધર્મસ્થાનોમાં જઈને હમેશાં પૂજા કે પ્રાર્થના કરે છે નાનાં કે મોટાં દીર્ઘાટપક્ષાં વચ્ચે ચિદ્ધ ધરે છે, માળાઓ ફેરવે છે. બગનો ગાય છે જતાંય તેનો વ્યવહાર ધર્મમય દોનો નથી.

તે બાપારમાં ખોટી રીતે ચાલે છે. વિશ્વાધાન કરે છે, મોટાં મોટાં બાળે લર્મ કષ્ટક કુટુંબોનાં ગુલામી માનત્તા પડે છે. કષ્ટક કુટુંબોની ગેજ હોમાવી સ્વાર્થસાધે છે. હાય નીચેના માણસોને દયાવે

છે-પીડ છે; લોભ અને અતિસ્વાર્થમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે; તેની વાસના વિહાર, હિંસકચુલ્લિ આદલી સતત ધર્મધિયા કરવા છતાં તેવી ને તે રહે છે, આતું ધણે રથળે દેખાય છે તેનું કારણ ધર્મ 'કે ધર્માધિનથી પેલું આધ્યાત્મિક ધર્મનું અણલું છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા

જૈનદર્શનમાં ધર્મની વ્યાખ્યા એ છે કે કાચુઘટાઓ ધમ્મો એટલી કે પદાર્થનો સ્વભાવગત ગુણ એજ તે પદાર્થનો ધર્મ કહેવાય. જેમકે કુંડ તથા સ્વચ્છતા એ પાણીનો ગુણ છે, તે તેજ પાણીનો ધર્મ કહેવાય. બાળતું એ આગનો ધર્મ છે, તે જે બાળે તેજ આગ કહેવાય. સારાંશ કે ગુણ અને ગુણી સાથે જ હોવા જોઇએ. કેમકે પેલું દેશનાં જળ અગર અગ્નિ હોય પરંતુ તેમાં ઉપરના ગુણો તો હોવા જ જોઇએ; તોજ તેને તેના ગુણદારા જળ કે અગ્નિરૂપે ઓળખી શકાય. જો તેનામાં તેનાથી વિરોધી ગુણો હોય તો તેને આપણે તે પદાર્થ તરીકે ઓળખી શકીએ નહિ. વળી નદીમાં રહેતાં જળનો અને ધરમાં રહેતાં જળનો પેલું ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ ન હોય તે તો હમેશાં એક સરખું જ હોય. આજ રીતે ધર્મ અને ધર્મનો સંબંધ દોવો જોઇએ. દેવળમાં ધર્મિષ્ઠ અને વ્યાપારમાં પાપિષ્ઠ એમ જીવનક્રિયાના બે વિભાગો ન જ હોઇ શકે. આ ખાસ સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

ધર્મસ્થળમાં " કલે વિષ્ણુઃ સ્વલે વિષ્ણુઃ અને બદેઢા સર્વમૂલનાં કે મિતિ મે સજ્જનુષ્ણ અને રહિષશ્ચા આશ્ચર્યમિત " એવી એવી વિશ્વનિર્મલા પાસે કે પરમાત્મા પાસે આખા વિશ્વનાં નાનાં મોટાં પ્રાણીઓની સાથે મિત્રતાનાં ધર્મસ્થળો ઉચ્ચારનાર શાલ પેલું નાનાં મોટાં પ્રાણીઓ પર દેવચુલ્લિ નજર રાખી શકે. માનવની લાગણી દુઝરવા જેવી ક્રિયા ન જ કરી શકે; પ્રાણીજાતની લક્ષ્યા સ્વાર્થને ખાટે કે સ્વાસ્થ્યને ખાટે ન જ કરી શકે. અને જેને એ ન્યૂં ધર્મ હોય-ધર્મિષ્ઠ

કાપલદેવ કે જેઓ જૈન શાસનના આદિ સંસ્થાપક ગણાય છે અને જેમને વેદોમાં બહુ માનભર્યા પૂજન અને અર્ચન કરવાનાં વિધિ વાક્યો મળી આવે છે, તે પોતે મનુષ્ય વર્ગના ઉદ્દ્યોધક અને પ્રેરક તરીકે ઉત્પન્ન થયા.

તેમણે તે અજ્ઞાત માનવસમાજને ઘરીરશાસ્ત્રને લગતો તથા કૃષિ-વિદ્યા, વાણિજ્યવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યાનો વ્યવહાર અભ્યાસ કરાવ્યો. કૃષિવિદ્યાથી જે વસ્તુની માનવસમાજને અનિવાર્ય જરૂર હતી તે પૂરી પડી અને જીવનનાં અતિ ઉપયોગી તત્ત્વો જેવાં કે :- દવા, જળ તથા ખોરાક પેદા જે અજ્ઞની ઉપયોગિતા હતી તે અજ્ઞ તેમને સુલભ બન્યું. વાણિજ્યવિદ્યાથી પરસ્પરના વિનિમયાદિ વ્યવહારમાં સરળતા આવી અને શસ્ત્રવિદ્યાથી પ્રાણીવર્ગનું સંરક્ષણ કરવાની શક્તિ જન્ય થઈ ગઈ. આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાઓના શિક્ષણમાં પણ તે વર્ગ આગળ વધવા લાગ્યો.

સમાજની ઉત્પત્તિ

આ રીતે મનુષ્યવર્ગ સંકટો વંશો સુધી આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની અવનવી ગ્રાધો ક્યેં જતો હતો અને સુદ્ધિબળને વિકસાવ્યે જતો હતો. તેરા સમયે એટલે કે મહાભારતના કાળ પહેલાં એ મનુષ્યવર્ગ સમાજરૂપે પરિણત થયો. અર્થાત્ કે સાં સાંનાં વિભિન્ન કર્મ પ્રમાણે તેમને ભિન્ન ભિન્ન સંજ્ઞાઓ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારથી સાધ્વજી-સમાજ, ક્ષત્રિયસમાજ, વૈશ્યસમાજ ને શૂદ્રસમાજની રચના થવા પામી છે.

આ રીતે ઉપરના વિભાગો પોતપોતાનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોનાં મુચક છે અને કર્તવ્યની વ્યવસ્થા સારુ જ તે રચાયાં છે. આટલું જાણવા પડી જનિવાદનાં આગે વ્યાપી રહેલાં મુદ્દો પ્રત્યે કયા સમાજપ્રેમીને આધર્ય અને ખેદનાં અશ્રુઓ નહિ ટપકે !

આ વર્ણવ્યવસ્થા થવા પડી માનવસમાજમાં એક બીજી આશ્રમવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે. પ્રસ્તુત રથને તે આશ્રમવ્યવસ્થા કયા પ્રસંગમાં જન્મી હતી તેની વિચારણા કરવી ઉચિત છે.

ક્રિયાની અસર વ્યવહારિક જીવનમાં ન થતી હોય તો તેણે સમજવું જોઈએ કે તે સાચી ધર્મક્રિયા નથી પરંતુ રૂઢિધર્મ છે.

જેમ વ્યક્તિગત રૂઢિઓ, સામાજિક રૂઢિઓ, મુળરૂઢિઓ રાષ્ટ્ર રૂઢિઓ હોય છે તેમ ધર્મની પણ આવી રૂઢિઓ હોય છે. જ્યારે ધર્મ જેવું મહાન તત્ત્વ રૂઢિના સ્વરૂપમાં ફરી જાય છે ત્યારે તે ધર્મનું સ્વરૂપ પણ વિકૃત થતું જાય છે. અને ઉદ્દેશરહિત આચરેલો ધર્મ સત્યને બદલે અસત્ય અને ઉદારતાને બદલે મત અને વાદની સંકુચિતતામાં પૂરાઈ જાય છે.

પરિણામ

આધ્યાત્મિક ધર્મની અજીર્ણતા કે વિકૃતિનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણે ડાઘથી અજાણ્યું નથી. બિન્નબિન્ન ધર્મના ઝઘડાઓ અને 'અમારો ધર્મ સાચો, તારો ધર્મ ખોટો' એવી સંપ્રદાયોની કે મતમતાંતરોની કદાચિત્ત જુદીજુદી નજરો આજે દરેક ધર્મમાં ઘર્ષ રજૂ છે તે તેના નમૂના રૂપ છે.

માનવધર્મ

જૈનધર્મના ધર્મસુત્રોમાં શ્રમણ જગતના મહાવીરે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ બદ્ધ રૂપરૂતિ અને ક્રમપૂર્વક વર્ણવ્યો છે. ધર્મવ્યાખ્યામાં સૌથી પહેલાં મનુષ્ય માત્રે માનવધર્મને બરાબર સમજી પોતાના જીવનમાં તે ધર્મને વણી નાખવો જોઈએ એમ ભારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. પોતે પહેલાં જે સ્થાન પર નિયુક્ત થયો છે તે સ્થાન રિયર કરવાની સૌથી પ્રથમ અગત્યતા છે. સારાંસ કે માનવધર્મના ગુણો મનુષ્યે સૌથી પહેલાં પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ.

માનવી જનને પીડા થાય તેવું એક પણ કર્મ ન કરવું તેનું નામ માનવતા. માનવી જનની પીડા દેખી દૂર કરવા માટે સરીરાદિનો બોજ આપવો તે માનવધર્મ. પોતાની શક્તિ પ્રત્યે નેત્રી પ્રેમાગમાવના

Ե ԼԵՅ ԼԵՅ ԷՅ] 'Ձ հաճ ԳԻՆ ԷԼԵՅԻՐ ՔԻՆՈՒՆԵՅԻՆ ԶԻՆ ԷԼԵ
ԼԻՆ ՆԵՅ ԳՍԼԵ Է ԷՅԼԵ 'Ձ ԻՐԵՅԻՅԻՆԻՆ ԷՐԵՄ ԻՆԵ ԲԻՐԵ
ՄԻՆԵՆԵՅԻՆ ԲԻՐԵ ԼԵՐԻՆԵ ԻՆԵՅ Է ԲԻՐԻՆ ԻՆԵՅ

ՇԻՆ ԲԻՐԵ ԻՆԵ ԻՆԵՆ ԲԻՐԻՆ ՆԵՅ
ԻՆԵՅ Է ԷՅԼԵ 'Ձ ԼԵՐԵՅԻՆ ԻՆԵ Է ԲԻՐԵ ԼԵՐԵՆ ԻՆԵՆ 'ԻՆԵՆ
ԲԻՐ ԻՆԵՆ ՆԵՐԻՆԵ ԲԻՐԻՆԻՆ ԼԵՐԻՆԵ Է ԷՐԵՆ ԲԻՐԻՆԻՆ 'ԻՆԵՆ
ԼԵՐԵՆ ԲԻՐԻՆԻՆ ԼԵՐԻՆԵ ԷՅԼԵ ԷՐԵՆ ԷՆԵՆ ՆԵՆԵՆ ՆԵՅ ԳՍԼԵ

ԵՅԼԵ

'ԻՆԵ ԲԻՐԵՅԻՆԵ ԲԻՐԻՆԵ ԼԵ ԻՆԵՆ ԻՆԵՅ ԷԼ ԷԼ ԻՆԵ Ի
ԼԵՆ ԷԼԵ ԼԵՐԵՅ ԷՆԵ ԻՆԵՆ ԶԻՆԵՆ Է ԷՑ ԻՆԵ ԲԻՐ Է ԲԻՐԵ
'ԻՆԵՅԻՆ 'ԻՆԵՅ ՆԵՆ ԼԵՐԵՅԻՆԵ ԲԻՐԻՆԵ 'Ձ ԼԵՐԵՅ ԷՆԵՅԻՆ
ԲԻՐԻՆ ԲԻՐԵՆ ԷՆԵՆԵՆ ԲԻՐԵ ԶԻՆ ԻՆԵ ԼԵՐԵՅԻՆԵ ԲԻՐԵ

'ԷՑ ԷՑ ԲԻՐԵ ԲԻՐԵ ԲԻՐԵՅԻՆԵՅԻՆ ԷՆԵ ԷՑ
ԷՑ ԲԻՐԵ ԲԻՐԵՅԻՆԵ ՆԵՐԵ ԻՆԵ ԲԻՐԵՅԻՆԵ ԲԻՐԵՅԻՆ ԻՆԵՅ ԻՆԵ 'ԲԻՐԵ ԻՆԵ
ԲԻՐԵՅԻՆ ԷՑ Ի ԶԻՐԵՅԻՆ ԲԻՐԵՅԻՆ ԻՆԵՆ 'ԷՑ Ի ԶԻՐԵՅԻՆԵ ԷՑ
ԻՆԵՆ ԻՆԵՆ 'ԷՑ Ի ԲԻՐԵՅԻՆ ԻՆԵՆ 'ԷՑ Ի ԲԻՐԵՅԻՆ ԻՆԵՆ 'Ձ
ԲԻՐԵ ԲԻՐԵՅԻՆԵ ԲԻՐԵՅԻՆ ԻՆԵՆ ԼԵ 'ԲԻՐԵՅԻՆԵՆ 'ԻՆԵՆ 'ԲԻՐԵ

ԲԻՐԵ

'ՇԻՆ ԲԻՐԵ ԲԻՐԵՅԻՆ ԶԻՐ ԷՐԵՅԻՆ
ԲԻՐԵՅԻՆ ԶԻՆ ԲԻՐԵՅԻՆ Է ԲԻՐԵՅԻՆ ԲԻՐԵՅԻՆ ԲԻՐԵՅԻՆ
ԲԻՐԵ 'Ձ ԷՑ ԲԻՐԵՅԻՆ ԲԻՐԵՅԻՆ ԲԻՐԵՅԻՆԵՅԻՆ ԲԻՐԵ ԲԻՐԵ
ԶԻՐ ԲԻՐԵ ԲԻՐԵՅԻՆԵ ԶԻՆ Է ԲԻՐ Ի ԶԻՐ ԲԻՐԵՅԻՆ ԲԻՐԵՅԻՆ
ԲԻՐԵ ԷՆԵ ԲԻՐ Ի ԲԻՐԵՅԻՆ ԲԻՐԵ ԲԻՐԵՅԻՆԵ ԲԻՐԵ

'Ձ ԶԻՐԵՅԻՆ Է ԼԵՐԵՅ ԲԻՐԵ ԲԻՐԵՅԻՆ
ԲԻՐ Է ԲԻՐԵՅԻՆԵ ԷՅԼԵ 'Ձ ԲԻՐ ԲԻՐ ԲԻՐԵՅԻՆ ԲԻՐԵՅԻՆ Է

કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે ગૃહસ્થ જીવન પણ વિકાસ સાધવાનું એક સાધકઅંગ છે. ભલે વિકાસ ધીમે હોય છતાં પતન એ તેનું ધ્યેય નથી અને વિકાસનાં લક્ષ્યગિન્દુથી ગૃહસ્થ ચાલ્યો જાય તો કુર્વપ્રવિ ન લિપ્યતે અર્થાત્ કર્મ કરવા છતાં લેપાતો નથી અને કદાચ જીવથી લેપાઇ જાય તો પણ સ્વચ્છ થવાના તેની પાસે ઉપાયો છે.]

એ કર્તવ્યક્ષેત્રમાં સૌથી પ્રથમ પોતાની નિકટના આત્મજનોને સર્ગામ્નંધીઓ વગેરે પ્રત્યેની ફરજ ઉભી થાય છે. આને આપણે કુટુંબધર્મ તરીકે ઓળખી શકીએ.

ધર્મો

કુટુંબધર્મ પછી સમાજધર્મની ફરજ ઉભી થાય છે. પોતાના સમાજની આર્થિક કે નૈતિક ત્રુટિઓ હોય તે દૂર કરવા માટે નિયુક્ત સંસ્થાઓમાં જોડાઈને તન, મન, અને ધનથી સેવા કરવી એ સમાજ-ધર્મનું પાલન કર્યું ગણાય.

પોતાના ગામમાં ગમે તે જ્ઞાતિ, ગમે તે સમાજ કે ગમે તે ધર્મના માણસો જે જે સાધનોની ત્રુટિને લઈને પીડાતા હોય તે તે સાધનોને પૂરા પાડવા માટે પોતા દ્વારા કે પ્રચાર દ્વારા પ્રયાસ કરવો; અને પોતાનું ગામ શિક્ષણ, સંસ્કાર, કૃષિનું ઉત્પન્ન, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને સ્વાસ્થ્ય તથા શૌર્યમાં આગળ વધે તેવો પ્રયત્ન કરે તે ગ્રામધર્મ ગણાય.

રાષ્ટ્રપર કોઈ આકસ્મિક પ્રકોપ જેવાં કે ધરતીકંપ, રોગાદિ, ઉપદ્રવ, દુષ્કાળ, રેલસંકટ ઇત્યાદિ સંકટો આવી પડે તો વ્યક્તિગત, કુટુંબગત, સમાજગત, અને ગ્રામગત સામુદાયિકજગથી તેને ઉગારવાના કોઈની પ્રેરણા વિના માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને પ્રયત્નો આચરવા તેનું નામ રાષ્ટ્રધર્મ.

પોતાનું રાષ્ટ્ર આજ્ઞાદ ચાલતેરી પ્રવૃત્તિ કરે તે પણ રાષ્ટ્રધર્મનું અંગ ગણાય.

આશ્રમવ્યવસ્થા અને તેની ઉપયોગિતા

શારીરિક અને માનસિક એ બન્ને શક્તિઓનો ખ્યાલ આપ્યા પછી તે ઉભય શક્તિઓનું પ્રેરણાજનક કામ એક તરત પોતાનામાં છે તેમ માનવસમાજ જ્યારથી સમજવા લાગ્યો ત્યારથી તેને આત્મ-તત્ત્વના શોધનની તીવ્ર જિજ્ઞાસા જાગી, અને તેને અંગે નીતિ અને ધર્મ જેવાં આત્મવિકાસનાં ઉપયોગી તત્ત્વો નિર્માયાં.

આવાજ પ્રસંગમાં આશ્રમવ્યવસ્થાની પ્રજ્ઞાલિકાનો પ્રારંભ થયો. હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ તે સમયે તો માનુષિક સંસ્કૃતિ વિકાસના માત્ર બે પ્રવાહો હોવા પડે :-(૧) ગૃહસ્થી જીવન અને (૨) ત્યાગી જીવન. જ્યોત્સ્નાદર્શનના પરમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેવા જ ઉલ્લેખો નજરે પડે છે :-(૧) ઝળગારિ મળો અને (૨) ઝળગારિ મળો ચ, જ્યાં પ્રથમાં પણ તેથી જ પ્રજ્ઞાલિકા નજરે પડે છે.

ચાર આશ્રમોની પ્રજ્ઞાલિકા

તે બન્ને માર્ગોની સુવિશેષ યોગ્યતા ને સુવ્યવસ્થા સાચવવા સારુ વેદધર્મમાં જીવનવિકાસના ચાર વિભાગો ચક્ર થયા હોવા જોઈએ. મેન્વસ્તવર્ગનો બહુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો ભગવાન શંકરાચાર્યના દાળ પછી જ મળી આવે છે. તે ચાર આશ્રમોનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે :-(૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) મેન્વસ્નાશ્રમ (ત્યાગાશ્રમ).

ઐતિહાસિકદૃષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું આદ્યું અવલોકન કર્યા પછી બધા આશ્રમોના મૂળમૂળ અને જીવનવિકાસના ૬૬ પાયાપૃષ્ઠ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું વિષ્ણુ અવલોકીએ.

અહ્યર્ચ્યાશ્રમ

૨

અહ્યર્ચ્યાશ્રમ એટલે જીવનચક્રિતને સંપ્રદીત કરવાનું અત્યુત્તમ રથાન. વીર્યનું સંરક્ષણ અને સુસ્તંભન જે આશ્રમમાં રહીને થાય તે આશ્રમનું નામ અહ્યર્ચ્યાશ્રમ.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યનો જીવનકાળ સો વર્ષનો નક્કી ઠરી શાસ્ત્રકારોએ આશ્રમના ચાર વિભાગો નક્કી કર્યા છે. તે અપેક્ષાએ અહ્યર્ચ્યાશ્રમનો કાળ પન્નીસ વર્ષની વય પર્યંતનો ગણાય.

બાળવયમાં માનસ તદ્દન કોરું હોય છે, તેમાં જે જે પ્રકારની સંસ્કૃતિનાં ચિત્રો અંકિત કરવામાં આવે તેવાં શીઘ્ર અંકાય છે. તે સારુ પૂર્વકાળે નૂતન પ્રગ્નજીવનમાં સુસંસ્કૃતિનાં ચણતર ચણવા સારુ ગુરુકુળોની વ્યવસ્થા પ્રચલિત હતી અને તે ગુરુકુળોમાં બાળવિદ્યાર્થીઓને પન્નીસ વર્ષની વય સુધી રાખવામાં આવતા.

અહ્યર્ચ્યનું માહાત્મ્ય

પૂર્વ, પશ્ચિમ આદિ સર્વ દેશોમાં અહ્યર્ચ્યનું માહાત્મ્ય તો આજે પણ તેનું ને તેટલું જ છે. અહ્યર્ચ્ય પાલનના ઉપાયોની માન્યતામાં બહો મતભેદ હોય, પરંતુ અહ્યર્ચ્યની આવરપકતામાં કોઈ રથલે જે મત હેજ નહિ. કારણ કે જીવનચક્રિતની પ્રત્યેક કાર્યમાં આવરપકતા છે, અને તે ચક્રિત હોય તોજ પ્રત્યેક કાર્યમાં સફળતા મળી શકે છે. પરંતુ અહ્યર્ચ્ય અને તે પણ અપરિપક્વ વયમાં સેવાયેલું અહ્યર્ચ્ય તો જીવનચક્રિતના વિકાસમાં જ કુદારાધાન કરી ચૂકે છે.

અબ્રહ્મચર્યનું પરિણામ

એક અનુભવી પુરુષ કહે છે કે “જેનું બાહ્યવયમાં બ્રહ્મચર્ય ખંડિત થયું છે તે ત્યાગી બનીને પણ નથી શાંતિને આરાધી શકે છે નથી ગૃહસ્થાશ્રમને સફળ બનાવી શકે. તે વિશ્વમાં માત્ર ભારભૂત જીવન વહન કરે છે. પોતે દુઃખી થાય છે અને અન્યના દુઃખનું કારણ બને છે.”

વળી મૂલમેતમધમ્મસ્સ અર્થાત્ અધર્મ કે અનર્થનું મૂળ અબ્રહ્મચર્ય જ છે એમ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ પણ સમજાવ્યું છે. અબ્રહ્મચર્યાશ્રમની પ્રજ્વાલિકા

તેથી જ બાહ્યવયથી બ્રહ્મચર્યના પાલન સાથે પ્રાચીન કાળમાં જ છે એમ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ પણ સમજાવ્યું છે. આ આશ્રમની પ્રજ્વાલિકા અને ઉત્તમ સંગવડ આડું હતી.

તે કાળમાં ગૃહસ્થાવાસનાં વૈભવ વિલાસોનો ત્યાગ કરી જે કાપિવર્ગ વાનપ્રસ્થ જીવન ગુમારતો હતો, એકાંત અરણ્યવાસ સેવી પોતાની આવસ્થકતાઓ દબાવી કરી કૃપિદ્વારા સ્વાવસંખી જીવન જીવી રહ્યો હતો, તે પીડ, પવિત્ર અને નિર્તાંત સદાચારી વર્ગને ચરણે ગૃહસ્થો પોતાની પ્રજ્વળે ધરતા હતા. જે આપણે કૃષ્ણ, રામ છત્યાદિ મહાપુરુષોના જીવનદર્શનો પરથી સ્પષ્ટ જાણી શકીએ છીએ.

આ પ્રજ્વાલિકાથી ત્યારની પ્રજ્વળી બાધસંસ્કૃતિમાં આ ચાર મહાન મુદ્દયો બાપક હતા—(૧) વિશ્વમંદુલ, (૨) સ્વાવસંખિત, (૩) સદાચાર અને (૪) કર્તવ્ય પરાયણતા. કે જે સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે પ્રત્યેક આશ્રમને એક ગુરુઆ ઉપયોગી છે. આશ્રમજીવનનું ચિત્ર

ત્યાં ન હતા રાગ કે રંકના બેદ કે ન હતી ઉચ્ચ નીચ બાવનાની મહિન યજ્ઞ ત્યાં દર્શાવેલી મનુષ્યજાતિ વચ્ચેની સમાનતા અને સમાન દેહ. જે કાર્ય મુદ્દામાં જેવા નિષેધ બ્રહ્મજી પુત્રને કરવાનું હતું તેજ કાર્ય દારિકાનરેય ધીરુષ્ણને પણ કરવાનું હતું ત્યાં ન હતી ઘેરો જીવનના કૃત્રિમ સ્નેહ અને સ્વાસંની બાધો. ત્યાં તો યસરની હતી સ્વામ્યવિક અખંડ સ્નેહની મુચામ્ તેજ માને નહોત્ય

હતા બિલતસ શબ્દોના પ્વનિ કે તેની આંખે નહોતું જોવાતું શહેરી જવનનું શૃંગાર ચિત્ર. પણ તેના કાને અઘડાતાં હતાં કુદરતનાં- સાવમય શુંજન અને દ્રષ્ટિગોચર થતા હતા મૃગલાના નિર્દોષ વિનોદો.

ઋષિપત્નીઓના પૂર્ણ વાત્સલ્યમય અને પવિત્ર વાતાવરણમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન સ્વાભાવિક રીતે જ સુરક્ષિત હતું. તે માતાઓની મંગળમય મૂર્તિ જોતાં જ માતૃભાવના વિશુદ્ધ સંસ્કારો જાગૃત થતા હતા.

આવી સંસ્કૃતિમાં જે બાળકો પચીસ પચીસ વર્ષો સુધી રહે તેની શક્તિ તથા ઓજસ કેવાં અપૂર્વ હોય છે તે કલ્પના પણ બળ્ય અને આશ્ચર્યજનક છે.

આવી રીતે જીવનવિકાસની બિન્ન બિન્ન ઉપયોગી વિદ્યાઓ શીખવી, સર્વ કળાઓમાં નેપુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવી નિયત કાળ સમાપ્ત થતાં તે કિશોર પુનઃ તેના માત પિતાને સુપ્રત કરવામાં આવતો.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછીની જો શ્રેણી

બ્રહ્મચર્યાશ્રમને વટાવી ગયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી; પરોપકાર, દયા, દાન ઇત્યાદિ સદ્ગુણો દ્વારા સમાજની સેવા બજાવવાની તથા મુંદર અને સુદ્રઢ પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જે યુવાનને થતો હતો તે ઉપકૃર્તાણુ બ્રહ્મચારી યુવાનને સુયોગ્ય પત્ની સહ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરાવાતો અને એ પરિણીત યુગલને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવા પહેલાં એ આશ્રમ મુંદર, મુખી અને સ્વર્ગોપ બનાવવા માટે શિક્ષા પણ આપવામાં આવતી.

પરંતુ જે યુવાન યાવજીવન બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવા સમર્થ હોય તો તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહી ઉપદેશક કે ત્યાગી મંદથામાં બળી પ્રગ્ન વર્ગમાં મર્મ જાગૃતિનું મહત્વજનું કાર્ય કરતો હતો.

અહ ઉપરથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમની બુધિક્ષા કેવા સંનેયોમાં અને કેવી રીતે થઈ થતી હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયનું નિદર્શન કરીએ.

વિષયનિર્દેશ

૩

અભયયાત્રમના ગત પ્રકરણથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે અભયયાત્રમ એ શુદ્ધસ્થાત્રમ અને ત્યાગાત્રમ બન્નેનું મૂળ છે અને તેથી તે ત્રણે આત્રમોનો પારસ્પરિક ગાઢ સંબંધ છે. વાનપ્રસ્થાત્રમ તો લગભગ ત્યાગાત્રમ જેવો જ હોય છે. પરંતુ ફેર એટલો જ કે વાનપ્રસ્થાત્રમીને ત્યાગી જેવા હસકે નિયમો પાળવાના હોતા નથી અને તેથી વાનપ્રસ્થાત્રમી મનુષ્ય શુદ્ધસ્થાત્રમને લગતાં સત્કર્મો અવશ્ય કરી શકે છે, પરંતુ ત્યાગમાર્ગમાં તો શુદ્ધસ્થાત્રમને લગતા કાંઈ પણ કાર્યને સ્થાન હોતું નથી.

આટલા મંદિષ્ટ પૃથક્કરણથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે કે આ ત્રણે આત્રમો એક બીજાના સદાયક અને પોષક છે. કોઈ પણ આત્રમ અન્ય આત્રમને બાધક હોતો નથી.

હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા પર આવીએ.

ઉત્તમ આત્રમ કયો ?

શુદ્ધસ્થાત્રમ અને ત્યાગાત્રમ એ બન્નેમાં ઉત્તમ આત્રમ કયો ? તે સંબંધમાં અનેક મનનેદો અને માન્યતાઓ દ્રષ્ટિનોચર થાય છે. એક પક્ષ કહે છે કે "દશસ્થાવનક્રમો પર્વઃ ન મૂળો ન સર્વિષ્ઠિઃ શુદ્ધસ્થ ધર્મ સમાન અન્ય કોઈ ઉત્તમ ધર્મ નથી તેનાં કારણો ત્રીજે પ્રમાણે છે:-(૧) ભયચાન મહાવીર, ભયચાન હૃદ, ભયચાન મુખ અને વિષાદ વિમુક્તિનો શુદ્ધસ્થાત્રમના ઉત્તમ ફલસ્વરૂપે જ જન્મ પામી હતી કે જેમને વિષયની તરીક તથા પામર પ્રાણીઓના કલ્હર

કર્ષો છે. (૨) બીજા અને ઠણું જેવાં અનેક વીર રત્નો પણ ગૃહ-સ્થાત્રમના રત્નાકરમાંથી જ પ્રસુતિ પામ્યાં છે, કે જેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિને વીરતાના ઓપથી અજવાળી છે. (૩) સંન્યાસી, ત્યાગી, અલ્પચારી, બાળ, ગદ્ધાન, રાગી અને વૃદ્ધ વગેરે સૌનું રક્ષણ અને પાલન પણ ગૃહસ્થાત્રમથી જ થાય છે. (૪) આખા સંસારની ઉત્પત્તિનું મૂળ પણ ગૃહસ્થાત્રમ જ છે. આથી ગૃહસ્થાત્રમને સર્વોત્તમ માનવાની કોણ ના કહી શકે ?

ઉત્તરપદ્મ

બીજો વર્ગ કહે છે કે ત્યાગાત્રમ એજ ઉત્તમ છે. કારણ કે ત્યાગ વિના માનવ જીવનનો વિકાસ શક્યવતો જ નથી.

ત્યાગ એજ માત્ર મુક્તિ સાધવાનો માર્ગ છે. અનેક ત્યાગી મહાનુભાવોએ તે માર્ગને સ્વીકારી સ્વ અને પરનું કલ્યાણ સાધ્યું છે. દ્રષ્ટાંત રૂપે અર્વાચીન કાળના શ્રી ચંકરાચાર્ય પોતે પણ ત્યાગી હતા. પ્રાચીનકાળમાં તો અનેક મહર્ષિઓએ એજ રાજમાર્ગમાં મુક્તિની સાધના સાધી હતી. પ્રાચીન ઇતિહાસ તેની સાક્ષી આપી રહ્યો છે.

તથ્ય શું ?

આ બન્ને પક્ષોની દલીલોમાં બહુ અંશે વાસ્તવિકતા છે ખરી. પરંતુ તે ઉભય આશ્રમોમાં આ ઉત્તમ કે તે ઉત્તમ તેવી ચર્ચામાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય તે તે વ્યક્તિની યોગ્યતા પર અવલંબે છે. જે વ્યક્તિ ગૃહસ્થાત્રમને યોગ્ય દોષ તેને માટે ત્યાગ માર્ગ ઉચ્ચ દોષ હતાં આવરણીય નથી થઇ શકતો. તેજ રીતે જે વ્યક્તિ ત્યાગાત્રમને યોગ્ય દોષ તેને માટે તેજ આશ્રમ ઉત્તમ ગણી શકાય. સારાંશ કે તે બન્નેની ઉત્તમતાનો તોલ વિવેકબુદ્ધિ દ્વારા તે તે સ્થાને કરી લેવો પડે અને તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ તે બન્નેમાં કોઈની ન્યૂનતા કે ઉત્તમતા ન વર્ણવતાં બુદ્ધિશ્રેણીના વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે.

મૃગશ્રવણં, સરણે, નાને ચ વિદ્યાણં, પરશ્વજ્ઞાણં ચ પંચમે ।

સૌથી પ્રથમ માનવતા પછી સદ્ધર્મ શ્રવણ, વિવેક, વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ જ્ઞાન), આવસ્થકતા ઘટાડવાના નિયમો અને ત્યારબાદ ત્યાગ. આ બધી ક્રમપૂર્વકની ભૂમિકાઓમાં ત્યાગનું માહાત્મ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે જગતના સર્વ પ્રાણીઓ જે સુખને ઇચ્છે છે તે સુખને સંબંધ વૈભવની પ્રાપ્તિ સાથે નથી પરંતુ આત્મસાક્ષાત્કાર પર જ તે નિર્ભર છે. એ આત્મસાક્ષાત્કારનું કેન્દ્રસ્થાન અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સંતોષ અને પ્રેમ વિના સુલભ નથી અને સંતોષ તથા પ્રેમનાં અમૃત તો વૈભવવિકાસનાં વિપત્યાગવાથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે પરંતુ વૈભવનો ત્યાગ કરવો એટલે સાધુ વેશ ધારણ કરવો એમ નથી. ત્યાગનો આદર્શ સેવી પોત પોતાની યોગ્યતા અનુસાર તે તે સ્થાનનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોને ન્યાય આપી તે તે ભૂમિકામાંથી પસાર થઈ આગળ વધવું એમ જ તે પરથી ફલિત થાય છે. ઉપરના ચાં કથનનો પણ એજ સાર છે. સાધુ જીવન યદ્યપિ ઉચ્ચ છે છતાં મનુષ્ય માનવધર્મ કે ગૃહસ્થધર્મની ભૂમિકામાંથી પસાર ન થયો હો તે ત્યાગી જીવન ઉચ્ચ હોવા છતાં તેનો અધિકારી બની ચક્રતો નથી રમે કાંઈ આ ક્રમને બૂઝી જાય! તે સારુ ભગવાન મહાશીર અને ભગવાન શુદ્ધ એ બન્ને જગદોદ્ધારક પુરુષોત્તમોએ પ્રથમ ગૃહસ્થ જીવનને આદર્શ બનાવી દાન, દયા, સેવા, વિશ્વપ્રેમ વગેરે વગેરે ઉચ્ચ ગુણોને ખીલવી પછી જ સર્વથા ત્યાગ કરી આત્મ કલ્યાણની એકાંત સાધના કરવાની તક મેળવી હતી. તે દ્રષ્ટાંત ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ ઉત્તમને ઉચિત ન્યાય આપી દે છે. એટલે હવે તે વિચારને વધુ સમગ્રવચાની આવસ્થકતા રહેતી નથી.

તે દ્વિતિજીવથી અને ખીજી રીતે કહીએ તો ગૃહસ્થાશ્રમ જે પણ ત્યાગી જીવનના સંતમ સમાન છે. જો તે સંતમ વધુ મુદ્દા હશે તો ત્યાગી જીવનની ધમારન સુવ્યવસ્થિત દકી રહેશે તે એવને મનુષ્યરીતે પણ આજે ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતા સમગ્રવચાનો પ્રયત્ન રસો સ્થાન નંબર માની પ્રસ્તુત વિચારો આ મંથમાં ન્યાય આપે નું ઉચિત પડ્યું છે. એટલો વિચારનિર્દેશ કરી હવે આપણે રાજ્ય, મંજ અને પર્વતો ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન છે કે કેમ? તે વિચારીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન

૪

શિષ્ય દ્રષ્ટિએ

રાષ્ટ્ર એટલે દેશ. જુદાં જુદાં ગામો તથા શહેરોના સમૂહને ગ્રામ અને પ્રાંતોના સમૂહને દેશ કહેવામાં આવે છે. ગામોમાં પ્રજા રહે છે માટે જ તેને ગામ એવી સંજ્ઞા મળી છે. આ પરથી પ્રગતિ પામેલા સમૂહ તેજ દેશ તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રત્યેક પ્રજાનું જનન, રક્ષણ, પોષણ અને સંવર્ધન એ ચારે સ્તુતિઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. આથી શાશ્વત્વ દ્રષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન કેટલું મહત્ત્વનું છે તે સ્પષ્ટ સમજાય છે.

સામાજિક દ્રષ્ટિએ

મનુષ્યના સમૂહને સમાજ કહેવામાં આવે છે. અને તેના પેટા વિભાગોને મંડળ કહેવાય છે.

અદિત્યજી જીવનની સારી કે ખાટી અસરનું પરિણામ સીધી રીતે સાથી પ્રથમ તો તે તે મંડળ અને સમાજ પર જ પાડે છે.

આથી જેટલી દેહને ચેતનાશક્તિની આવશ્યકતા છે તેટલી સમાજને વ્યક્તિગત આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની પણ છે. ગૃહસ્થનું વ્યક્તિ-જન જીવન જેટલે અંશે ઉત્તમ અને જન્ય હોય તેટલે અંશે તે સમાજ સુખી અને સ્વર્ગીય બનવાનો.

ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ

રાષ્ટ્ર અને સામાજિક હિતમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ફાળો છે તે

વાત સૌ કોઈ એકમતે સ્વીકારે તેમ છે. પરંતુ ધાર્મિકતામાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ફાળો હોઈ શકે કે કેમ તે સંબંધમાં આજે ઘણું વાંધાગ્રસ્ત છે.

તે વર્ગ એમ માને છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે પાપ, અને પાપ એટલે અધર્મ. અધર્મ હોય ત્યાં ધર્મ શી રીતે હોઈ શકે ? અને આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આત્મવિકાસને પણ સ્થાન ક્યાંથી હોય !

બ્રાન્ત મન્તવ્ય

આવી માન્યતા અમુક કાળથી પ્રચલિત થયેલી હોય તેમ જાણીએ છે. આ માન્યતાનો અસરકારક વર્ગમાં પ્રચાર થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાની જાતને પાપી માની પોતાની પવિત્ર ફરજોમાંથી વ્યુત થઈ જાય છે. કારણ કે તે માને છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો પાપજ છે અને પાપના પરિણામે સંસાર પરિબ્રમણ છે તો પછી પાપીને વળી પાપ થાં ! એમ માની જાણીતા છતાં દુર્લભ રાખી તે કેટલાક અનર્થો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કરી બેસે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીની જવાબદારી

ઉપરની માન્યતા કેવળ અમૂલક અને નફન વળુદ વગરની છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ પણ આત્મવિકાસનું પ્રથમ પગથિયું છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ મનુષ્ય સત્ય, અદિષ્ટા, સંપત્તિ, ઇત્યાદિ સદ્ગુણોનું આરાધન કરી ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચી શકે છે. જોન યાત્રાકારોએ કહ્યું છે કે "ચિત્તમ્ વા વિદ્યતે વા ચુષ્મણ્ ગમ્મદ દિવ્વમ્" અર્થાત્ ત્યાગી જિજ્ઞાસુ હો ગૃહસ્થ દો, તે ઉત્તમ પેઢી જે કોઈ સંતોષી હોય તે સ્વર્ગ મેળવવાનો અધિકારી છે. ત્રીનાથ પણ પુનઃ પુનઃ પોતાની કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ ઉર્ધ્વગતિએ જઈ શકાય છે. માત્ર આ સૂત્ર યાદ રાખવું જોઈએ કે "અર્ચ્યેણ વ્યવિધાસ્યે મા વ્યંતુ જ્ઞાત્વ" સત્કર્મ કરવાને જ મનુષ્યને અધિકાર છે. તેના ફળની વાચનાએ તેને અધિકાર નથી એટલે આ રીતિધર્મિક દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું ઘટ્ટ

મેંદુ ઉચ્ચ કોટિનું જ છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ પણ નંદનવન સમાન
અધા આશ્રમોનું વિશ્રામસ્થાન છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી.
લક્ષ્યમિન્દુ

કારણ કે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમનું ધ્યેય વિકાસ ભોગવવાનું નથી
પણ વિકાસ સાધવાનું છે. ગૃહસ્થનું સ્વલચર્યખંડન સુંદરતમ પ્રજોત્પત્તિ
અર્થે છે. વિકારવાસનાની પૂર્તિ અર્થે નથી. આથી આવા સ્વલચર્ય
ખંડનમાં પાપ હોવા છતાં તે પાપ ગૃહસ્થાશ્રમીને પીડી શકતું
નથી. આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રવૃત્તિ પરને પીડવા માટે નહિ પણ
પરોપકારાર્થે હોય છે તેથી તે પ્રવૃત્તિ પુણ્યકારી બની રહે છે.

પરંતુ જો તેજ ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ ન હોય તો નંદનવનને
અદ્ભુત નરકાગાર જેવો થઈ પડે. તે વાત પણ બૂલચી ન ઘટે.
કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન જોડે દરજ્જે ઉચ્ચ તેટલીજ તેની
જવાબદારી પણ ગંભીર છે.

લગ્નચર્યા

૫

જે આશ્રમમાં રહી ગૃહસ્થજીવન ગાળવાનું હોય છે તેને ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવાય છે, અને ગૃહસ્થજીવનનો પ્રારંભ વાસ્તવિક રીતે તો વિવાહિત જીવન પછી જ થાય છે. એટલે વિવાહિત જીવન એ ગૃહસ્થાશ્રમનું પ્રથમ અને આવશ્યક અંગ છે. તેથી આ પ્રકરણમાં લગ્નજીવનને લગતા પ્રશ્નોની વિચારણા કરીશું. લગ્ન એટલે શું ?

લગ્ન શબ્દ જગ્ ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. લીન થવું એ તેનો શબ્દાર્થ છે. વિવાહ એ પણ લગ્નનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે, અને તે પણ કિમ્બદ્ અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમનાં કર્મચોને વહન કરવાનું સૂચવે છે.

જનક એટલે સ્ત્રી. જનકાન્નપતિ એ બન્ને શબ્દો મળીને દંપતી શબ્દ બને છે. સાચંચ કે સ્ત્રી અને પતિ ઉત્તપત્તુ પ્રેમમય સંબોધન થવું તેનું નામ દંપતીલગ્ન. સાત્ત્વીય દ્રષ્ટિએ દંપતી લગ્નની આ બાબત છે.

ખેડી માન્યતા

લગ્ન જીવન આ માટે નેષ્ટકે ? કારણ કે લગ્નજીવન એ દંપતી અને જોડવાની એક પ્રકારની પરંપરા છે. એથી

જ્ઞાન પ્રવૃત્તિમાળા .: પુસ્તક પહેલું.

.: આદર્શ .:
ગૃહસ્થાશ્રમ

: લેખક :

કવિવર્ય પંડિતશ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામીના
મુશિષ્ય
શાલાવધાની પં. મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી

કિમલ દશા આના

માન્યતા ધરાવનાર એક વર્ગ સમાજમાં આજે દસ્તી ધરાવે છે. લગ્નવ્યવસ્થા એ માનવજીવન માટે તદ્દન નિરુપયોગી વસ્તુ છે એમ મનાવવાનો તે પ્રયત્ન પણ કરે છે.

આપણે આ માન્યતાને સાંમુદ્ધી સહમત થઇ શકીએ કે જે બહુચારી પુરુષ કિંવા બહુચારિણી સ્ત્રી જીવનપર્યંત નૈષ્ઠિક બહુચારી રહેવા માગતાં હોય તેને માટે વિવાહિત જીવનની આવશ્યકતા નથી. તેમજ કાષ્ઠપણ શાસ્ત્રકારોએ તેવા વર્ગને વિવાહિત જીવન ગાળવું જ જોઈએ એવી ફરજ પાડી નથી. પરંતુ જોઓ નૈષ્ઠિક બહુચારી રહેવા માગતા નથી છતાં લગ્નવ્યવસ્થાને એક પ્રકારની પરતંત્રતા માની તે વ્યવસ્થાનો ભંગ કરે છે તેઓ તો બન્ને માર્ગ ચૂકે છે. પોતાનું પતન કરે છે, અને બાવિ પ્રજ્ઞની સંસ્કૃતિનું ખૂન કરે છે. તત્ત્વચિંતકો આવી સ્વતંત્રતાને હળદળીતી સ્વચ્છંદતાનો જ નમુનો માને છે. ભલે પછી તેને પ્રગતિકારક સુધારાનું આકર્ષક નામ આપવામાં આવ્યું હોય.

આવી સ્વચ્છંદતાનો વાયુ છેલ્લાં અમુક સમય થયાં તો વેગબર ફુકાઇ રહ્યો છે. આનું પરિણામ વ્યક્તિ અને સમાજ બન્ને પર કદુ રીતે પરિણમ્યું છે, અને તેવા પ્રસંગે લગ્નના આદર્શની વિચારણા કરવાનો દરેક વર્ગના સારુ સમય આવી સાગ્યો છે.

લગ્નનો આદર્શ

ગૃહસ્થાશ્રમનો આદર્શ જોટલો ઉચ્ચ અને ઉન્નતિસાધક છે તેટલું જ લગ્ન જીવનનો આદર્શ પણ ઉચ્ચ અને વિકાસ સાધક છે. પતિ પત્ની વચ્ચેની પ્રેમ ઝરણીનું એકરૂપ બની સરિનારૂપ વહેવું તેજ લગ્નનો આદર્શ. જે જીવનથી નિર્દોષ પ્રેમનું મંડાણ થાય તેજ લગ્નજીવન. તેથી જ સમાજહિનપીઓએ લગ્નજીવનને ઉચ્ચ કોટિનું કહ્યું છે. કારણકારોએ પણ કહ્યું છે કે લગ્ન એ માત્ર દેહલક્ષ નથી પરંતુ તે મનોલક્ષ અને આત્મલક્ષ પણ છે. એજ દ્રષ્ટિનિદુથી નારીને ધર્મપત્નીનું માનન. ૫ બિરદ પણ આપવામાં આવ્યું છે.

પત્નીએ પતિના સ્થૂળ દેહની જોટલે અંશે દરકાર રાખવી જોઈએ તે કરતાં સુવિશેષ રીતે પતિની માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ પરત્વે રાખવી જોઈએ. અને તે ત્યારે જ બની શકે કે જ્યાં દમ્પતી જીવનમાં શિક્ષણ અને સદાચારને સંપૂર્ણ સ્થાન મળ્યું હોય તથા વિશુદ્ધ પ્રેમના હેતુપૂર્વક પરસ્પરનાં સંલગ્ન થયાં હોય.

પ્રાચીન કાળમાં ઉપર્યુક્ત આદર્શ યથાર્થ જળવાઈ રહે તે હેતુએ જ યુવક અને યુવતીનાં હિતેથી મુરખ્ખીઓ પર તે બંનેના લગ્નજીવનની પસંદગી કરવાનો અધિકાર સોંપાયો હતો, અને આને પણ તે ધોરણ સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

જો કે આજે બહુધા એવું બને છે ખરું કે પુત્ર અને પુત્રીના માતાપિતા સ્વાર્થ કિંવા લોભને વશ થઈ પોતાની ઉપર્યુક્ત કરમ્મથી વ્યુત થઈ પોતાના ફરજંદોના હિતમાં ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે. અને આજ કારણે સમાજની લગ્નવ્યવસ્થા પરત્વે આજે અને વિચારોના પ્રદારો થઈ રહ્યા છે. બીજી તરફથી વિધવાવિવાહ જે પ્રશ્નો ચર્ચાઈ રહ્યા છે. પરંતુ ઊંડા ચિંતનથી અવસ્થ એમ બંને આવશે કે આમાં પ્રાચીન બંધારણ કે લગ્નવ્યવસ્થા લેણમાત્ર દિન નથી; માત્ર તેને નહિ અનુસરનાર અપવાદિત વ્યક્તિઓ જ તે પર જવાબદાર છે.

સમાજની વ્યવસ્થા પછી તે પ્રાચીન હો કે અર્વાચીન માનવમતિને માટે સમર્થિતા સ્વાર્થ ધસાદિ દોષોને લાંબને અપ તેમાં અવસ્થ નીકળવાના આવા અપવાદોની ખાતર સમાજ બંધારણનો લોપ કરવાની ભાવના સેવરી કે તેણ કરવા તે કરનાં અપવાદનું મૂળ શોધી તેની મુધારણા દરમિયાન પ્રાચીન આધુનિક વિનની દ્રષ્ટિએ વધુ ઉપયોગી છે.

વર્તમાન મુધારાનું નિર્દેશન

અને તે કેવું પ્રાચીન નીતિ કે નિયમ પછી બને તે શોધી અને જીવન વિશાલ માટે અનિવાર્ય હોય, પણ તેને

એક ડગલું આગળ વધતું તેને કેટલોક વર્ગ સુધારો માની રહ્યો છે, અને તેવી રીતે આચરી પણ રહ્યો છે. આવા સુધારામાં નથી દ્રષ્ટિ-ગોચર થતું વ્યક્તિગત હિત કે નથી દેખાતું સામાજિક હિત. આવા સુધારાને વાસ્તવિક સુધારો કઈ રીતિએ ગણી શકાય !

સુધારાની આવશ્યકતા

સુધારાની આવશ્યકતા તો દરેક કાળમાં હોય છે પરંતુ તે સુધારાઓ સમાજ જીવનના સંરક્ષક નિયમોને અનુસરીને જ થવા હોવા જોઈએ. તેવા સમાજને હિતકારી સુધારાઓ દરેક કાળની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ કર્યા હોય છે જે આપણે આજ સુધીનાં ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના અવલોકનથી જોઈ જાણી શકીએ છીએ.

દ્રષ્ટાંતરૂપે એક કાળ એવો હતો કે તે વખતે કોઈ એક પુરુષને એકથી વધુ પત્નીઓના સંરક્ષણ અને પાલન કરવાની પણ છુટ આપવામાં આવતી, અને એકથી વધારે પત્ની સાથેના લગ્નમાં સામાજિક ગુનો ગણાતો નહિ પરંતુ ત્યાર પછી સમય પ્રમાણે પરિવર્તન થતાં એક પતિને એક પત્ની સાથે લગ્ન કરવું તે જ સામાજિક સભ્યતા ગણાવા લાગી, અને આજે પણ તેજ બંધારણ ચાલુ છે.

પરંતુ આવી સમય પરત્વેની અનુમતિઓ નારીજીવનના સંપૂર્ણ રક્ષણ અને હિતના દ્રષ્ટિબિંદુથી જ યોગ્યભેદી હતી તે જૂલું ન પડે.

સારાંશ કે અદ્યપિ સમાજ બંધારણના જે જે નિયમો ઉપરિચિત થના આગ્યા છે તે બધા સમાજની સાર્વજનિક સુરક્ષાને અનુસરીને જ યોગ્યભેદી છે. આથી તેને વધાર્ય રીતે અનુસરવાની અને તેને મુદ્દ બનાવવાની સમાજના પ્રત્યેક અંગોની ફરજ છે. કારણ કે સમાજ બંધારણના નિયમોની આધીનતામાં વ્યક્તિગત સ્વાનંત્ર્યની હાનિ નથી પણ સુરક્ષા છે.

હમણાં હમણાં મુકન સદચાર અને પ્રેમલગ્નના આદર્શક નમના બદાના દેહજ લગ્નવ્યવસ્થાની જે અરાજકતા સમાજમાં

પ્રવર્તી રહી છે તેની વારકવિકતા શી છે ? અને સામાજિક દ્રષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા કેટલી છે તેની સમાલોચના કરીએ.

મુક્ત સહચાર

જે યુવતિઓ, ધ્વજચર્ચાવસ્થામાં જીવન ગાળવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ અવિવાહિત રહી પુરુષો સાથે મુક્ત સહચારથી જીવન ગાળવા ઇચ્છે છે, તથા તે સ્થિતિમાં સ્વતંત્ર મુખ્ય મેળવવાની આશા રાખે છે તેની દશા કેટલીક વાર બળતુ સ્ત્રી કરતાં પણ સહસંગણી ખૂરી યથા જાય છે કારણ કે મુક્ત સહચારમાં એક જ પ્રેમનું પાત્ર હોય તેવી કશી નિશ્ચિતતા સંભવતી નથી. તેથી તે બિચારી પ્રેમનાં બહાના હેઠળ અનેક દુઃખપ્રેરણાનો શિકાર બની જવા પામે છે. આથી જે પરિજ્ઞાનમંતી તેને યૌવનકાળમાં કાપતી મુદ્દાં હોતી નથી તેવું અકથ્ય કહી પાછલી વયમાં તેને શોષવું પડે છે.

સમાજથી તો તે પ્રથમથી જ સ્વયં અલગ થયેલ હોય છે અને પાછળથી તેના કહેવાતા પ્રેમીઓથી પણ તરછોડાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેનું રોહી કે ચંચાક કોઈ રહેવું નથી ત્યારે તો તેનો પશ્ચાન્નાય પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જાય છે.

તેથી જ રીતે જે યુવકો પણ આવી જાનનું જીવન ગુમારે છે તે નિર્ણય અને નિઃસાધન બની પોતાનું અને સાથે સાથે સમાજનું પણ બુદ્ધ બૂઝું કરી નાખે છે.

આવાં યુવક અને યુવતિઓ અત્યાચાર, અધર્મ અને એક કષ્ટક અનર્થોથી કલંકિત પામે છે અને તેનું માની લીધેલું સ્વચ્છંદી મુખ પરિજ્ઞાને તેને પોતાને પણ એટલું તો કહે છે કે તેઓ જેને જીવન પર્યંત દુઃખની શાનનાઓ વહન કરે છે અને સમાજ તરફ ગણે તે પણ મેને અને બુદ્ધ ગણવું પડે છે. માટે આવા દુઃખમય અને દાનિશરક ભવિષ્યથી જાણવા સારું “અમરમાદા મોક્ષમદેવ દાતા” શ્રીગણેશ (અમરમદેવિનિ)” એક પત્રિકા એક પત્રિકા અને એક

પત્નીએ એક પતિના પસંદગી કરી વિવાહિત જીવન ગાળવું તેમાં લવિષ્યની પ્રગતું હિત અવસંજે છે.

આ રીતે દર્શનશાસ્ત્રોએ તથા નીતિકારોએ એક ભાર્યાવતની ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ જે ધોષણા કરી છે તે સામાજિક દ્રષ્ટિએ પણ વધુ ઉપયોગી છે તે સ્પષ્ટ જણી શકાય છે.

જો કે જૈનશાસ્ત્ર ત્યાગમાર્ગ પર વધુ ભાર આપે છે. કારણ કે અનંત જ્ઞાનીઓએ અનેક અનુભવોથી સિદ્ધ કર્યું છે, કે મનુષ્ય જીવનનું ઐશ્વિક મુખ સાગ ભાવના પર જ નિર્ભર છે. તેમ છતાં તેટલી યોગ્યતા ન હોય તો ગૃહસ્થ જીવનની વ્યવસ્થાને પણ તે ન્યાય આપે છે અને તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ગૃહસ્થોએ “સ્વદારા સંતોષ” એટલે કે પ્રજ્ઞેત્પત્તિના શુદ્ધ હેતુથી એક પત્નીવ્રત યાવત-જીવન સ્વીકારવું જોઈએ. જો પ્રજ્ઞેત્પત્તિનો જ શુદ્ધ હેતુ હોય તો તે દમ્પતીપ્રેમ પણ અચળ અને સ્થિર ટકી રહે છે.

આવાં લગ્ન તેજ સાચાં પ્રેમલગ્ન ગણાય. આવાં પ્રેમલગ્નમાં દેહ સૌન્દર્યની દસોડીથી જ માત્ર યુવક અને યુવતીને જોડી દેવામાં આવતાં નથી. પણ તેઓનાં પારસ્પરિક શુણ્ઢાણો, પ્રકૃતિ, વય ઇત્યાદિ બાબતોનો સુમેળ સાધી સંલગ્ન કરવામાં આવે છે. આવાં પતિ અને પત્નીઓનાં જીવન વિશ્વાસ, સહકાર અને સ્નેહના સ્રોતથી તરબોળ રહે છે.

પોતાના પુત્ર પુત્રીને જીવનપર્યંતના સંગે પ્રજ્ઞરૂપ લગ્નજીવનને આ રીતે યોજી આપવાં એજ તે ઉત્તમના વડીલોની પવિત્ર ફરજ છે એમ સમાજજંધારણ પણ પોકારીને જણાવે છે.

પ્રેમલગ્ન

હમણાં હમણાં ઉપર દહેલા મુક્ત સહચારની માફક એક પ્રેમલગ્નના નામે બીજા પણ જામ કવચિત્ દેખાવ દે છે. આવા દહેવાના પ્રેમલગ્નમાં યુવક અને યુવતી બન્ને દામ્પતી સલાહ સ્વીકાર્યા વિના દેવળ પોતાનીજ પસંદગીથી લગ્ન કરવાની માન્યતા ધરાવે છે.

મુક્ત સહચારના સિદ્ધાંતની માફક આ માન્યતામાં લમબ્યવસ્થાનો તિરસ્કાર નથી. તો પછી તે સિદ્ધાંતમાં શી ત્રુટિ છે કે જેથી તેની ભ્રમમાં ગણના થાય ? તે શંકા નિવારવા સારુ તેની વાસ્તવિકતા વિચારીએ.

વયની અસર

યુવક અને યુવતી કે જેમને જીવનપર્યંત એક બીજાનો સહકાર સાધી ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી શક્ટનો ભાર વહન કરવાનો હોય છે, તેઓ રાજીખુશીથી પરસ્પર પોતાની મેળે યોગ્ય પાત્ર રોધી લે તે કાંઈ ખોટું નથી. પરંતુ તે પ્રસંગજ એવો હોય છે કે તેવે સમયે આવા યુવક યુવતીઓમાંનાં ધણાખરાં એક પ્રકારના આવેશને આધીન હોય છે, અને તે વસ્તુ તે વયમાં સ્વાભાવિક છે. બીજું તેઓને પરિપક્વ વયના અનુભવનું જ્ઞાન પણ હોતું નથી, અને ધણાખરાં તો એક બીજાના દેહ સૌન્દર્યથીજ આકર્ષાયાં હોય છે. એવા કારણોને લઈને જ પારસ્પરિક ગુણદોષોની નિરીક્ષણ શુદ્ધિ તેઓમાં જાગૃત થવા પામતી નથી.

આ સ્થળે મહાત્મા ગાંધીજીના પુત્રનાં લમપ્રસંગની વસ્તુચિત્તિનું દિગ્દર્શન કરાવવાથી તે પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે, અને લમ વ્યવસ્થાની આવશ્યકતાનો પણ બોધ થશે જેમ પારી તેમનું સંશ્લિષ્ટ અવતરણ અહીં આપ્યું છે.

અનુભવ

" ગાંધીજીના પુત્ર પોતાની દૃષ્ટિ જાહેર બને તેમ જાણી વિચારિત જીવન સંસ્કારવાની છે, જેમ ગાંધીજીને જણાવ્યું. અને એમાં એમની મદદ અને સંમતિ માંગી. ગાંધીજીએ બન્નેને પ્રભુરૂપ અ.પ.રા કલ્પ કર્મ અને નિર્નયન તરીકે વિચાર કરવો એ એમને નિષેધ કર્યો.

એમને દ.પ. ચલતી અને એક રત્ના એમને વિચાર મ

પસંદ કરવા જેવી લાગી પણ એ કન્યા વિવાહ માટે સંમત નહોતી. બીજી કન્યા પસંદ કરી, એ વિવાહિત જીવન ઇચ્છતી હતી.

ગાંધીજીએ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ સરળતાથી પોતાના દિકરાના ગુણદોષોનું કન્યા અને એના માતાપિતા આગળ વર્ણન કર્યું અને વિચાર કરવા કહ્યું. ગાંધીજીએ કન્યાના ગુણદોષો પોતાના પુત્રને લખી જણાવ્યા અને પોતાની બક્ષામણુ લખી જણાવી. કન્યામાં એક શારીરિક ખોડ હતી.

એક મિત્રે ગાંધીજીને સૂચવ્યું કે “ગાંધીજીએ વરકન્યાને મેળવી આપવાં જોઈએ, બન્નેને એક બીજાનો પરિચય થવા દેવો જોઈએ. અને કન્યાની શારીરિક ખોડને નીભાવી લેવા પુત્ર કેટલે અંશે તૈયાર છે. તથા પરિચય થયા બાદ એક બીજા સાથે લગ્ન કરવા સંમત રહે છે કે કેમ તે જોતું જોઈએ.”

ગાંધીજીને આ સૂચના ઠીક ન લાગી, એમણે કહ્યું. “મને આવી પદ્ધતિ ખરાબર લાગતી નથી. આજે એ બન્ને લગ્ન માટે ઉતાવળાં થયાં છે. એમની દ્રષ્ટિ આજે મોઢાંધ ગણાય. એ બેગાં થમ ‘હા’ બણે તોયે વિચારપૂર્વક હા કહી છે એમ નહીં કહી શકાય. ‘ના’ નીકળી શકે એવાં જોટલાં કારણો હોય શકે તે બન્નેને સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યાં છે. જેમનામાં કામેચ્છા ઉદ્ભવી છે એવાં સ્ત્રી પુરુષ, એક બીજા પ્રત્યે સકામ દ્રષ્ટિ નાખવા માટે જ આવી રીતે બેગાં થાય; અને એવી દ્રષ્ટિ એક વાર પોખ્યા બાદ લગ્ન કરવા ન કરવાનો ફરાવ કરવાની છૂટ લેવા ઇચ્છે એ મને અયોગ્ય લાગે છે. એમાં સમાજની અને ખાસ કરી સ્ત્રીજનનિની રક્ષા નથી. સમાજને એ અપવિત્ર કરનારી વસ્તુ છે.”

[નૈન ન્યાતિમાંથી]

આવી સાદસિક લખપ્રણાલિકાને અનુસરવામાં ખૂબ જોખમ છે. પુરાનીના આવા પ્રેમપ્રસંગો બહુમા વાસનાથી જન્મે છે, તેથી તે સ્નેહ કૃત્રિમ દોષથી ગૃહસ્થાશ્રમના જીવનકાળમાં તેનો રગ વિશાળ અથવા નાણુદ થાય છે.

દેળ નિદર્શન

આવેશ અને આકર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલાં લગ્ન કસોટીમાં સાંગોપાંગ પાર ઉતરી શકતાં નથી. ગૃહસ્થાશ્રમનું નાવ જેમ જેમ આગળ ધપતું જાય છે તેમ તેમ તેવા યુગલને અવનવા અનુભવો યતા રહે છે. ધીમે ધીમે વય વધતાં સૌંદર્યનું આકર્ષણ ફીણ થતું જાય છે, અને તેમ તેમ સુખ દુઃખમાં પરસ્પરની વૃત્તિઓની કસોટી પણ થતી જાય છે.

આવા પ્રસંગે યુવાનની મહત્વાકાંક્ષાની કલ્પનાના હવાઈ કિણ્વો એક પછી એક જમીનદોસ્ત થતા જણાય છે. ત્યારે પોતાની સાદમ વૃત્તિનું અને જૂલનું તેને લાન થાય છે ખરું. પરંતુ હવે તો તેઓ જીવનની મુમાફરીમાં બહુ બહુ આગળ વધી ગયેલાં હોય છે. તેથી પ્રકૃતિના અજુગનાવમાં પણ તેના ગૃહસ્થાશ્રમનું રમસિયું ગાડું સુખે અગર દુઃખે પ્રસાર થયેજ જાય છે. તેઓ જાણે તે સમયે સમાજ તરફ અભિગ્રાપ વરસાવે, પરંતુ નથી તેમાં સમાજના બંધારબુદ્ધે દોષ કે નથી ઈતરનો દોષ. દોષ માત્ર તેમની પોતાની જ વૃત્તિનો છે. વડીલોએ શું કરવું?

આથીજ આવા ભવિષ્યથી જમવા માટે નીતિકારોએ વરકન્યાના ગુણદોષોનો ભાર અનુભવી વડીલોને સોંપ્યો છે. કારણ કે તેઓ પરસ્પરની વય, ઉત્તમતા માના પિતાની કુટ્ટીનતા, કન્યાની યોગ્યતા અને મદગુણાદિની પરીણા કરવાનો પાકો અનુભવ ધરાવે છે.

જે વડીલો નિઃસ્વાર્થી અને પ્રજ્ઞતાં હિંમતી દોષ છે તેઓ પેનાની ફરજને બરાબર સમજી શકે છે અને પોતાની મંત્રિનું ગૃહસ્થ જીવન મુંદર રીતે પસાર થાય તેની યોગ્ય નેટીની પમંડરી કરી તે પત્નિની રૂપ પછી પોતાની મનનિને પણ તે વસ્તુરિધિનું વધાર્યું જાન કરાવી તેઓની પાછી અનુમતિ મળ્યા પછી જ તેઓની પરસ્પરિક પૂનિત મેલન કરી આપે છે. આવા ગૃહમંસારમાં તે

વક યુવતાને તેનું મનોરથપૂર્ણ સ્વર્ગીય જીવન ગાળવાની તક સાંપડે. અને તેવા, દંપતીજીવનમાં સૌજન્ય અને સાચા સ્નેહની સુવાસ ક મુખી પ્રસરી રહે છે.

પડીસોની ટુટિઓ

તે ખેદનો વિષય છે કે આજનો વડીલ વર્ગ આ પવિત્ર ફરજને કંટલેક અંશે પરવારી બેઠો છે. આજે તે પુત્ર પુત્રીને ગમે તેની સાથે જોડી આપવાં એટલામાંજ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિ સમાપ્તિ માની બેસે છે. અથવા સ્વાર્થવશ અયોગ્ય કાર્ય કરી બેસે છે.

લગ્ન વ્યવસ્થામાં વ્યાપી રહેલી અરાજકતા અને આજના ગૃહ-સ્થાપ્તમની દુર્દશામાં આ પણ એક પ્રબળ કારણ છે. તેઓમાંનાં કેટલાંક તો લગ્ન જીવન માટે વરકન્યાના ગુણ દોષોનો તો શું પરંતુ યોગ્યોગ્ય વયનો સુદ્ધાં વિચાર કરવાનો અવકાશ લેવા માટે યોગ્યતાં નથી. એક પિતા પોતાના સ્વાર્થની ખાતર કોઈ છુટ્ટા મુટ્ટા કે સડેલા પુરુષના કરમાં પોતાની કુમળી કળી જોડી નિર્દોષ બાળાનું જીવન હોમતાં લેશમાત્ર અચકાતો નથી. કોઈ પિતા પોતાની પુત્રીનો લગ્નસંગ્રંથ બાળવયમાંજ કરી નાખે છે. અથવા તો અયોગ્ય સંગ્રંથ પણ જોડી દે છે.

આવાં નિયમ વિરૂદ્ધ તથા અણમેળ લગ્નોથી એ કિશોર બાળાઓ દામ્પત્ય જીવનના સુમધુર રસથી વંચિત રહે છે, અને એવા એવા કારણોથી અબળાઓના આર્તનાદો અને વંધવ્ય જીવનની કસબ દહાણીઓ પ્રાયઃ જન્મે છે. પુનઃ તે વંધવ્ય જીવનને પવિત્ર અને સુરક્ષિત રાખવાના ઉપાયો અને સાધનો તરફ પણ આવાં દેવતાનાં દિવ્યોઓ બેદરકારી સેવે છે. પરિણામે સમાજને કલકિત કરનારાં દુષ્ટ કાર્યોની પદપરા એક પછી એક ઉત્પન્ન થતી જાય છે. કે જે નિવારવા વિધવા વિવાદ અને એવી એવી પ્રવૃત્તિની મુખેશ ઉભાવતો એક વર્ગ સમાજ મામે હડે ચોક તૈયાર થતો જાય છે.

ઉપાયો

સમાજનાં આ બધાં દહોને મૂળથી નાબૂદ કરવા સારું વરકન્યાના વડીલોને પોતાની પવિત્ર ફરજનું જ્ઞાન થાય તેવી વ્યવહારુ કાશિય કરવાની પ્રત્યેક સાચા સુધારકની સૌથી પ્રથમ અને અગત્યભરી ફરજ છે. આ પ્રવૃત્તિમાં વિચારબળ ઉપરાંત કાર્યકારક શક્તિની પણ પૂર્ણ આવશ્યકતા છે, અને સાથે સાથે ફળ પરત્વે ધીરજ અને સહિષ્ણુતાની પણ અપેક્ષા છે. પરંતુ “મનસ્વી કાર્યાયી ન ગણયતિ દુઃસંનય સુખે । આ ફરજ મથાર્ય રીતે બાળવી શકાય તો સમાજ જીવનને કારી રહેલાં અનેક દહોનો જડમૂળથી નાશ થઈ શકે એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે.

છૂટાછેડા

અત્યાર સુધી આપણે જે ચર્ચા કરી ગયા તે બધી લગ્નજીવનના પ્રારંભકાળની હતી. આ પ્રશ્ન લગ્નજીવન પછીનો છે. એટલે તેની પણ પ્રાસંગિક ચર્ચા ગૃહસ્થજીવનમાં અનિવાર્ય હોવાથી અહીં તે પ્રશ્નની વાસ્તવિકતાની વિચારણા કરી લેવી ઉચિત છે.

દામ્પત્યજીવન યોગ્ય હોવા છતાં શારીરિક આકર્ષણની દીનતાને કારણે અથવા વાસનાની અનૃપ્તિને કારણે કેટલેક રમ્ભને એક ઉપરાંત બીજું પત્નીલગ્ન અથવા છૂટાછેડાનો ઉપયોગ વર્તમાનકાળમાં કરચિત્ર થતો હોય તેમ દેખાય છે.

આવી જ્ઞાનના છૂટાછેડાનો વાપુ પ્રાપ્ત વિદેહી મંસર્ગથી ઉતરી આવેલો જાણીય છે. જો કે પતિ અને પત્નીની સન્માનિતા અને લગ્નજીવનની વ્યવસ્થા મથાર્ય જાળવવા સારું અતિ પ્રયત્ન કારણ-વદાન તો જીવનવર્તની પ્રાપ્તિના સમાજવ્યવસ્થામાં પણ આવી છૂટાનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિમાં છે ખરો.

મષ્ટે મૂને પ્રવ્રજિને કલ્પે ચ પતિને પત્તો ।
સંવમ્યાન્યુ મારીનામ્, પતિરમ્યો વિધિયને ॥

: પ્રકાશક :
 શ્રદ્ધાભીષંદ અવેશચંદ સંપત્રી
 મંત્રી
 ગદાગીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
 ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત : ૩૦૦૦

અવધાન : ૧૯૮૧

: મુદ્રક :

મનનભાઈ ગદાભીષંદ પટેલ
 નર્મદાપ્રાક પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
 અમદાવાદ

પતિ નષ્ટ થયો હોય, મૃત્યુ પામ્યો હોય, તથા ગયો હોય, નપુંસક થઈ ગયો હોય અને પતિત થયો હોય તો આવા પ્રજ્ઞા કારણથી તે ખીજા પતિ સાથે લગ્ન કરી શકે છે.

“ પરાશરસ્મૃતિ ”

પરંતુ આજે જેવા રૂપમાં તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે તેવા છૂટાછેડાની છૂટ તો ગૃહસ્થાશ્રમની સંસ્થાને લેશમાત્ર ઉપયોગી નથી એટલુંજ નહિ બલકે ઉલ્લંઘન દામ્પત્યજીવનનાં નિર્માણ સ્નેહમાં બહુ હાનિકારક છે એમ દીર્ઘવિચારને અંતે જણાયા વિના રહેતું નથી. કારણકે એક પતિ પોતાનાં પ્રેમપાત્ર પત્નીનો અને એક પત્ની પોતાના પ્રાણવદ્વજ પ્રિતમનો જ્યારે પણ ઈચ્છે યાય ત્યારે (સ્વીકારવામાં આવે એક પણ સખળ કારણ સિવાય) ત્યાગ કરી શકે તેવી જાતની સાર્વદેશિક છૂટ ભારતીય સંસ્કૃતિ સારુ બિલ્લકુલ અનાવશ્યક અને તદ્દન નિરુપયોગી છે.

પ્રાચીનતા અને વર્તમાનતા

જે ભારતમાં પતિના મૃત્યુ પાછળ પત્નીનું જીવન અને પત્નીના વિયોગથી પતિનું જીવન નીરસ બની જતું, એવો અપૂર્વ દામ્પત્યપ્રેમ હતો તેજ ભારતમાં છૂટાછેડાની આવી અનાવશ્યક પ્રથાની ચર્ચાઓ ઉભી થાય છે. તે ખરેખર ભારતીય સંસ્કૃતિમાટે લગ્નસ્પદ વસ્તુ છે. અને ગૃહસ્થાશ્રમની હીનતાનો પણ આ એક નમૂનો છે તેમ જાણીને ક્યા સમાજપ્રેમીને દેવે દંડ ઉત્પન્ન નહિ થાય !

હવે તો પાશ્ચાત્ય ગણતા મૂરોપાદિ દેશોના સમાજહિત-ચિંતકો પણ આવી જાતના છૂટાછેડાની અનાવશ્યકતા સ્વીકારતા થઈ ગયા છે. તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે વસ્તુ સમાજ સારુ ઉપયોગી નથી. માટે સમાજના પ્રત્યેક જ્યાબદાર અંગેસરો તથા લોકનેતાઓએ આવા પ્રશ્નો પર ઊંડી ચિંતિત્વા કરી તે કારણોનોજ નાશ કરવો એજ તેમનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. કારણકે સમાજની સુધારણા તથા સમાજની સુરક્ષિતતા આવા પ્રશ્નો પરજ અવલંબે છે.

છૂટાછેડાનું મૂળ

આજના દુઃખી ગૃહસ્થાશ્રમ પરત્વે વડીલોની બેદરકારી સિવાય એક બીજું પણ પ્રમુખ કારણ છે કે જે છૂટાછેડાના ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નોનું મૂળ છે, તેનું નામ દામ્પત્યપ્રેમનો અભાવ.

શુદ્ધ દામ્પત્યપ્રેમને આજે વિકારની વાસનાના સેતારાને ચૂંથી ખાધો છે. વિલાસની અતિમાત્રાઓથી વિકારને પુષ્ટિ મળી છે અને મળ્યે જાય છે. તેથી ધ્વજસ્વરૂપ અને સંયમની ઉપયોગિતા માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ નહિ પરંતુ સામાજિક દ્રષ્ટિએ પણ આજે ઊભી થવા પામી છે. વળી આ બન્ને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમના લગ્નવિધિ અંગે વ્યવસ્થિત રાખવા સારું જોડેલો ઉપયોગી છે તેટલોજ રાષ્ટ્રની વ્યાપી રહેલી બેકારીના પરિહારાર્થે પણ આવશ્યક છે તેમ ઊંડાણથી વિચારતાં જણાઈ આવે છે.

સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત

લગ્નવિધિમાં ચર્ચામાં આગળ વધતાં એક બીજો પણ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે લગ્નજીવનમાં પ્રગતિનું સ્થાન છે કે કેમ ? કારણકે શાસ્ત્રકારોએ તો “પ્રજા હિ ગૃહેષિનામ્” ઉત્તમ પ્રત્યેત્ષિતિ અર્થે લગ્નવ્યવસ્થા નિર્માણ કરી છે. તો સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત ક્યાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે જાણવું જોઈએ.

કેટલાક એમ માને છે કે પ્રગતિ વધવાથી રાષ્ટ્રીય બેકારીમાં વધારો થાય છે. માટે સંતતિનિયમન સમાજને આવશ્યક છે. આ સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રાચીન વિદ્યોત્તર એવું છે.

બારણની બેકારી

આજે બારણની બેકારીનો પ્રશ્ન ઉઠેલો માટે કેટલાક જાણનાર વિચારે છે કે તે તરફ આકર્ષાય છે ખરા. પરંતુ આ સિદ્ધાંત જોડેલો ઉપર દ્રષ્ટિએ મરજ અને મુંઝવણ છે તેટલોજ પરિમાણે લગ્નજીવનનો નાશક છે. તથા રાષ્ટ્રીય બેકારી દૂર કરવાની દ્રષ્ટિએ પણ તેની ઉપર વિચારણા કરવાની જરૂર છે. તેથી તે જુદાં

૧ ધટે. કારણકે આ આખી સૃષ્ટિમાં એ કુદરતી નિયમ છે કે જે જે માણીઓ જન્મે છે તેની ઉત્પત્તિની સાથેજ તેની જીવનોપયોગી પ્રાપ્તિનું સર્જન પણ થતું રહે છે. દ્રષ્ટાંતરૂપે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે બાળક ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને હવા, જળ અને ખોરાકની આવશ્યકતા હોય છે. તો હવા કુદરતી રીતે તેને મળી રહે છે તથા જળ અને ખોરાકની ગરજ પુરી પાડવા સારુ તેજ વખતે માતાના પગોધરમાં દૂધની વ્યવસ્થા થયેલી હોય છે અને એજ પ્રકારે જેમ જેમ તેનું જીવન લંગાતું જાય છે તેમ તેમ શક્તિ અને સાધનો પ્રાપ્ત થતાં રહે છે.

અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ અવલાકન કરતાં એક હેનરિ જોર્જ નામના વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રીએ આજ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું છે કે “ વસતિના વધવાથી કંઈ જાંદગીની ખોરાકી ખૂરી જતી નથી. માનવશક્તિનો આજે દ્રષ્ટિગોચર થતો હ્રાસ અને માનવદુઃખોનો ગંજ એ કુદરતના કાયદાને અંગે નથી. એ તો કુદરતના કાયદાને નહિ અનુસરવાનાંજ સીધાં પરિણામો છે. ”

એટલે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જેઓ રાષ્ટ્રની બેકારી દૂર કરવા માટે આ સંતતિનિયમનના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરે છે તે તદ્દન અવાસ્તવિક છે.

સંતતિનિયમનનું શુદ્ધ ધ્યેય અને તેનું પરિણામ

પણ જો સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત વીર્ય સંરક્ષણના શુદ્ધ લક્ષ્ય-ખિંદુથી યોગ્યતો હોય તો આજે તેવા નિયમનની આવશ્યકતા છે ખરી. કારણકે એક મદાપુરુષે જણાવ્યું છે કે જે પ્રગત વિકારી બાવનાને અંગે ઉત્પન્ન થાય છે તે સંતતિ કદી માતા, પિતા, કુટુંબ, સમાજ કે રાષ્ટ્રની સેવા તો કરી શકતી નથી બલકે ઉત્તરું માનુદ્રોહી, પિત્રદ્રોહી, કુટુંબદ્રોહી, સમાજદ્રોહી તથા રાષ્ટ્રદ્રોહી બને છે. તે મદા-સ્વાર્થ અને વાસનાના વમજમાં ગોથાં ખાધ પોતાનું જીવન પૂરું કરે છે. મનુરમ્ભિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

જાયન્તે દુર્વિવાહેષુ વક્ષકર્મદ્વિષઃ સુતાઃ ૪૦ ૩-૪૧

વિવાહની પવિત્ર ભાવના લુપ્ત થયા પછી અર્થાત્ વિકારી વાસનાથી જે પ્રજા જન્મે છે તે અધાર્મિકજ બને છે. આવી પામર પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવી તે વધુ એક પ્રકારનું પાપ છે.

પરંતુ જે પ્રજા ધર્મભાવના અને ઉચ્ચચંદ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવા સારુ વિવિધ આત્મ-ભોગો આપી શકે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં વિદ્યાસ અને સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હોય તેવા વાતાવરણમાં તેવી પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય તે કરતાં સંયમની ભાવના ફેલાય તે વધુ યોગ્ય છે.

વળી પરિણીત દંપતી કાયિક બદ્ધચર્ય પાળે તો પોતાનું સ્વાસ્થ્ય કે જે તત્ત્વ આજે સમાજમાં બહુ અદ્ય પ્રમાણમાં માવુજ પડે છે તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી પોતાની અમૂલ્ય સક્રિયતા સંચયનો પરમાર્થ ખાતર સદ્વ્યય કરી શકે. પૂર્વકાળમાં આવી ભાવના ખૂબ વ્યાપક હતી અને તેથી પ્રજાજીવન અનેક પ્રકારે સુખી હતું.

આતું દંપતી સદ્ બદ્ધચર્યનું પાલન કરનાર વર્ગ જલે અદ્ય પ્રમાણમાં તૈયાર થઈ શકે. પરંતુ તે વર્ગ સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થઈ પ્રજાની આશિષો અવસ્ય મેળવી શકે. તેમાં તો લેક માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

પરંતુ જો કોઈ વિકારી વાસનાને પોષીને કૃત્રિમ પ્રયોગો દ્વારા પ્રજાજનના કાર્યને અટકાવવાની કોશિષ કરે તો તો પરિણામ એ આવે કે પુરુષગતિ નપુસક બને અને સ્ત્રીગતિના વાત્સલ્ય તથા સૌમ્યતાના સોનો સુકાઈ જાય. પરિણામે રાષ્ટ્રીય દિગ્ગે નાકે રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના મૂળમાંજ હાથ પડે, અને સંસ્કૃતિ નાશ પામ્યા પછી માનવ મનિમાં જીવન જેવું કશું તત્ત્વ રહેવા પામે નહિ.

વળી જો કોઈ વિકારીવાસનાને પણ ખાચાપીચા કે મગલપત્રની કિન્નની જેટલે ફરતી દાગળ માને છે તે પણ એકાંત અમૂર્ખ માન્ય છે તેવી માન્યતા પશુવત્તર રહે સમજી લેવું જોઈએ કે અદ્યકાલે જે

અસ્વાભાવિક વસ્તુ નથી. તેમ અસાધ્ય પણ નથી. વળી વાસનાને વહેતી મૂકવી એ ખાવાપીવા જેવી અનિવાર્ય ક્રિયા નથી. કારણકે જેમ જેમ તેને વહેતી મૂકાય છે તેમ હવિષા કૃષ્ણવર્ત્તેય મૂયણવામિવર્તેતે । “મહામારત” એટલે કે જેમ આહુતિથી, અગ્નિ શાંત પડતો નથી બંદે વધે છે તેમ તે પણ વધે જાય છે.

માટે જો કોઈ વ્યક્તિ યા સમૂહ આ સિદ્ધાંતનો વાસનાના પોષણ અર્થે જ દુરુપયોગ કરે તો તે વર્ગ પોતાના અને પ્રજાના હિતને મહાન હાનિ પહોંચાડે છે. અને તે અધાર્મિક કાર્ય માનવતાને પણ લગ્નવે તેવું છે. તેમ તેણે સમજી લેવું ધટે.

લગ્નજીવનની પરિસ્થિતિ

આ બધાં દેહોનું મૂળ આજના લગ્નજીવનની ધ્યેયશૂન્ય પરિસ્થિતિજ છે. વિચારમાં બલે ન હો પરંતુ વર્તનમાં તો માત્ર વિકારને પોષવા સારુ જાણે લગ્ન ન હોય ! તેવું ધ્યેય પ્રત્યેક સમાજમાં બહુ અંશે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેથીજ સ્ત્રીનું જીવન પણ એક શલ્યગારેલી પુતળી જેવું નિષ્પ્રાણ ચર્મ ગયું છે.

વિવાહિત જીવન પછી જ્યાંસુધી પતિ અને પત્ની ઉભયની વાસના વૃદ્ધ થતી રહે છે ત્યાંસુધી તે માની લીધેલો પ્રેમ ટકી રહે છે. પછી તો તેનો વિલય થાય છે કિંવા ક્ષીણ થતો જાય છે. દમ્પતી જીવનમાં લાગણીની એકાકારતા એટલે કે એકગીજ્ઞાના સુખે મુખ્ય અને દુઃખે દુઃખ થાય તેવી સ્થિતિનાં દર્શન જ થતાં નથી. આ પ્રશ્ન એટલો ગંભીર અને અગત્યનો છે કે તેના ઉકેલ પરજ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની ધનારતના પાયાની દ્રઢતાનો આધાર છે.

જ્યારે પતિ અને પત્ની એ બન્ને વિકારી વાસનાની પૂર્તિનાં સાધન નહિ પણ ગૃહસ્થાશ્રમનાં બે ચક્રો છે, પ્રત્યેક કાર્યમાં બન્નેને પરસ્પરના સહકારથી જીવવાનું દોષ છે, સ્ત્રીજાતિને પણ પુરુષ જાતિ જેટલો અધિકાર છે, આદર્શ સમજ વર્તનમાં મૂકારો ત્યારે આજની

દેખાતી લગ્નજીવનની અવ્યવસ્થાનો ઉકેલ સહેજે આવી રહેશે અને તે દિવસ એવો ભવ્ય હશે કે ઘેરઘેર 'સ્વર્ગ' ઉતરશે અને આનંદમંડળના ઘેરઘેર કલરવો સંભળાશે.

આવી રીતે લગ્નઅવસ્થાની વિચારણા પછી સમાજના દમ્પતી-જીવનનું એક અંગ કે જે વ્યાધિગ્રસ્ત છે તેની વિચારણા કરવી અહીં આવશ્યક છે.

સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન હાલત

સ્ત્રીપણ ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી રચનું ચક્ર છે તેથી જેટલે અંશે તે ચક્ર મજબૂત ન હોય તેટલે અંશે ગૃહસ્થાશ્રમમાં શિથિલતા આવે એ સ્વાભાવિક જ છે.

છેલ્લા અમુક સમયથી નારીજીવનની શિક્ષણ પ્રણાલિકા પ્રગૃહ્ય અવ્યવસ્થિત થયેલી માલુમ પડે છે. તેના જીવનને ઉપયોગી વિષયોનું બહોળું અંશે તેને જ્ઞાનજ્ઞ હોતું નથી. તેથી નારીજીવન નિર્માણ પાપ: થઈ ગયું છે. નારીજીવનને પુરુષો તરફથી અન્યાય મળ્યા છે એમ કહો. કિંવા નારીજીવન અયોગ્ય થઈ ગયું છે તેમ માની લો. પરંતુ આજે હમરો અખળાઓ સમાજની સીતમચ્છીમાં પીસાઈ રહી છે તે વાતનો સાવ સ્પષ્ટ છે.

આ પ્રશ્ન પરત્વે કોઈ પ્રાચીન સમાજ બંધારણ કે ધર્મશાસ્ત્રો દેવ માદનું હોય તો તે ઉચિત નથી. પૂર્વકાળે નારીજીવન કેટલું મહત્વનું હતું તેનું મનુસ્મૃતિનાં આ સૂક્તો સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપે છે.

"યય નાર્દરુ વૃચન્તે રન્તે સય દેવતાઃ" વર્ના ગૃહદેવીઓનાં સન્માન હોય છે તાંજ કેવાના રમણ હોય છે. આ સિવાય રાખાખુ, સીનારામ ઇત્યાદિ બક્ષિનંદ્રામાં પજુ મમારીનું સૌથી પ્રથમ સ્થાન છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે વર્ગ વર્તમાન નારીજીવનની દુર્દશામાં બારતની પ્રાચીન પ્રજાવિકાની ઉજ્જ્વળ આવડતે છે તે તદ્દન અસ્થાને છે. આ વિશે નથી સંસ્મરો દેવ કે નથી માનવ્યવસ્થાને દેવ માવ દેવ છે પુરુષની મુદ સ્વર્ગપદ્મજાતે.

જ્યારથી નારીજીવન પ્રત્યે પુરુષવર્ગ બેદરકાર બન્યો અને નારીજીવન પ્રત્યેનું સન્માન ઘટી નારી એ પગતી મોજડી અને વાસના-તૃપ્તિનું એક સાધન તરીકે મનાવા લાગી ત્યારથી “ યાદશી માવના વસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ યાદશી ” તે કથનાનુસાર આ ભાવનાના કૃણ-સ્વરૂપે ગૃહસ્થાશ્રમની અને ક્રમશઃ રાષ્ટ્રની પણ દુર્દશાની શરૂઆત થવા પામી છે.

આજે ભગવાન મદાવીર, ભગવાન કૃષ્ણ વગેરે મદાપુરુષો પ્રસવનાર એ રત્નકુંભ ધારિણીઓમાંથી નિષ્પ્રાણ અને નિસ્તેજ પ્રજા ઉત્પન્ન થવા માંડી છે તેનું પણ તેજ કારણ જણાય છે.

એક દિવસે કહું છે કે

દેવીભાવથી દેવ બને પણ ગોલીથી ગોલા થાવે;
ઉદરડી સમજે સ્ત્રીને તો તેમાંથી ઉદર પાવે.
ગુલામડીયો ગુલામ પાકે રાણી પ્રસવે છે રાણા;
ભાવો જેવી તમે ભાવના શાણીથી પ્રગટે શાણા.

સંતશિષ્ય

આ કથનની સત્યતાનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યા છીએ.

નારીજીવનનું વૈધવ્ય જીવન

આજે સ્ત્રીઓમાં પણ સૌથી વધુ ખરાબ દશા જો કોઇની હોય તો તે આપણી વિધવા બહેનોની છે. બાલ્યવયમાં પોતાના પતિગમ્ય મુખથી વચિત થયેલી અને યાવતજીવન સદ્ગચર્ય પાળવાની પ્રબળ પિપાસુ આવી ત્યાગમૃતિને જોઈ પુરુષવર્ગે પોતાની વિહારી અને વિહારી રૂતિ માટે ઇશ્વરમાયું જોઈએ, અને તેવી વિધવા બહેનો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ડેળવી વફાદાર થવું પડે. એ તેની પવિત્ર ફરજ છે. તેને બદલે પોતાનો વિધવા બહેનો પર અત્યાચાર ગુન્નરનાર જે વર્ગ આજે સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે વર્ગ ખરેખર નારીજીવનનો હત્યાનો શુનેશર છે.

આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનો ઉપાય

વિધવાબહેનો એ સમાજની એક આદર્શ અને જીવતી નગતી સંયમની પ્રતિમા છે. તેના કક્ષિનમાર્ગમાં સરળતા કરી તેને શિક્ષણ અને સંસ્કારથી સજ્જિત કરી તેને માટે યોગ્ય સગવડ કરી આપવી અને સમાજમાં તેનું માનભર્યું સ્થાન સ્થાપિત કરવું તે સૌથી ઉત્તમ કર્તવ્ય છે, અને વિધવા બહેનોનું તેમાંજ વાસ્તવિક કલ્યાણ નિર્માણ છે. તે વાત સમાજના દરેક હિતૈષીએ સમજતા થઈ જવું ઘટે.

આ માર્ગેજ તે બહેનો સ્વેચ્છાએ વૈધવ્ય પાળવા સમર્થ બની શકે અને ક્ષલ્પચર્ચના પ્રભાવનું તાદ્રશ્ય ઠરાવી શકે. પરંતુ ઉલટું જો તે વર્ગને સમાજ કેવળ જીલમની જંજીરોથી જકડી લેશે તો સમાજ આજે જે કદુ પરિણામ ભોગવે છે તેમાં ઉમેરો થશે. આજનો યુગ સમાજની પ્રત્યેક અંગેના સદ્ધકારને સાધવાનો છે, તિરસ્કાર કરવાનો નથી. વૈધવ્યજીવનનું એક કારણ

આકસ્મિક કારણો બાદ કરતાં વૈધવ્યજીવનનું વિશેષ પ્રમાણ પ્રાપ્ત: માતાપિતાની પોતાની સતતિપ્રત્યે દુરજ ભૂલવાથીજ જન્મજી પામ્યું છે તેમ જિંડાણથી વિચારતાં જણાશે.

એટલે બીજા ઉપાય તરીકે બાળગર્ભ, વૃદ્ધવિવાહ અને અણ-મેળ ગણતી લગ્નસંબંધોની પ્રથા સમાજમાંથી સીધા નાબુદ થવાની આવશ્યકતા છે.

આ ઉપાયોથી આજે જે પ્રકારે વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ચર્ચાઈ રહ્યો છે તેનો ઉકાઢ પણ સહેજે આવી રહેશે અને ભારતની સર્વોત્તમ સમાજ જ્વરરોગમાં રહેલા પામિક અંધોનું પણ સંરક્ષણ થશે.

ત્રીસ્ત્રાતંત્ર્ય

નારીજીવનની સુધારણા સારૂ આજે ત્રીસ્ત્રાતંત્ર્યની પેઠાઈ ચરે કારથી આવી રહેલી સમસ્યા છે. જે કે આ પ્રકારની સ્ત્રીજીવનની નાદ સમસ્યાઓ પેલાના અંતકરણનો અવાજ છે કે કેમ? અને

જે પ્રકારની સ્વતંત્રતાની માંગ આજે કરવામાં આવે છે તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીઓને ઉપયોગી છે કે કેમ તે એક ગંભીર ગુંચવણ છે.

થોડાજ વખત પર 'અર્જુન' નામના દિન્દી દૈનિકમાં નારી-જીવનના પ્રશ્નને ગંભીર સમાલોચના કરતાં એક લેખમાં એક વિદુષી બહેન તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી કે જે બહેન પોતે સમાજ જીવનના અભ્યાસી અને અનુભવી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેણે સત્તારીઓના પ્રતિનિધિ બનીને આજની સ્વતંત્રતા પર શિષ્ટ સ્ત્રીઓનો કેવો અભિપ્રાય છે અને તે કેવી સ્વતંત્રતા ચાહે છે તેનો આબેહૂબ ખ્યાલ નીચેનાં વાક્યોથી આપ્યો હતો. "આજની સ્વતંત્રતા ઉપરથી તો અમૃત જેવી મધુર અને દૂધ જેવી ઉજ્જવલ દેખાય છે પરંતુ તેની ઊંડાણમાં તો ઇંચોજલ વિષ ભર્યા છે. તેમાં નારીજીવનનો વિકાસ નથી પણ હાસ છે. જે સ્વતંત્રતામાં જીવનનો વિકાસ નથી તે જીવનને સ્વતંત્ર કહેવાયવાને લેશમાન લાયક ન હોઈ શકે. અમેને આજે સ્વતંત્રતા અવશ્ય જોઈએ છે પરંતુ તે સમ્યક્તાભરી સ્વતંત્રતા, નહિ કે સ્વચ્છંદતા" આમ કહી આજની નારી જીવનની પરંતંત્રતાના મૂળ કારણો પામરતા, ખોટી સજ્જત અને વિકાસની નબળાઈ વૃત્તિને દર્શાવી આ નિર્બળતાઓનો પરિહાર જ્યારે સત્તારીઓ પોતેજ કરી શકશે ત્યારે જ સ્વાભાવિક અને સાચી સ્વતંત્રતા તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકશે. એમ દિશામુચન કર્યું હતું.

નારીજીવન માટે ઉપર્યુક્ત ચિકિત્સા સમુચિત અને વારતવિક છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પ્રાચીન કાળમાં નિડરતા અને મંયમ જેવા સદ્ગુણોથી નારીજીવન સુખી અને ઉન્નત હતું. પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ પણ મુશિક્ષિત હતી અને તેથીજ મૃદસ્યાશ્રમને લગતા પ્રત્યેક કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ અર્પાગનાના વિશેષજ્ઞને ચરિનાથ કરી શકતી હતી. જ્યારે મુદ્ધકાર્યમાં આવશ્યકતા પડતી ત્યારે તે કેસરિયા પહેરી રાખે ચડતી. મૃદજીવનના વહેવાર સલાવરામાં તે નિપુણ હતી. પ્રશ્ન પર જ્ઞાનચર્ચામાં પણ તે રસ લઈ શકતી.

જ્ઞાનમાં સ્ત્રીઓ કેટલી આગળ પડતી હતી તે ચંકરાચાર્યની સામે થયેલા મંડનમિશ્રનાં ધર્મપત્નીના સંવાદથી સમજી શકાય છે. આટલી યોગ્યતા હોવા છતાં તેઓનું મુખ્ય કાર્ય તો પોતાના ગૃહમંદિરમાં સ્વર્ગ બનાવવા સારુ પતિસેવા અને પ્રજાપાલનનું હતું. કારણકે પતિસેવામાં દામ્પત્યપ્રેમની સુરક્ષા અને પ્રજાપાલનમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનાં સંરક્ષણ સમાયેલાં છે.

સ્ત્રીઓને જે આનંદ પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમની છાયા તલે મળી રહે છે તે આનંદ પ્રમુખપદની ખુરશી મળવાથી મળી શકતો નથી. અને રાષ્ટ્રની સેવા પણ તેઓ ગૃહમંદિરમાં રહેવા છતાં ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે છે. કારણ કે જે કુમળાં બાળકો ભાવધ્યાના નામરિકો બની રાષ્ટ્રની સેવા કરવાનાં છે તેમનામાં રાષ્ટ્રીયભક્તિ તથા ધાર્મિકતાના ઉત્તમ સંસ્કારોનું ખીજૂરોપણ કરીને આ ગૃહલક્ષ્મીઓજ સો શિક્ષકોની ગરજ સારી શકે છે.

આ ઉપરથી ગૃહિણી ખિરુદ ધરાવનાર સ્ત્રીઓનું રાષ્ટ્ર કેટલું ઝડપી છે અને ગૃહમંદિરમાં સ્ત્રીનું સ્થાન રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ કેટલું ઉપયોગી છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. અને ગૃહકાર્યને જે લોકો ઉચ્ચ કોટિમાં લેખે છે તેઓ ગંભીર બૂલ હરે છે. તે વસ્તુ પણ વિશેષપે સમજાવવાની હવે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ રીતે નારીજીવનનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાભાવિક સુખ સિક્કું અને સદાચારના વિકાસપર અવલંબે છે તેથી નારીજીવનના વિકાસ-સાધક અને તેઓને બંધબેસતાં મુશીબજીની પૃથક્ અવરથા યવની ખૂબ આવશ્યકતા છે. કારણકે જે નારીજીવન સુવ્યવસ્થિત થશે તેજ આખો ગૃહસ્થાશ્રમ સુવ્યવસ્થિત બનશે.

આ પ્રમાણે લક્ષ્મીજીવન અને ગૃહસ્થાશ્રમના અંતની મુદ્દતોની વિચારણા પછી ગૃહસ્થાશ્રમને આદર્શ બનાવવામાં ખીજા જે જે પ્રયત્નોની આવશ્યકતા છે તેની આપણે દિતીય ખંડમાં વિવેચના કરીશું.

એ ૪૨૨

જીવનનાં કાંઈક

— આ નવલકથા નથી, નાટક નથી કે ઇતિહાસ પણ નથી. આ વિચારોની સંકલના છે.

— આ પુસ્તકનું એક જ પ્રકરણ વાંચી પુસ્તકને ન્યાય આપી દેવાની કોઈ ઉતાવળ ન કરે. આખું પુસ્તક સાંજોપાંજ વાંચે અને સ્થિર બુદ્ધિથી વિચારે.

— એમાં જે કંઈ લખાયું છે તે આજના સામાજિક જીવનના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ પછી લખાયું છે. દેખીતી રીતે નાનાં છતાંયે મોટાં અને મોટાં છતાંયે નાનાં સામાજિક જીવનનાં દર્દોનો એમાં આજેદુન ચિતાર અને ઉકેલ પણ છે.

— પુસ્તકમાં આવતા માર્ગદર્શનમાં કેવળ કલ્પનાનાં જોખાંયે નથી અને પ્રાપ્ત્ય જડતાયે નથી. તેમાં સુધારણાયે છે અને જીનવાણીએ છે.

— પ્રાચીનતા કે અર્વાચીનતાને ઝીકાંતરે ન પકડનાં વર્તમાન સમાજના સિદ્ધાંતોની એ જનને પાંજોને સમીપ રાખી તેમાંનું સત્ય, શક્ય અને બુદ્ધિગમ્ય નિર્દર્શન કરી જીવનવિદ્યાસના રસિકયે ઉડવાની આમાં પ્રેરણા અપાઈ છે.

— તો કોઈ સારશ્રાક્ષી બને અને પીમે પીમે આજના પાયે.

આદર્શ— ગૃહસ્થાશ્રમ

કર્તવ્યખંડ

૨

પતિપત્નીનાં કર્તવ્યો

૧

ગૃહસ્થ જીવનનો પ્રારંભ

ચતુર્થમાયુષો માગમુપિત્વાયં ગુરૌ દ્વિજઃ
દ્વિતીયમાયુષો માગ કૃતદારો ગૃહે વસેત્
મનુસ્મૃત ઇ: ૧

“જીવનઆયુષ્યના ચાર વિભાગો પૈકી પહેલો વિભાગ
સહસ્રર્યાશ્રમમાં ગાળી ગૃહસ્થાશ્રમના ઇચ્છુક મનુષ્યે વિવાહિત થઈને
ગૃહસ્થજીવન ગાળવું જોઈએ.”

આશ્રમ વ્યવસ્થામાં ગૃહસ્થ જીવનનું સ્થાન જેટલું મહત્ત્વનું છે
તેટલું જવાબદારીવાળું પણ છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો
જેટલે એક મહાન જવાબદારી ભરી રિયતિમાં ચોક્કસ અને ગૃહસ્થ
જીવનનો સ્વીકાર એ પણ એક પ્રકારની દીક્ષા કહેવામાં આવે છે.

સહસ્રર્યાશ્રમનો ઠાળ જેમ પચીસ વરસનો નિયત કરવામાં
આવ્યો છે તેમ આ આશ્રમનો ઠાળ પણ ૨૫ વર્ષનો છે. અને
ત્યારબાદ વાનપ્રસ્થાશ્રમ આદિ આશ્રમોમાં તેનું પરિણમન થાય છે.
પરંતુ આજે વાનપ્રસ્થાશ્રમની પ્રજ્ઞાલિકા લુપ્તપ્રાય થઈ ગઈ હોવાથી
જીવન પર્વત પતિ અને પત્નીને ગૃહસ્થ રિયતિમાં અંતર્ગત જીવન
સાગવાનું હોય છે.

પતિ અને પત્ની એ શું છે ?

પતિ અને પત્ની એ એક આખા કુટુંબનું આશ્રયણ છે તથા સમાજનું એક અંગ છે. તેથી તે દંપતીને પોતપોતાના કર્તવ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન અને તદનુસાર વર્તન થાય તો તેમના પોતાના જીવનમાં સુખનાં ઝરણાં વહે તેટલું જ નહિ બલકે તેમના આદર્શજીવનની અસરથી સમાજને પણ લાભ થાય. એ દાંપત્ય જીવનની આદર્શતા સામ્રાજ્ય જળવાઈ રહે તે સારું નિમ્નોક્ત પ્રતિજ્ઞાઓ અને પારસ્પરિક કર્તવ્યો પ્રત્યે સતત જાગૃત રહેવું ઘટે.

ગૃહસ્થજીવનની આદર્શિક પ્રતિજ્ઞાઓ

[૧] પતિએ પોતાની પત્ની સિવાય ઈતર સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માત્ર દ્રષ્ટિ ઇગવતી અને તેજ રીતે પત્નીએ પણ અન્ય પુરુષો પ્રત્યે આત્મ દ્રષ્ટિ ધારણ કરવી.

[૨] “અમે બન્ને જીવનપર્યંત સહજીવન ગાળવાનાં છીએ તેથી તે સહજીવન સુરમ્ય રહે તે સારું મનુષ્ય જાતને મુલ્ય છે સામાન્ય જૂથોને પરસ્પર અમે ગણી જતાં શીખીશું.” તેનું સ્મરણ કરવું.

[૩] પતિ અને પત્ની એ બન્નેનાં કાર્યક્ષેત્રો ભિન્ન હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી રચને વલન કરનારાં એક સરખા ઉપયોગી ચો છે. એમાં એક પણ આપણું ઉપયોગી કે નફામું નથી.

[૪] જેટલા પ્રમાણમાં પતિ, પત્નીને હિન બુદ્ધિથી દૂરી થો છે તેટલા જ પ્રમાણમાં પતિની બુદ્ધિના પ્રસંગમાં પત્ની પણ વિનિત બાવે શિષ્યામણુ આપવાની દૃઢદાર છે.

[૫] જેમ પતિની યોગ્ય બાજનોમાં તેને મનોરથ આપવો એ પત્નીની પવિત્ર દરજ્જા છે તેજ રીતે યોગ્ય બાજનોમાં પત્નીના અનુકરણને મંદે.પત્નું અને મન્માનવું એ પતિની પણ અનિવાર્ય કરજ છે.

[૬] અમારો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવળ અમારા સ્વાર્થની ખર્ચ સારું નથી પરંતુ વિદ્યેશ્વર કુટુંબ, મમાજ અને સાધુની ઉચ્ચ અને ઉપરોચી સેવા જાળવવા અર્થે છે તેથી અમારું જીવન એવું હોવું

બનાવીશું કે જેથી ખીજને બોલાવે ન થતાં ઉપકારક થાય. ” એ લક્ષ્ય રાખવું.

[૭] “અમારું પરસ્પર સંયોજન વિકાર અર્થે નથી. ર્નેહ અને સહકાર અર્થે છે, કે જે સહકારથી આતિથ્ય સત્કારવૃત્તિમાં, ધાર્મિક યમનિયમોની આચરણીયતામાં તથા ઇતર પ્રાણીઓની સેવામાં સરળતા થાય. ”

[૮] “સહો મો ચરતાં ધર્મમિતિ ” આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે પતિપત્ની બન્નેને એ ધર્મ પ્રતિ પ્રતિદેશે લક્ષ્ય આપવું ધટે.

ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ એટલો દૈનિક છે કે ત્યાં શાણા માણસો પણ જાણવા છતાં બ્રાન્તિમાં પડે છે. પાપનો પ્રસંગપડ્યે પણ ધર્મમાં અડગ રહેવું એ દમ્પતીનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

આટલી બાબતો જાણ્યા પછી તેવા આચરણની ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે યુવક યુવતિઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે તેઓનાં ગાદંડ્યજીવન સ્વર્ગીય શાં બની રહે છે.

એક આવશ્યક સૂચના

દાંપત્ય જીવનના પ્રવેશમાંજ જે એક વસ્તુ તરફની ઉપેક્ષા ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતામાં ઉજ્જવ લાવી મૂકે છે તે સંબંધમાં અહીં એક આવશ્યક સૂચન કરવું ચોગ્ય છે.

ત્યારે યૌવનકાળ ખીજતો હોય છે ત્યારે એક એવા પ્રકારનો વેગ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેને મદાપુર્યોએ મદની ઉપમા આપી છે. પરિપક્વ થવું વીર્ય જ્યારે યુવાનના શરીરમાં ઉછાળા મારે છે તેવા સમયે મત્ત દસ્તીની માફક તે પોતાના જ્ઞાનથી પર થાય છે. યુવાનીનો આ નિમ્નો યુવાનની માનસિક નિર્બંજના પર ખૂરી અસર કરી મૂકે છે.

યુવતી પર પણ આ વયની ગુપ્ત અસર યુવાન કરતાં વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. અને તે તેના અંગ, વાણી અને હાવબાવ પરથી પ્રતીત થાય છે. પરંતુ ઓજીવનને મુલ્ય એવા લજ્જા, સહિષ્ણુતા, શૈલ્ય, કામજના ઇત્યાદિ ગુણોને લક્ષ્યે તે બાલકમાં તો દરચિત્ર ન

દેખાવ દે છે, અને તે દ્રષ્ટિએ તેવી સ્થિતિમાં તે યુવતી કરતાં યુવાન વધારે જવાબદાર છે.

આવા આવેશને આધીન થયેલો જે જીવાન વિવાહિત જીવન પહેલાં વાતાવરણ કે કુસંગના પરિણામે પોતાનો પથ ચૂકી ગયો હોય છે તેનું વિવાહિત જીવન કેટલું કષ્ટપ્રદ અને કેવું શોચનીય થઈ પડે છે તેનું વર્ણન કદપનાથી અતીત છે, પરંતુ જે યુવાન હજી સુખ પર સ્થિર રહી શક્યો છે અને જેનાં હિદામ અંતઃકરણમાં આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્વાકાંક્ષા છે તેવો યુવાન પણ વિવાહિત થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રારંભમાંજ પોતાના કુઃખને નોતરવાનું પગલું ભરવાની મહાબૂલ કરી નાંખે છે.

જો કે પતિ પત્નીનો પારસ્પરિક વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય એ તો દંપતી જીવનનો મુખ્ય ધર્મ છે. કારણ કે—

यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तथा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतं ॥

મનુસ્મૃતિ ૩:૬૨

“જેમ જેમ પતિ અને પત્ની પરસ્પર વિશુદ્ધ પ્રેમ ધરાવે તેમ તેમ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોનો વિશુદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાય છે.”

પરંતુ જે યુવક અને યુવતી આ આવેશને આધીન થાય છે તેનો પ્રેમ અખડ ન રહેતાં વિકૃત બની વિકાર વાસનાના રૂપમાં પલટી જાય છે. તે બન્નેના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની અનનુમત આગ સળગે છે અને તેની શરીર અને મન પર પણ કારમી અસર થાય છે. આવા પ્રભંગે તે બન્ને એક બીજા પ્રત્યે એટલાં તો આમમ્ન દોષ છે કે તેઓને પોતાનાં કર્મઓનું સુદાંક્ષણ રહેતુ નથી. આવી તીવ્ર આસક્તિને પણ તેઓ પ્રાણિય પ્રેમ માની લે છે. આવા મનોદત્તે વશ થઈ પૂજા, સ્ત્રીની વાસના, મનોવશ આનંદ પેતાનું મરત નીમેતવાની શરૂઆત કરી દે છે. પોતાના

ચેતનને વેચી મન અને વાસનાના શુદ્ધામ બને છે. તે જ રીતે સ્ત્રી પણ પુરુષના પતનનું પ્રબળ સાધન બની પોતાનું પતન નોતરે છે, તેમ જ અમૂલ્ય સ્વાસ્થ્ય અને સૌન્દર્ય શુભાવે છે.

આવે વખતે તેમના વડીલો કે જેઓ જીવનની આવી કારગી કસોટીમાંથી પસાર થયાં હોય છે, અથવા જેઓ આવા પ્રસંગનાં પરિણામોથી જાત હોય છે તેવાં હિતૈથી મુરખ્ખીઓ તે યુગલને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા મથે છે. પરંતુ ત્યારે તો તેઓ એમ માની બેસે છે કે આ બધા અમારા રોહ માર્ગમાં કાંટા વેરવાનું દૂર દૂર કરે છે, અને મીઠા દાંપત્યમાં વિષ રેડે છે. આવી ભ્રમ-મૂલક માન્યતાને અંગે તેમની હિત શિક્ષાને સ્વીકારવાને બદલે તેમનો સામનો કરે છે અથવા બંડખોર પ્રવૃત્તિ આદરે છે.

અનિચ્છનીય પરિણામ

એકાંતનો લાભ લઈ હમેશાં પત્ની પોતાના પતિ પાસે પોતાનાં સાસુ, સસરા, નણંદ વગેરેનાં દોષોનું દિગ્દર્શન કરાવે છે, દિયર, જેઠ વગેરે કુટુંબીજનો સાથે રહેવામાં મુશ્કેલીઓનું જ્ઞાન કરાવે છે અને આવી પરતંત્રતામાંથી છુટકારાનો દમ ખેંચવા અને સ્વતંત્ર સુખ મેળવવાની નકલેવા માટે વારંવાર વિનવણી કર્યા કરે છે; અથવા ઉશ્કેરે છે.

મોહાંધ યુવાન તેના પરિણામનો વિચાર કરવા બેસી રહેતો નથી. જો તે સચકન હોય છે તો તો તુરત જ પોતાના રોહીજનોન વાત્સલ્ય કે પ્રેમને ટોકી મારી તેમનાથી દૂર થવાનું પગલું કરે છે. જો પોતાના પતિ પર હિંમો રહી શકે તેમ ન હોય તો ક્રોધ બીજા માર્ગ શોધી લે છે. આવી સાહસવૃત્તિથી થયેલું કાર્ય જ મોટે ભાગે તેના આરા મંસારનું નિમિત્ત બને છે તેનો ખ્યાલ તેને પાછલા જીવનમાં જ આવી શકે છે. પરંતુ આ વૃત્તિને, આવા આવેગને વશ થઈ તેના મનમાં શંકા થકતો નથી. આવી રીતે આખા કુટુંબના કલહ

વાતાવરણુ પ્રાયઃ આવા નિશાથી જ જાગે છે. તેમ કહેવું લેણમાત્ર અસ્થાને નથી.

પરંતુ જે યુવાને ધ્વજસર્વનું મહત્ત્વ જાણ્યું છે, જેનામાં માતા-પિતાદત્ત તથા પૂર્વગત સંસ્કૃતિનો વારસો છે, જે હિતાહિત સમજી શકે છે અને જેનું મન બળવાન હોય છે તેવો વીર યુવાન આવા નિશાને વશ થતો નથી, પણ આ નિશાને પોતાના કાળુમાં રાખે છે. તેમ જ પોતાની પત્નીને સુશિક્ષા આપી યથાર્થ સમજાવીથી ઠેકાણે લાવે છે. કદાચ પોતાના માતાપિતા કે કુટુંબીજનોની પ્રકૃતિને અંગે ગૃહમંદિરમાં અણબનાવ રહેતો હોય તો તેનું મૂળ શોધી તેને નિવારવાની કોશિય કરે છે અને પોતાની બાપાને સહનશીલ બનાવી ગૃહસ્થાશ્રમની મહાન ફરજોનું ભાન કરાવે છે.

એક વ્યાપી રહેલો ભ્રમ

આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે કેટલાક બુદ્ધિમાન ગણાતા પુરુષોમાં પણ “ પરણ્યા એટલે વિષયોપભોગ કરવો જ જોઈએ ” એ જાનની ભ્રાંતિ હોય છે. ખરેખર આ એક મહા હાનિકારક માન્યતા છે અને તે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમના કલંકરૂપ છે.

વિવાહિત જીવન વિદ્યાસ અને વિકારની પૂર્તિ અર્થે નથી જ. કેવળ સુદૃઢ અને સંસ્કારી પ્રત્યેત્પત્તિનો શુભ દેતુ દાંપત્ય જીવનમાં નિમગ્નિ છે. તેથી જ નીતિકારોએ પ્રત્યેત્પત્તિના દેતુ પૂર્વક “શ્રુત્ય-સામિગમિત્વા” અર્થાત્ ઋતુકાળે જ અભિસરણ કરવું એ સિદ્ધાંત પર બાર મૂક્યો છે.

આ પરથી ગૃહસ્થજીવનમાં પણ ધ્વજસર્વની મહત્તા અને ધાર્મિકતાની કેટલે અંગે આવશ્યકતા અને સમાન છે તેનો અવગતિ થકે છે. જે આવી જુદી પડે અને પત્ની ઉભય યુવાન વયમાં એવે અને તેમાં ફરજિત રખણના થાય તો તેને તુરંત સુધારી લેવાનું કાર્ય રાખે તો ખૂબ જ લાભ થાય. આવી રીતે જોઈએ અંગે દંપતી જીવનમાં ધ્વજસર્વનું પાલન કાઢે તેટલે અંગે તેઓનો ગૃહસ્થાશ્રમ

સફળ અને સુખી નાંવડે અને તેમની પ્રગ્ન પણ વીર્યવાન અને સંયમી બને.

પતનની પરિસીમા

અલ્પચર્યાના ખંડનથી સુખ મળે છે તેવી માન્યતા અવાસ્તવિક છે. કારણ કે જે દ્વારા તેવો જીવાત્મા જે સુખ મેળવવા મથે છે તે જ સુખ ગુમાવે છે. વીર્યના કારણ પછી જીડો જીડો તેના અંતઃ-કરણમાં આઘાત થાય છે. અતિ વિકારના પરિણામે તે રાગિષ્ઠ બને છે અને શારીરિક સંપત્તિ ગુમાવ્યા પછી બ્રાંતિથી માની લીધેલા વિપયજન્ય સુખનો ઉપભોગ પણ તે કરી શકતો નથી.

આવા પતનની પરિસીમા રહેતી નથી. જેઓ અલ્પચર્યાનું માહાત્મ્ય સમજે છે તેવા પુરુષો પણ એકવાર પોતાનો પંથ ચૂક્યા પછી મનના એવા તો ગુલામ બની જાય છે કે તે વિપયના વ્યસન વિના તેનો એક પણ દિવસ પ્રસાર થઈ શકતો નથી. આવા પુરુષો સ્વસ્ત્રીકૃત હોવાનો દાવો ભલે કરતા હોય પરંતુ સ્વસ્ત્રી સાથે પણ મર્યાદિત અલ્પચર્યા પાળવાનું હોય છે. કારણ કે સ્ત્રી એ કાંઈ વિપયવાસના મનોવવાનું મથીન નથી. સ્ત્રી એ ધર્મપત્ની છે. પ્રજ્ઞે-ત્વપ્તિના શુદ્ધ દેવ ગિવાપનો મંભોગ એ બ્યભિમાર છે. તેથી જે તેનું કૃત્ય કરે છે તેની ગણના ખરેખર વિપયાધ કે લંપટમાં થાય છે.

જેણે યુવાની જાળવી નથી તેવા આ અજ્ઞાન નરબ્રમરો વય વધવા છતાં પણ પોતાની દુષ્ટ લાલસાને રોકી શકતા નથી તેથી એક સ્ત્રી હોવા છતાં મનસિની ઈચ્છાને મોખરે કરી બીજી સ્ત્રી પરણે છે અથવા પરસ્ત્રીગામી બની તે વાસનાને તૃપ્ત કરવા મારુ અનેક અજગાઓનાં જીવન બ્રહ્મકરી સમાજદ્રોહી બને છે અથવા જેઓની પામે સંપત્તિ કે તેનાં આધનો હોતાં નથી તેવા પામરો સ્ત્રીગતિ પર દ્રષ્ટિવિકાર સેવના હોય છે. કાંઈ પણ રૂપવતી સ્ત્રીને જોતાં વારજ તેની દબાયેલી વાસના બહુમુકી ઉઠે છે અને તેની તૃપ્તિના મંયોગો મેળવવા ને આગુર બને છે. આવા પુરુષો અનિચ્છાએ શારીરિક

રીતે ધ્વજાયર્ પાળે તો પણ તેઓને ધ્વજાયારી ગણી શકાય નહિ. કારણ કે તેનાં મન અને વાણી તો વિકારથી વ્યાપ્ત હોય છે.

આવા પુરુષોની શારીરિક સંપત્તિનો ખમણો છોસ થાય છે. અને આમાંનાં કેટલાક તો રાક્ષસી વૃત્તિને આધીન બની કેકે કુમળાં બાળક અને બાલિકાઓના જીવનનું અધઃપતન પણ કરે છે.

પત્નીવાળા યુવાનો આ વૃત્તિને આધીન થઈ સ્વપત્ની સાથેનું મર્યાદિત ધ્વજાયર્વ્રત પાળી શકતા નથી અને તેથી પોતાની સ્ત્રી સગર્ભા અવસ્થામાં પણ તે સંયમી રહી શકતા નથી. પત્નીની ઇચ્છા ન હોય તો પણ આ સેતાનિયતને આધીન થયેલા તેઓ બળાત્કાર કરે છે અને નાની વયની પત્ની હોય તો પણ અત્યાચાર કરનાં ચૂકતા નથી.

એવા વિકારી પુરુષો જરાગ્રસ્ત બનવાથી તેઓની ઉદ્વિગ્ધો અને શરીર બલે શિથિલ થાય પરંતુ તેઓની વાસના શિથિલ થતી નથી. તેથી તેવો વૃદ્ધ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ અનેક સંનતિનો પિતા હોવા છતાં કાર્ષ ગરીબ અને પામર માણસને ધનના લોભથી ફસાવી કુકુમળ બાળાઓના ભવ બગાડવા તૈયાર થાય છે અને પોતાની વાસનાને પૂર્ણ કરવાં કાવાં મારે છે. વય મયા પછી તે વૃદ્ધની વાસના તો સંતોષાતી નથી પરંતુ કુમળાં બાળાનું જીવન સર્વસ્વ અવસ્થ નર થાય છે. આવા પામરોનાં કાર્યો આજે શિથિલ સમાજ બલે મર્યાદી છે. પરંતુ કુદરતનો કાયદો તો તેને કદી છોડતો નથી.

આવાં કાર્યો ખરેખર ફસાયેલ વૃત્તિને સમજાવે તેવાં દ્વિધ્રુવ અને મૂળાગ્રનક છે. આથી કલ્પવાચનનાં અનેક પ્રશ્નો તેમ જ અપવનના મરણ પ્રશ્નો બહુ સંખ્યામાં આજકાલ જોવામાં આવે છે. અને તેને અને ઉત્પન્ન થયેલી અનેક બીમારીઓ પ્રજામાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ બધું વિકારી વાસનાના અનિરેકનું જ પરિણામ છે કે જે બાળક રાખી જીવનનિનું મળે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમની
આદર્શતાના ઝંખનારાઓને
સમર્પણ

આ વિષયમાં કેવળ પુરુષો જ જવાબદાર નથી પરંતુ કેટલેક અંશે સ્ત્રીઓ પણ છે. જો કે સ્ત્રીઓ પોતે બહે અત્યાચાર કરતી ન હોય પરંતુ અત્યાચાર કરનાર કરતાં અત્યાચારનો ભોગ થઇ પડનાર વર્ગ પણ ઓછો ગુનેગાર ગણાતો નથી. એ વાત ગંભીરતાથી વિચારતાં સ્પષ્ટ લાગે છે.

સ્ત્રીશક્તિ

જો સ્ત્રીગતિ પોતાના સ્થાનને સુરક્ષિત રાખી શકે તો પુરુષોને સ્વયં પોતાનાં સ્થાનનું જ્ઞાન થાય. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઘણે સ્થળે એવાં જ્વલંત દ્રષ્ટાંતો છે કે અનેક સ્ત્રીઓએ પોતાના સતીત્વનું રક્ષણ કરવા મારુ અનેક વિષયાધિ પામરોને પોતાના સ્થાનનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. જેમણે તોરણનું અર્વાચીન ચિત્ર આ વસ્તુની પૂર્તિ કરે છે.

આજે પણ ભારતને ખુણે એવી ટૂંક વીરાંગનાઓ પડી છે કે લાલચ કિંવા વિચારને વચ નહોં થતાં સાત્ત્વિક વીરતાથી પોતાના સ્ત્રી ધર્મનું રક્ષણ કરી રહી છે.

હાલમાં અર્જુન નામના જાણીતા દૈનિકમાં થોડા વખત પહેલાં પંચખતી એક વીર બાળા “દરમનકુંવર”ની હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજ થકાય છે કે જો સ્ત્રીઓ પોતે ઇચ્છે તો અવશ્ય તેઓ સ્વયં સુરક્ષિત અને પવિત્ર રહી શકે છે. સ્ત્રી ગતિના સંરક્ષણ માટે પ્રત્યેક બહેનોએ આવી વીરતાને કેળવવી અતિ આવશ્યક છે. તે કેળવવા માટે સૌ કોઈ બહેનોને ઉપયોગી થઈ પડે એવી એક જ વાતોનો ઉલ્લેખ કરવો અત્યંત ઉચિત છે.

દૃઢિમ દેશન

પશ્ચિમના સંસર્ગથી તેમના મદ્યગુણ કરતાં નિરુપયોગી વસ્તુઓનો અપહરણ વિદ્યમા પ્રમાણમાં સ્વીકાર કરતા આખા દીએ તે આજ સુધીના ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. તે જ રીતિને અનુસરીને ત્યાંની ફેશનને જ રીતિનો પણ આપણને ખૂબ પાલ લાગે છે કે જેણે પુરુષો કરતાં પણ ભારતના સ્ત્રી જીવન પર ભારે ખરાબ અસર ઉપજાવી મૂકી છે.

નિભાવવા સારુ વિષયવૃત્તિ પરત્વે સતોપ કેળવી લેવો જોઈએ. આથી રાષ્ટ્રની આખાઈ અને નીતિ એમ બન્નેનો વિકાસ થશે. સોમોમાં વીરત્વ પ્રગટશે. તથા તે પોતાના પ્રભાવથી પોતાના પતિદેવ પથવ્રટ થતા હશે તો તેને ઠેકાણે લાવવામાં સફળ થશે અને ક્ષત્રિય પોતે પણ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશે. પતિ અને પત્નીએ પાળવાના નિયમો.

સ્વપતિ અને સ્વપત્નીએ મર્યાદિત ધ્વજચર્ય પાળવા સારુ અને ગ્રંથમતી આરાધના કરવા સારુ તદ્દન સાદા અને સુસાધ્ય નિમ્નોજ નિયમો પર ખ્યાલ આપવાની આવશ્યકતા છે.

[૧] ઋતુકાળ સિવાય પ્રાયઃ ધ્વજચર્ય પાળવું જોઈએ, અને તેના પાલન સારુ ચપ્પા પૃથક્ દોવી જોઈએ.

સદૃશ્યાને લીધે પરસ્પરના અંગસંસર્ગથી વિકારની સંવિદ્યે જન્યુત્પત્તિ થવા પામે છે. તેથી તે મર્યાદા પાળવી ઘટે. ધ્વજચર્ય પાળવાની પ્રમ્દા ધરાવતા કેટલાક પુરુષો પોતાના મનોબળને મજબૂત માની “એમાં તે શું !” એમ ઉપેક્ષા કરી સદૃશ્યા રાખે છે. તેનું મન વહેલું પા મોડું ચલિત થઈ બહુધા તેના મુકરૂપમાં ક્ષતિજ પહોંચાડે છે.

[૨] રાત્રે સ્ત્રી વખતે ધ્વજચર્યના સદૃશ્યો અને અધ્વજચર્યના કુશુંલોની સમાલોચના કરવી જોઈએ.

કેટલાક પુરુષો ધ્વજચર્યમાં માને છે ખરા. પરંતુ તેના રૂઢિ-ગુણોનો તેમને પાકો ખ્યાલ અને તેની આરાધનાના ઉપાયોનું જ્ઞાન હોતું નથી. કેટલાક એવાં પણ હોય છે કે જેઓ તે વિશેષ નિયમો પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે. આ બધા ધ્વજચર્યનો વધાર્ય લાભ ઉઠાવી શકતા નથી.

इन्द्रियाणि प्रमाथानि हरन्ति प्रसन्नं मनः ।

‘મગધદૂર્ગાતા’

ઉત્તેજિત થયેલી ઇન્દ્રિયો મનને ચંચળ બનાવે છે. આ વિચાર પ્રત્યે બેદરકાર રહે બહુ ચંચળ સમાલોચન કરું છે. ધ્વજચર્ય વિષે

સુઓને જેમ વૃક્ષના રક્ષણ માટે મજબૂત વાડ કરવી પડે છે તેજ રીતે ધ્વજાયર્વના રક્ષણ સારુ તેણે નવ વાડો બતાવી છે, તે પૈકી આ ત્રણ વસ્તુઓ પર તો ખૂબ જ બાર આપવામાં આવ્યો છે.

વિશૂદ્ધિ, સ્ત્રીતણા મેંગ, રસાળાં સ્વાદુ ભોજન,
કરાસ ઝેરનાં જેવાં, તે આત્માર્થી મુમુક્ષુને.

ચરીરની ટાપટીપ, રસાળાં ભોજન અને ગાઢ એકાંતમાં પુરુષ અને સ્ત્રીના પારસ્પરિક સંસર્ગે આત્મહિતાર્થી જન અને ધ્વજચારી માટે હાનિકારક છે. આથી સાત્ત્વિક ખોરાક ખાવો જોઈએ, સાદો પોષાક પહેરવો જોઈએ અને શુદ્ધ વાતાવરણમાં રહેવું જોઈએ.

[૩] આવા ઉત્તમ જીવનને માટે કેશી ખાણું અને પીણુંનો ત્યાગ કરવો સૌથી અધિક આવશ્યક છે.

મદિરા કે તેની કેશી સીળે જ્ઞાનતંતુઓને ઉરકરી મૂકે છે તથા નિર્બળ પણુ બનાવે છે. માંસ અને મદિરાનો ઉપયોગ કરનાર વધુ વધુ તામસીચિત્તમાં ધસડાઇ જાય છે. અને તેથી તે વૃત્તિને આધીન થઇ તે સાત્ત્વિક જીવન ગુજરી શકતો નથી.

જે કે આજે તો આ પ્રશ્ન જોટલો સારીરિક દ્રષ્ટિએ વિચારાય છે તેટલો ગૃહસ્થાશ્રમીને આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ અતિ વિચારણીય થઇ પડ્યો છે. ભારતની અઢળક સંપત્તિ આવાં આવાં કેશી પીણું અને વિવિધ ખાણુંઓ પાછળ દરવર્ષે નેડકાઇ જાય છે.

[૪] મોહક અને આકર્ષક છતાં જો આદિત્ય ખરાબ વૃત્તિને ઉરકરે છે તેવું નિરુપયોગી સાદિત્ય અને નૈતિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે તેવાં નાટક અને સિનેમામાં દેખાડાતાં દ્રશ્યો તથા તેવાજ પ્રકારના મોહક વાતાવરણથી પણ દૂર રહેવું જરૂરી છે.

દારબુક સંસર્ગ, દર્શન તથા વાંચનની સારી કે માડી અસર સુખ રીતે થતીજ રહે છે. અને તેથી ધ્વજાયર્વના વાસ્તવિક જીવને ઇચ્છનાર સન્નતનોએ ઉપર્યુક્ત વિષયોમાં સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

અન્ય પ્રદેશોમાં તો આવી બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ખૂબ ચોકેદારી રાખવામાં આવે છે. પ્રજાજીવન પર ખોટી અસર પડે તેવી જાતનું સાહિત્ય, કળા, અને પ્રયોગોની છૂટ ત્યાં આપવામાં આવતીજ નથી.

ભારતમાં આજે તેથી સ્થિતિ નથી તેથી પ્રજાના હિત ખાતર કળાના ઉપાસકોએ કળાની વિકૃતિઓ દૂર કરવા કમર કસવી ઘટે અને તે કળાઓ કુપાત્રમાં વેડફાઈ જતી હોય તો તેવાઓને ખસેડી પોતાને હાથ કરી લેવી ઘટે. કારણકે આજે તે ધોષ એટલો બધો જ્નેશમેર વહી રહ્યો છે કે પ્રજાની સંસ્કૃતિના સુધાર કે બગાડનું આ એક સુકાન છે.

[૫] ઉચ્ચ ભાવનાવાળા યુવાન અને યુવતિઓએ પોતાના પતિ પત્ની સિવાય અન્ય સ્ત્રીપુરુષો સાથે એકાંત સંસર્ગ અને ખાનગી પરિચયના પ્રસંગથી દૂર રહેવું ઘટે. કારણકે તેથી નૈતિક જીવનમાં વિશેષ હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે.

આ નિયમનો હેતુ એ નથી કે સ્ત્રી અને પુરુષ જાતિ વચ્ચે દ્વેષ કે અત્યાચાર ઉભી કરવી. કારણકે સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતા તો ગૃહસ્થ જીવનમાં અનિવાર્ય આવશ્યક છે. પરંતુ સ્ત્રીપુરુષની સમાનતા તે બન્નેનાં અતિ સંસર્ગથીજ સાધ્ય થાય છે તેવું કશું નથી. પુરુષની સમાનતાનો આધાર તો પુરુષોની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ઉદાર ભાવના અને વિવેક પર જ અવલંબે છે.

અતિ સંસર્ગના પરિણામે કેટલીક વખત સમાનતાના ગોમ લાખને બદલે વિશેષ પ્રમાણમાં હાનિ થતી દેખાય છે.

પુરુષના સ્વભાવજન આદર્શને લઈને પુરુષોને સ્ત્રીઓના અતિ સંસર્ગથી તો નુકસાન થવાનાં અનેક દ્રષ્ટિા આપજે જાણીએ છીએ. પરંતુ સ્ત્રીઓને પણ પુરુષોના અતિ સહવાસથી થતું નોતું પાડું છે તે વાત પણ નહીન નથી.

એટલે તે દ્રષ્ટિએ આ નિયમનું વિવેક પુરુષર પાશ્વર કરવું જોઈએ છે.

[૬] પતિએ પોતાની પત્ની અને પત્નીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે સમાનતા કેળવવી જોઈએ.

જો પત્ની પોતાના પતિ સિવાય અન્ય પુરુષો સામે બ્રાતૃપુત્રિદીધી અને પુરુષ પોતાની સ્ત્રી સિવાય અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માતૃપુત્રિદીધી જોતાં રીતે તો આવી ઉચ્ચ ભાવના વર્તેનમાં આવી શકે અને તેવું વર્તન થવાથી તે બન્ને સમાનતાના ગ્રંથમાં આવી શકે.

સમાનતાની ભાવનાવાળી સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે જ પતિનું એક વિરામસ્થાન બની રહે છે. પતિ પોતાના વ્યવહારિક બોજથી કંટાળી જતો હોય ત્યારે આ અર્ધાગના તેનો ભાર હળવો કરી શકે છે અને પતિના દુઃખે દુઃખી અને મુખે મુખી બની શકે છે. આવી સ્ત્રીઓને જ શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ કાટિની ગણી છે. તેજ રીતે જ પતિ પોતાનું ગૃહમંદિર એ જ સ્વર્ગ છે અને પોતાની પત્ની એ જ પોતાના પ્રેમ અને સુખનું કેન્દ્રસ્થાન છે એમ સમજે છે તેજ આદર્શ પતિ છે એમ સમજવું છે.

આ બધા નિયમોનો આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનમાં અનિવાર્ય ઉપયોગિતા છે. કારણકે જો આ નિયમોનું પતિ અને પત્ની બન્ને યથાર્થ પાલન કરે તો તેના ગૃહસ્થ જીવનનું સ્વર્ગ દેવોને પણ આકર્ષી શકે અને તેવા યુગલો પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક ફરતે પ્રતિ લક્ષ રાખી ઐદિક અને પારલૌકિક દિત સાધી આખા સમાજને પોતાનો આદર્શ પૂરો પાડી શકે તેમ સ્ત્રીકારવામાં લેશમાન અનિચ્છયોક્તિ નથી.

સંતતિપ્રત્યે માબાપનું કર્તવ્ય

૨

જે દેશમાં પ્રજાની સંસ્કૃતિ પર વધુ લક્ષ્ય અપાય છે તે દેશ સુખી અને આબાદ હોય છે. કારણ કે સારાથે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો આધાર પ્રજાની સંસ્કૃતિ પર નિર્ભર છે.

સુપ્રભુષ્ય દંપતીના ગૃહસ્થાશ્રમના કૃણસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિના ગર્ભપ્રવેશથી માંડીને પુખ્ત ઉમ્મર પર્વત માતાપિતાએ તેઓ પ્રત્યે કેવી જાતનું વર્તન રાખવું ઘટે અને તેનામાં કઈ જાતના સંસ્કારો રહેવા ઘટે તે વસ્તુને આ પ્રકરણમાં વિચારીશું.
પિતાની દેરજ

ગર્ભધારણ થવા પછી પ્રસુતિકાળ પર્વત પત્નીસંગ કરશે તે એક ભવંકર પાપ છે. એટલું જ નહિ બદકે ત્યાં સુધી પત્ની પ્રત્યે વિકારી દ્રષ્ટિથી જોવું કે વિકારી વાતો કરવી તે પણ પાપદાનું જ એક સ્વરૂપ છે.

કારણ કે બાળક જન્મરથી જન્મમાં આવે છે ત્યારથી માતાની અને તેની માડી એકજ દોષ છે. માતાના આસોઆસ દ્વારાજ તે જીવે છે. તેથી માતાપર થતી સારી કે માડી અસર સંતાન પર પણ તાત્કાલિક થાય છે.

જે સંતાનનાં માતાપિતા બાળક કૃપા પીવું માત્ર ત્યાંસુધી પહોંચી પદ્મસ્વં પડે છે તે સંતાન પદ્મચારી અને બદ્ધિષ્ઠ બને છે.

પરંતુ જે સંતતિનાં માતાપિતા પોતાની ખૂરી વાસનાને રોકી શકતાં નથી તેની સંતતિ વિકારી અને શાગિષ્ટ બને છે. તેવાં માઆપો તે સંતતિનાં ધર્મમાતા કે ધર્મપિતાને બદલે સંતતિના સંહારક સમા ગણાય છે. એટલે માઆપનું સંતતિ પ્રત્યેનું સૌથી પ્રથમ આજ કર્તવ્ય છે.

જે માઆપો પોતાના આ કર્તવ્યને ચૂક્યા પછી બિવિધમાં પોતાની સંતતિ તરફથી સદ્બાવના કે સેવાની આશા રાખે છે તેઓ બાવળનું બીજ વાવી ફેરીની પુઝા રાખનાર મૂર્ખના જેવું બેહદું કાર્ય ફરી રહ્યાં છે તેમ લાગે છે.

પુરુષોને ઉપાસંસ

આવે સમયે ગર્ભની માતા કરતાં પિતાની જવાબદારી અધિક છે. પરંતુ તેઓમાંથી પોતાની ફરજ સમજનાર બહુ થોડાજ વર્ગ આજે નગરે પડે છે. વિશેષાંશે તો એવા મૂર્ખ અને વાસનામય પુરુષો હોય છે કે જે પ્રમતિકાળ યતાં સુધી પણ પોતાની કારમી વાસનાને રોકી શકતા નથી. ખરેખર આવા પુરુષો પિતાના પવિત્ર નામને પણ લગવે છે. કસુરાવડ અને ખોટીકી સંતતિનું ઉત્પન્ન થવું એ વાસનાનું જ પરિણામ છે, સ્ત્રીઓના અનેક દોષો આ એકજ પ્રજાજ દારણ છે.

આજે સુચરોગોનો તો ચાકરો ફાટ્યો છે. સેંકડે ૨૫ ટકા માતાઓ તો સુવાવડમાં મૃત્યુ પામે છે. અને બાકીની જે જીવે છે તે સંજીવનીન થઈ જીવન પૂર્ણ કરે છે, તેનું નર ચોરાઈ ગયેલું હોય છે. પ્રદર, હિરદીરિયા અને એવાં અવલેખ દોષો તે દમ્પતીમાં પિઠાતી રહે છે. પછી અનેક સંજીવનક પીજાઓ કે જે સારીરિક અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ હાનિકારક અને એકાંત ત્યાગ્ય હોય છે તેનું તેને સેવન કરવું પડે છે. છતાં પણ ગયેલું સ્વાસ્થ્ય તેને ફરીથી સાંપડી શકતું નથી અ બેચાર બાળકોની માતા બની ગયા પછી બહેને વય માત્ર ૩૦ વર્ષની હોય પરંતુ એક ૮૦ વર્ષની યોધી કરતાં તે ઓછી પરતી કે ઓછી દિવિલ રેખાતી નથી.

આ બધાં દર્દોનું મૂળ વિકારની વાસનાજ છે. અતિ-વિકારનું પરિણામ કેવળ પુરુષોને જ બોગવતું પડે છે તેવું કાંઈ નથી. તેની અસર આ રીતે સ્ત્રીઓ ઉપર પણ બહુ ખૂબી થાય છે. આવી રીતે ગુમાવેલા આરોગ્યને મેળવવા જે સંતતિનિયમનના ઉપાયો માટે કાંઈ આરે છે તેમણે યાદીને તો આખરે પોતાની વિકારી વાસનાને કાબુમાં લાવવાને રસ્તેજ વળવું પાશે પરંતુ પછીથી વળવું તે કરતાં અન્યથા પ્રથમથી વળવું એ વધુ ઉચિત છે. કારણ કુદરતના કાનુનને આધીન થઈ આખરે તેમ વર્તવાની ફરજ અવશ્ય ઉભી થાય છે.

સ્ત્રીઓને સૂચન

આ પરિસ્થિતિમાં સંતતિની માતા કંઈ ઓછી જવાબદાર નથી તેણે આવા પતિને સહુબોધ દ્વારા પોતાની પવિત્ર ફરજનું જ્ઞાન કરાવવું પડે અને જે તે ન માને તો સત્યાગ્રહથી પણ તેને ટેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ આવી વાસનામય દૃષ્ટિને આધીન તો કદી નજ થવું પડે.

પતિની આવી વાસના તૃપ્ત કરવામાં કાંઈ પતિબંધિત સમજવું હોય તો તે કેવળ ભ્રમ છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે પત્ની એ પતિની ગુલામડી (વિશ્વ વાસનાની તૃપ્તિ અર્થે) નથી પણ જીવનની સાથીદાર છે. તેથી આજ પચત્રવિંશતી શ્લોકો પતિને જ્ઞાનમાં લાવવા માટે લખેલ છે. જ્યાં પ્રયત્નો કરવાનો તેને સંપૂર્ણ હક્ક છે. આવે સમયે જો તે આટલી પણ નૈતિક દિશા ન લખે તો તે અત્યાચારી પતિની પેઠે પોતે પણ ગુનેગાર બને છે, અને તેજ વખતે તે સંતતિની પાવનશ્રવણની મઠી પાતિની બની રહે છે.

સંપ્રમનું શુભ પરિણામ

જે આખરે પોતાની સંતતિ ત્રણ ચાર વારની થતાં કુટુંબ અથવા પાલે છે તેની સંતતિ સૌંદર્ય, સ્વાસ્થ્ય અને યશસ્વિતાથી જરૂર રેખાય છે. તેના વડા ઉપર ઘણી અસર છે, તેનું સહાદ જન્ય અને

કુરુખ જણાય છે. અને આવું બે વર્ષનું બાળક પણ પાંચ વર્ષની વય રહેલું પુષ્ટ લાગે છે.

મહાધાન પછી માતાએ પાળવાના નિયમો

- [૧] મન અને વાણીથી પણ અલ્પચર્ચની લાવનાનું વહેલુ ચાલુ રહે તે સારુ ઉચ્ચ અને પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવું.
- [૨] સૂતીઓનાં છવનચરિત્રો વાંચવાં કે સાંભળવાં.
- [૩] ખોટી નિંદા, કુધલી કે નિરર્થક વાંતો કરવી કે સાંભળવી નહિ.
- [૪] કુત્સિત (વિકારવર્ધક) દ્રશ્યો જોવાં નહિ.
- [૫] લગામ, ટંકા કે ઝગડામાં રસ લેવો નહિ. પણ નવું નવું ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવવામાં સમય પ્રસાર કરવો.

કારણ કે તે સમયની દરેક ક્રિયાઓની અસર અવ્યક્તપણે બાળક પર અવસ્ય થાય છે, અભિમન્યુને ગર્ભમાંજ છ કોદાના યુદ્ધનું જ્ઞાન માતાની વૃત્તિથીજ થયું હતું તે વાત તો શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એટલું જ નહિ બદ્ધે આજે પણ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ સહીએ છીએ કે ગર્ભવતી માતા જેવા વિચારો સેવે છે અને જેવી રીતે વર્તે છે તેથી પ્રકૃતિનું બાળક જન્મે છે.

એક કવિએ કત્યું છે કે:—

"આદ્ય જેવી હોય માતમાં તેથી પુત્રમાં આવે છે,
ગર્ભવતીની સ્વચ્છ મેદા ગર્ભે ગર્ભ જન્માવે છે."

—અંતરિક્ષ—

એટલે જ ગર્ભવતી માતા તે સમયે બેદરકાર રહે છે તેનું પરિણામ તે સંતતિ સંસ્કૃતિદીન થયથી તેને પોતાને પણ અવિધ્યમાં બોગવતું પડે છે તે થાન હવે વિશેષ સમજવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.
૨૧૬૬

'૨૧૬૬' સંખ્દને ગૂંજ્યાની બાયામાં ૨૧૬૭૧ કહેવામાં આવે છે.
૨૧૬૬ એટલે બે હાથવાળા ગર્ભવતીની ઉત્કટ ધમ્મ. જેમ ર્દીને

આરામ થતો જાય છે ત્યારે બિલ્લ બિલ્લ જાતની ભોજન રચિયો જાગૃત થાય છે તેમ ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ આવા સમયે જુદા જુદા પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે જાહેનો સુશીલ અને સંસ્કારી હોય છે તેમને આવી ઉત્તમ પ્રકારની રચિયો પ્રગટે છે; કાષ્ઠને ધાર્મિક વાતો સાંભળવાની, કોષ્ઠને કુદરતી દ્રશ્યો જોવાની, કોષ્ઠને ઘન દેવાની, કોષ્ઠને સુમધુર ખાનપાન લેવાની તો કાષ્ઠને સતકાર્યાદિ કરવાની એમ વિવિધ રચિયો જાગી ઉઠે છે.

આવી ઉત્તમ રચિયોને પરિપૂર્ણ કરવી તે તેમના પતિ, સાસુ અને વડીલોની ફરજ છે, કારણ કે તેઓ ઉત્તમ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થાય તો તેના અંતઃકરણમાં દુઃખ ચવાથી તેને લીધે સંતતિને પણ ઇચ્છા પહોંચવાનો સંભવ છે.

પરંતુ કેટલીક જાહેનોને માટી કે રાખ ખાવાની, નિરર્થક વાતો કરવાની, નિરુપયોગી જોવા સાંભળવાની કે ખાડું, ખોડું, તીખું, તમ-તમનું ખાવાની પણ ઇચ્છા થાય છે, આવી ઇચ્છાઓ પ્રાયઃ આસ-પાસના ખરાબ વાતાવરણથી કે દલકી ખાસિયતની સ્ત્રીઓના સંસ્કર્ગથી જન્મે છે. સાદી માતાઓએ તેવી કુષ્ટ ઇચ્છાને સ્વયં સુવ્યવસ્થા દાખી દેવી જોઈએ અન્યથા પોતાની પ્રજા પર તેવા ખોટા સંસ્કારોની છાપ પડી જવાનો ભય રહે છે.

ખાનપાન

જેવી રીતે પ્રજાના સંસ્કારોનો આધાર માતા પર છે તેવી રીતે ગર્ભની તંદુરસ્તીનો આધાર પણ માતાનાં રક્ત સદન અને ખાનપાન પર છે, તેથી અતિ મરચાવાળાં, અતિ મીઠાં, તુરં, ખાટાં કે ખોરાં ખાણાં ખાવાં નહિ પણ સાદું અને સાસ્તિક ભોજન અને તે પણ પરિમિત લેવું. મા, કોરી કે તેવાં બીજાં કોઈપણ જાતનાં ફેરી પેળાં ન પીયાં અને દહન ચણાદિ કિચકો પણ જન્મે તાલીફ ન પડે

નિવેદન

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિરનો મૂળ હેતુ માત્ર શ્રમજી ભગવાન મહાવીરનું મૌલિક સાહિત્યજ પ્રગટ કરવાનો છે. પરંતુ એના વિશિષ્ટ જિજ્ઞાસુ સિવાય સમાજમાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે જેમને પોતાની વ્યવહાર શુદ્ધિ માટે સરળ અને મુદુજ રીતે આગરણીયતામાં મૂકાય તેવા સાહિત્યની હમેશાં ખૂબ જૂખ રહ્યા કરે છે.

આવા વર્ગની જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે અમે આજ સંસ્થાની દેખરેખ નીચે એક 'ગ્રાન ગ્રંથમાળા' નામનો આજ સંસ્થાનો સંયુક્ત વિભાગ શરૂ કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાળા તરફથી ગૃહસ્થ સાધકને પોતાના જીવનવ્યવહારમાં પહે પહે ઉપયોગી થાય અને આજે ધર્મ અને વ્યવહાર એ બન્ને માર્ગોની (કદી ન મળે તેવી) વિલક્ષણ ભિન્નતા સમાજમાં ધર ધાલી બેઠી છે તે નાજૂદ થઈ નીતિ, કર્તવ્ય, શુદ્ધ વ્યવહાર અને સદ્ધર્મનો બોધ જાગે તેવું સાહિત્ય બહાર પાડવાનો અમારો નિરધાર છે.

તે ગ્રંથમાળાનું આ પહેલુંજ પુષ્પ 'આદ્ય' ગૃહસ્થાશ્રમ' બહાર પડે છે, કે જે ગ્રંથ પણ પં. કવિવર્મ શ્રી નાનચંદ્ર મહારાજના શિષ્ય સતાવધાની પંડિત શ્રી સૌભાગ્યચંદ્ર સ્વામી [સંતમાલ]ની મનનીય લેખિનીથી લખાયેલું છે.

આ આદ્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં લખાયેલી વસ્તુ ખરેખર જીવતા જનતા વર્તમાન સમાજજીવનની નૂર્નિર્મત પરિસ્થિતિરૂપે છે. તેમાં જે જે વિષયો સ્પર્શ્યા છે તે ગૃહસ્થાશ્રમી માટે ફેટલા બધા ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા છે તેના તોળ નો વાચકવર્ગનાજ હાથમાં છે. પરંતુ 'દિનકર', 'જૈનપ્રકાશ' અને જૈન જ્યોતિમાં આ પુસ્તકનો જે વિભાગ રજુ થયેલો હતો તે પરથી આ પુસ્તક માટે જનતામાં જે તીવ્ર આકર્ષણની લાગણી ફેલાઈ રહી છે તે પરથી એ

તેમ તદ્દન અશક્ત ન બની જાય તેવી રીતે કરવી એ બાળકની માતા બનનાર દરેક બેનોની ફરજ છે તેથી માતાઓએ આ બાબતમાં ખૂબ ચીવટ રાખવી જોઈએ.

વડીલોને નિર્દેશ

આવે પ્રસંગે તે બહેનનાં વડીલો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તેમની સાસુઓનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે કે તેમણે તેમની પાસેથી શ્રમ પડે તેવું કાર્ય ન લેવું, બહુ ઉંઠ બેસની ક્રિયાઓ ન કરાવવી, તેને ધ્યાસકો પડે તેવું વર્તન ન રાખવું અને તેને વિશેષ શાંતિ કેમ રહે તે તરફ સાવચેત રહેવું.

ગૃહકાર્યની મુક્તા ધણુંખટું સામુના હાથમાં હોય છે તેનો ઘણીવાર કેટલીક સાસુઓ દુરુપયોગ કરી નાંખે છે. કેટલીક સાસુઓ ગર્ભવતી વદુઓ પાસે અતિ તદ્દલોક પડે તેવું કાર્ય લે છે. આમ કરવામાં તેઓ હાથ પોનાનો સ્વાર્થ મુરે છે એમ માનતી હશે, પરંતુ તેવું પરિણામ એ આવે છે કે તે વદુની તબિયત લથડે છે અને સાથે સાથે મંત્રિતને પણ દુઃખ થાય છે. આવું પરિણામ બિવિધમાં મોટી આફતનું દારણ બની રહે છે માટે આ સંબંધમાં પહેલેથીજ ઠાળજી રાખવી ઘટે.

મુવાવડનો પ્રશ્ન

હાલમાં શહેરોમાં તો ઘણી ખરી મુવાવડો દવાખાનામાં થાય છે. આમાંની કેટલીક સ્વેચ્છાએ થાય છે અને કેટલીક ફરજિયાત કરવી પડે છે. કેટલાક શ્રીમંતો દવાખાનામાં કરતા નથી તો નર્સને ઘેર લાવે છે. આ પણ એક રીતિ છે. આમ કરવાથી લાભને બદલે સ્ત્રીઓની નંદુરસ્તીમાં હાનિ થવાનાં વિશેષ દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે. દારણ કે જે બહેનો પોનાની ખાસિયતથી ટેવાઈ ગયેલી હોય છે તેના કરનાં બદાં ઉઘટાઈ ઉપમારો થાય છે.

દવાખાનામાં જે સ્વેચ્છા અને મુગરડો હોય છે તે સાધનો સારા સાધનસંપન્નને ત્યાં પણ હોતા નથી. અને તેની આવશ્યકતા

નનાં આવશ્યક તરવો જેવાં કે દવા, જળ અને ખોરાક તે ત્રણે આવા કુદરતી વ્યાયામોથી સાસ્ત્રિક અને સ્વચ્છ મજતાં હતાં અને તેથી શારીરિક, માનસિક બન્ને તંદુરસ્તી જળવાઈ રહેતી હતી. આવો વ્યાયામ જતાં આજે શારીરિક અને આર્થિક એમ બન્ને દ્રષ્ટિથી ખૂબ વેડવું પડે છે. તેમાં પણ હલુ કાંઈ બાકી રહી ગયું હોય ! તેમ દેશની દુર્દશા કરનારાં અનેક વ્યસનો પુરુષસંસર્ગથી સ્ત્રી જીવનમાં પણ લાગુ પડી ગયાં છે.

ચાહુની બદી

ખીજાં નાનાં મોટાં વ્યસનો બાદ દરીએ તો પણ સ્ત્રીઓમાં આ વ્યસન ત્યાં લુઓ ત્યાં બહુ અગ્રે દેખાવ' દે છે. શારીરિક આર્થિક, શબ્દિક અને ધાર્મિક એમ ચારે દ્રષ્ટિએ ચાહ દાનિકર્તા છે તે વાત હવે ચાહના ગેરકાયદાનું આટલું સાહિત્ય નીકળ્યા પછી વિશેષ સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ આ સ્થળે એટલું નિર્દેશ કરવાનું જરૂર મન થાય છે કે તેઓ પોતાના શરીર તરફ લક્ષ બેઠરકાર હોય પણ પ્રજાના દિન માટે તો તેણે જરૂર આ બદીમાંથી છૂટી જવું જોઈએ.

જે બાળકની માતા ચાહ પીએ છે તે બાળકને ગળથૂથીમાં જ અમૃતને બદલે વિષ પાવ છે અને પ્રજાનું આયુષ્ય અર્ધું બનાવવાની પાશવિક ક્રિયા કરે છે તેમ માનવું અસ્થાને નથી. આ બદીએ સ્ત્રીઓમાં વિધવા દો કે સધવા દો કોછને બાકી રહેવા દીધાં નથી. આ કુટેવ દરેક સ્ત્રીઓએ યોગ્ય તજ દેવી જોઈએ.

બાળકોના જ્ઞાનનો અભાવ

નાના બાળકને જરા આંખ, માથું દુઃખે કે તુરતજ "બોલાવેલો કંકરને" એમ કહેવું પડે તે બાળકોના જ્ઞાનનો અભાવનો નમૂનો છે. અનુભવી ડોઘીઓ પણ ગર્ભ અને ધરવંદનો લોપ થનો ગયો પંતુ તેનું પરિણામ તો બાળકોને જ બોજવું પડ્યું, માંદગીઓ વધી અને દયઓના બાદલા પીવરાવીને બાળકોને માથકાંઝલા બનાવી મૂક્યા.

આ દુઃખથી છૂટવા માટે માતા મયા પહેલાં દરેક બહેનોને સ્વચ્છતા વૈદ્યનો અભ્યાસ કરવાની આજ્ઞા તો ખૂબ જ જરૂર છે. નાનાં બાળકો પ્રત્યે

બાળકો જ્યાં સુધી માતાનું દૂધ પીએ ત્યાં સુધી માતાએ પોતાની દરેક ક્રિયામાં સંવર્ધિ રહેવું ઘટે અને દૂધપાનની સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું પણ પાન કરાવવું ઘટે. બાળકના કાનમાં મોઠાં અને મધુર વચ્ચેનો ભરવાં જોઈએ. કારણ કે આ વખતે બાળકની માતા સાથે એટલી તો એકાકારતા હોય છે કે તે પોતાની માતા સિવાય જ્યાં તમાં કોઈને ઝાળખતું જ નથી.

કેટલીક માતાઓ તો બાળકની પૂરી શરીર સ્વચ્છતા પણ રાખી શકતી નથી ત્યાં સંસ્કૃતિની તો વાત જ શી ! આવી માતાની જાણના સંબંધી સ્ત્રીઓમાં યાય છે. તેનાં બાળકો રૂપાળાં અને તંદુરસ્ત હોવા છતાં કોઈને રમાડવાનું કે જોવાનું મન સુદાં થતું નથી. તેની આંખમાં ચીપડા બાઝ્યા હોય છે. નાકમાંથી લોટ અને મોઢામાંથી લાગ જરતી હોય છે. તેમજ કાનમાં મેલના થર જોવા હોય છે. શાળી માતાઓએ બાળક પ્રત્યે આવી બેદરકારી દૂર કરી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

બે ઉપયોગી વાતો

બાળકને હાનું રાખવા અગર સુચરાવવા માટે કેટલીક માતાઓ “૧ ! બાપો આઓ, એ બાપડો આઓ, મુઠ્ઠા જા, ને નિલાડી આવી ! તને ખાઈ જરો, હાનો ૨.” એવી એવી તામિલાવક રીતે પાટી બાળકમાં બીકની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીક વળી બાળકને ખૂબ રડાવવાની આદત પાડે છે એ પણ સારી રેવ નથી. બાપો બાળક પોતું અને બીકજુ બને છે. માતાએ બાળકને રોગજ અને ખર ન બનાવનાં મર્ગમનની પેઠે સિદ્ધતાં ધાન મળે તેનું નિર્ભર અને સ્વચ્છતા જન્યરતું જોઈએ.

એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ જનની જણુ તો ભક્તજન, કાં દાતા કાં શર,
નહીં તો ર'જે વાંઝણી મત ગુમાવીશ નૂર. ”

કારણ કે બાળકના સારા માઠા ભવિષ્યની વિધાતા એક માતા જ છે. આથી બાળઉછેરનું કાર્ય જે માતાને આવડતું નથી તે સારા રાષ્ટ્રની ગુનેગાર બને છે. પ્રજોત્પત્તિ કરવી તેમાં જ કંઈ માળાપનાં કર્તવ્યની ધતિરામાત્રિ થઈ જતી નથી. તેની ફરજનો મોટો આધાર તો બાળક જન્મ્યા પછી જ ઉભો થાય છે.

બાલશિક્ષણ

બાળક પાંચ છ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેના શિક્ષણનો ભાર તેની માતા પર નિર્ભર હોય છે. આ કાળ જે કે બહુ અલ્પ છે છતાં તેટલાજ સમયમાં પૂરેલા સંસ્કારો જીવનપર્યંત સ્થાયી રહી શકે છે. આટલી વય સુધી તો માળાપોએ બાળક પ્રતિ દરેક પળે જાગૃત રહેવું જ જોઈએ, અને પછીથી તે બાળકને યોગ્ય શિક્ષકના હાથ તળે સોંપી દેવું ઘટે.

શિક્ષકોના હાથ તળે ગયા પછી પણ માળાપો દેખરેખ રાખવાની ફરજથી તો કદી છૂટી શકતાં જ નથી. પરંતુ શિશુજીનો બોલો તેમના પરથી શિક્ષકો દ્વારા આ રીતે ઉતરી જાય છે.

શિક્ષકોનું કર્તવ્ય

શિક્ષક એટલે પંતુજ નદિ, બાકુની માણસ નદિ પણ આખા રાષ્ટ્રના નાગરિકોનો એ નિર્માતા પિતા છે. વિદ્યાર્થી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ અને અદિપ્તતા માતા જેવાં ઉદાર દોવાં ઘટે.

ત્યારથી શિક્ષકો પોતાના આ કર્તવ્યથી ચૂક્યા છે ત્યારથી તેઓ પંતુજ બની ગયા છે. પ્રથમના વખતમાં વિદ્યા આપવાનું કાર્ય પ્રાયઃ ત્યાગી વર્ગજ કરતો હતો અને તેથી ગુરુપદનું ગૌરવ તથા સન્માન હતું.

બાળનો એક શિક્ષક પ્રતિમાસે ૧૫૦૦ કે ૨૦૦૦ રૂપિયાનો ભલે પગાર કમાઈ શકે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીના હિતનો તે સ્વામી બની શકે છે નથી. શિક્ષકની કર્તવ્ય બ્રહ્માના આ એકજ નમૂનો પર્યાપ્ત છે.

શિક્ષણનો આદર્શ

જે કુળવણીથી મનુષ્ય જીવનનો વિકાસ થાય તેજ સાચી કુળવણી છે. અને જે પદ્ધતિથી આવી કુળવણી પ્રાપ્ત થાય તે જ સાચી શિક્ષણપદ્ધતિ છે. પછી તે મોન્ટેસોરી હો, ડાલ્ટન હો કે ગ્રે તે પદ્ધતિ હો.

આવી કુળવણીમાં કેવળ અક્ષર જ્ઞાનનો જ સમાવેશ થતો નથી બલકે જીવનપ્રયોગી કળાઓ ઉપરાંત શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. આત્મ શિક્ષણ આપવામાં પોષ્ટિકું શાળાજ્ઞાન જ માત્ર કાર્ય આપી શકતું નથી. પણ શિક્ષકોના પરિપક્વ અનુભવ અને સાથે સાથે તેમનામાં ચારિત્રની મુલાકાત પણ પૂર્ણ હોવી જોઈએ.

આજે આ વિષય બહુ અંશે ગાંધી થઈ ગયો છે વળી શિક્ષકમાં પણ વિકૃતિ થઈ છે. બાળકના માનસમાં ઉપયોગી શિક્ષણ કરના અનુપયોગી કાર્યો વધુ બરવામાં આવે છે આવી તુટિઓનો આધાર શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલકો ઉપર સહેજે ઢગી પડે છે. જો તેઓ ધારે તો પરાધીન ભારત દોષા છતાં પણ કરી શકે.

ઉપયોગી શિક્ષણ

આદર્શ ઉપયોગી જ્ઞાન તો બાળકને અવશ્ય મળતું જોઈએ. જેથી તે બિવિવ્યનો આદર્શ નાગરિક બને.

[૧] માનવજાત અને રાષ્ટ્રજાતના પરિપક્વ જ્ઞાન

[૨] કૃષિ, વાણિજ્ય અને મનરૂપ કાર્યો જેવાં કે સુધારી, મુદ્રારી, વજાર, રમણ વગેરેમાંથી પોતાની જિંદગી પ્રમાણે તેમાંથી

એકાદતું તલસ્પર્શી જ્ઞાન કે જે જ્ઞાનદારા મનુષ્ય સ્વાવલંબી રી પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે.

[૩] દેશની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન.

[૪] રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય.

[૫] પોતાના રાષ્ટ્રના રાજકારણના મુખ્ય મુખ્ય વિષયોનું જ્ઞાન.

[૬] દેશની મહાન વિભૂતિઓનાં જીવનચરિત્રોનું જ્ઞાન

[૭] દેશના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો જેવાં કે વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ, મુસ્લીમ, ખ્રીસ્તી, શીખ, પારસી અને યહૂદી વગેરેનું સ્વરૂપ, તેની ઉત્પત્તિ તથા તેના સંસ્થાપકોના ઉદ્દેશનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન.

[૮] સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન અને સંગીતનું જ્ઞાન.

કળા કઈ ?

આજે કળાની જે વ્યાખ્યા સમાજમાં પ્રચલિત છે તે કળા નથી પણ કળાનું એક વિદ્યુત સ્વરૂપ છે. જે કળા દ્વારા સાચી રસ-વૃત્તિ જાગૃત થાય અને તેનો વેગ વિકાસ પ્રતિ વળે તે જ (કળા) સાચી કળા છે. આવી રસવૃત્તિ સેવાના કાર્યમાં અને રીંટિયો કાંતવાના કાર્યમાં પણ જરૂર ઉત્પન્ન થઈ શકે. પરંતુ જ્યારે અમુક જ કાર્યમાં રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તત્કાલ જોઈએ કે તે રસવૃત્તિ નથી પણ રાગવૃત્તિ છે, અને તે કળા પણ આવી રાગવૃત્તિથી વિદ્યુત થઈ જાય છે.

દાખલા તરીકે મંચીન એ કળા છે. વાદ્ય સંવાદન એ કળા છે. પરંતુ જ્યારે તે દલકા પાત્રમાં અને આવી સુગારિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં યોગ્ય છે ત્યારે તે કળા મટી જઈ વિદ્યુત થાય છે અને વિકાસને બદલે પતન પણ કરે છે.

સાચા અને પ્રાસંગિકમાં મળતું શિશુજી બાળકના માનસને બોલે ઉત્પન્ન કરે છે. મેંકરો અનુપયોગી બાબતો તે વિદ્યાર્થીની શીખવી પડે છે અને સંસ્કૃતિ મુદ્દારમાં પણ તે ઉપયોગી થતું નથી તેથી

શિક્ષણ વિષયક સુધારણા અને પુનરુત્થાનની આજે અનિવાર્ય અગત્યતા છે. તે ખાતર અત્યેક રાષ્ટ્રહિતૈષીએ બનતું કરી છૂટવું થોડું અને શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલકોનું આ વિષય પર ધ્યાન ખેંચાવવું થોડું.

બાળક અને બાલિકાઓની શિક્ષણ પ્રણાલિકા

સ્ત્રી અને પુરુષના શરીર બંધારણમાં જેટલો ફેરફાર ફેરફાર છે તેટલું જ તેની પ્રકૃતિમાં પણ પરાવર્તન હોય છે. સ્ત્રીઓમાં પુરુષ કરતાં શ્રદ્ધા, સરળતા, સદિધ્યતા અને સેવા પ્રત્યાદિ ગુણ વિશેષ રૂપે હોય છે. આવા ગુણ પરાવર્તનને અંગે જ સમાજના માનસ-શાસ્ત્રીઓએ બન્ને પાત્રો સ્વતંત્ર અને સમાન હોવા છતાં ભિન્નભિન્ન કાર્યોમાં તેની પૃથક્ પૃથક્ યોજના કરી છે. અને તેથી તેઓના શિક્ષણમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. જો કે જેટલોકે વ્યવહાર સમાન રીતે બજાવવાનો હોય છે. તેથી પ્રાથમિક જ્ઞાન બન્નેને સમાન અપાય તે ઉચિત છે અને તેવી નાની વય સુધી તેઓનું સહશિક્ષણ હોય તે કંઈ અયોગ્ય નથી.

પરંતુ આજે સમાજમાં જે એક મોટો પ્રશ્ન અનેક રીતે ચર્ચાઈ રહ્યો છે તે તો કાલેજના સહશિક્ષણનો છે. પ્રુખ્ત વયના યુવક યુવતીઓનું અમર્યાદિત સાથે રહેવું એ નૈતિક દ્રષ્ટિએ હાનિકારક છે એ વસ્તુને બાલુ પર મૂકીએ તો પણ વિચાર એણીથી એટલું તો જરૂર સ્વીકારવું પડે છે કે તેવું શિક્ષણ ઓછવનની ઉપયોગિતામાં જ નહીં આવશ્યક નથી એટલે તે દ્રષ્ટિએ પણ તે વસ્તુ વિચાર્યત છે.

પરિણામ

કાલેજનું શિક્ષણ હીલા પછી દ્વાય તે બહુ આગળ વધીને શિક્ષિતા, ઝાંઝટર કે બેરીસ્ટર બનશે. પરંતુ આખરે તેને પ્રાથમિક વિદ્યાનું જ જાણવું જ પડશે, અને ત્યારે તેનું કાર્યક્ષેત્ર સામાજિક રીતે જ નહીં જતાનું. માનો કે તે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પુરુષની મારફતે નૈતિક દિશા સુધી મળાવે તો પણ નારી જીવનને અને ઓછા અ

દિશાના શિક્ષણથી તેનું કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે સરી શકશે નહિ. પતિપ્રેમ, પ્રજાપાલન ક્રત્યાદિ કાર્યો તો નારીજીવનને માટે અવશ્ય અનિવાર્ય રહેવાનાં જ.

ઇતર દેશની પદ્ધતિ, રીતરિવાજ, વાતાવરણ અને એ બધી પરિસ્થિતિને અંગે કદાચ ત્યાં આવું શિક્ષણ સ્ત્રીઓને માટે ઉપયોગી હશે. જેમકે રશિયામાં આજે પ્રજા ઉત્પન્ન થયા પછી તેના પાલનનું કાર્ય માનાપિતા પર રહેતું નથી. એ બાલપણથી માંડીને મોટી ઉમ્મર-સ્વાવલમ્બી ન બને ત્યાં-મુધી તેનો બધો ભાર ત્યાંની સરકાર માથે લે છે. અને બધી વ્યવસ્થા કરી આપે છે. પરંતુ તે સભ્યતા ભારતમાં છે નહિ અને યવાની સંભાવના પણ નથી.

ભારતમાં ચારિત્ર એજ જીવન છે. પ્રેમ, સ્નેહ અને સેવા એ જીવનરક્ષનાં રસિક ફળો છે. આવા રસોના આસ્વાદનમાં ભારતીય સ્ત્રીઓ પોતાનું સદ્ભાગ્ય સમજે છે.

ધડીભર માની લેા કે આજનો સમાજ પુનરૂચના પામે અને સ્ત્રી અને પુરુષો બન્નેને એક જ કાર્ય પરત્વે યોગ્યવાનું થાય તોપણ આવો મુશિક્ષિત વર્ગ તો અપવાદ રૂપેજ નીકળવાનો, અને તે માર્ગમાં પણ મનુષ્ય હૃદયની મહત્વાકાંક્ષા જે વસ્તુના શોધન પાછળ મથે છે તે તેમાંથી મળે છે કે કેમ એ એક ગંભીર અને ચિંતનીય વસ્તુ છે.

અહીં એ વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવી જોઇએ કે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનો દરજ્જો અને અધિકાર જરાયે ઓછો નથી. અને તેથી પુરુષની જેમ સ્ત્રીને પણ દેગવણી પ્રાપ્ત કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે.

પરંતુ સેંકડે નજવાળું દશ સ્ત્રીઓને માતૃપદ ભોગવવાનું હોય છે. તેથી તે પદને ઉપયોગી જ્ઞાન તો તેને મળવું જ જોઇએ તે ગ્રંથમાં આપણે બહુ દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચારવાનું રહે છે.

નારીજીવનને ઉપયોગી કળા

અક્ષરજ્ઞાન, ગણિત વગેરે જ્ઞાન ઉપરાંત સ્ત્રીજીવનમાં વિશેષાગ્રે કળાજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. દુન્યરનો મુખાવેસ પણ કળામાં થઈ

શકે છે. આજે બાળાના માબાપો બાળાનાં શિક્ષણ તરફ જોટલા બેઠરકાર રહે છે તેટલું જ તેને દુઃખમય પરિણામ પાછળથી ભોગવવું પડે છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. સ્ત્રીજીવનના આજના દુઃખદ પારંતર્યનું મૂળ કારણ પણ આજ છે.

કેટલાંક માબાપો એમ કહે છે કે બાળાને ક્યાં નોકરી કરવા જવું છે કે શિક્ષણની તેને જરૂર હોય ! તેમ માની અક્ષરજ્ઞાનથી પણ તેને વંચિત રાખે છે. આ માન્યતા સ્ત્રીજીવનના વિકાસમાં મહાન રોધક છે તેમ સમજી તેને ઉપયોગી દરેક કળાઓ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહીને તેમને જરૂર શીખવવી ઘટે.

ગૃહસ્થ ધર્મના દ્રષ્ટિબિંદુએ અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત પાકશાસ્ત્રની કળા, બાળઉછેર, ધરગથ્ય વૈદ્ય, શીવણ, યંચણ અને ભરતની કળા, તથા ગૃહઉદ્યોગ જેવાં કે દળવું, રેટિયો દાંતવો વગેરે તેમને સહજ સાધ્ય હોઈ આવડવું જોઈએ. આવા શિક્ષણની તાલીમ આપી પડેલાં તેવી શિક્ષિકાઓ ઉત્પન્ન કરી લેવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. બાળાઓના જીવનપર શિક્ષિકા સ્વજાતીય હોવાથી સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ બન્ને પર તેમની ઊંડી અસર સારા આકારમાં પડે છે. આથી એક સામાન્ય વર્ગના કુટુંબ પાછળ દોઢસોથી બસો રૂપિયા જેટલું શાણું ખર્ચ આવે છે તે બગી જાય અને કપડાનું ખર્ચ નીકળી ગયા પછી ખોરાકનું ખર્ચ તો બહુ જ લુજ આવે.

આથી તે ગૃહસ્થાશ્રમને મુખમય બનાવી શકે એટલું જ નહિ બહુ નારીજાતિને વૈધવ્યજીવનમાં જે દુઃખ ભોગવવું પડે છે તે દુઃખનો પણ આવી રીતે સ્વાવલંબી બની પરિહાર કરી શકે.

દમ્પતી જીવનના મુખ સાધનોમાં પુરુષ કરનાં વધુ પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ માટે પોતાના પતિને રંગન કરવા માટે બીજી કળાઓ જેવી કે સંમીનાદિની આવશ્યકતા હોય છે ખરી પરંતુ તેનું સ્થાન તેમ ઉચ્ચ પુરતું મર્યાદિત હોવું ઘટે. આ કળાના વિકાસ માટે જ જરૂરના મુખ વગેરે પદ્ધતિઓ સમાજમાં આવું હતી,

અનુમાન સહેજે થઇ રહે છે કે આ પુસ્તક ગૃહસ્થ સાધકને એ અતીવ ઉપયોગી અને વિકાસની દિશાનું મુખ્યક થઇ પડશે. અને જે મનોહર પ્રેરણાથી પ્રેરાઇને અમો આ મંથને અમારી નૂતન મંથમાળા પ્રથમ પુસ્તક તરીકેનું મંગળ સ્થાન આપી ગૌરવ લઇએ છીએ.

લેખકશ્રીનો ઉપકાર જોટલો માનીએ તેટલો ઓછો છે. પરંતુ તેને શબ્દોમાં રજુ કરવા કરતાં પુસ્તકના વાચન પછી વાચક પર તે ભાર ઊડવો એ વધુ વાસ્તવિક થઇ પડશે.

આશા છે કે અમારા લાગતા વળગતા તથા આજ્ઞાલક્ષ ગૃહસ્થો આ 'આદર્શ' ગૃહસ્થાશ્રમ પુસ્તકનું સાઘંત મનન કરી તેમાં શક્ય તેટલું જીવનમાં ઉતારી-પચાવી આચરીને ખરેખરા આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી બને એજ અભ્યર્થના.

પરંતુ અતિ બારિક અને મર્યાદાવિહીન સ્વાંગ સહ અન્ય પુરુષોની સાથે જાહેરમાં નાટ્યાદિ પ્રયોગો કરવા તે કદાચ પાશ્ચાત્ય સુભ્યતાને અનુરૂપ લાગે હોય પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે તે બંધ-ખેસતું થઈ શકે તેમ નથી. અને તેમ કરવામાં કળા પણ નથી.

સારાંશ કે કળા પ્રેમીઓએ કળાની સંસ્કૃતિ તરફ વધુ લક્ષ્ય રાખી તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

સંસ્કારિતા

બાળકોનો શિક્ષણ વિષયક બોલે શિક્ષકો ઉતારી શકે છે પરંતુ તેમ છતાં બાળક યથાર્થ શિક્ષણ લે છે કે કેમ ? તે શિક્ષણની બાળકના જીવન પર કેવી અને કયા પ્રકારની અસર થાય છે તે તપાસવાનું કામ તો માળાપોનું જ રહે છે. પરંતુ આ રચણે જે વાત કહેવાની છે તે આરિત્ર સંબંધમાં છે.

નાના બાળકો જેની સાથે રમતાં ખેલતાં હોય છે તે બાળકોના માળાપોની ખાસિયત ઉચ્ચ હોવી જોઈએ. જે દલકા માળાપોનાં સ્નેહાન હોય છે તેનામ સંસ્કારગત કુટુંબો લાગુ પડી ગયેલી હોય છે. આવા સંસર્ગથી સાથે રમતાં સારાં બાળકો પણ ખરાબ થઈ જાય છે અને તેમનામાં ફેટલીક કુટુંબો એવી જગ્યા પાલી બેસે છે કે જે શરીર અને મન પર કારભી અસર કરે છે અને પછી જીવની સુધી તે કુટુંબ છૂટી શકતી નથી.

કેદની એવી બીડીઓ પીવી, પરસ્પર માળામાળી કરવી, આરિત્ર વિષયક ખોટી ખોટી અલીસ ચેપટાઓ કરવી આ બધાં બાળસંસ્કૃતિનાં દેખાવમાં નાનાં છતાં મહાન દર્દો છે. તેવા સંસર્ગથી માળાપોએ બાળકોને દૂર રાખી તેના સુસંસ્કાર તરફ સાવચેત રહેવું પડે.

ફેટલીક માળાપો બાળક જરા બૂધું એટલે તેને મારવા મંડી પડે છે, ફેટલીક માતા બાળાએને 'ન' પીરી, નસાઇ, વા'લા મૂઠ' ઈત્યાદિ બોલે કે છે તે બધું ખૂટી કુટુંબ છે, ફેટલીક માતાએ પોને કોઇપર કોઇ કારખૂટી ચુરડે થાય છે તો પોનાનો ચુરડો બાળકોને

મારીને ઉતારે છે. આ બધી માબાપની પોતાનીજ ખામી છે. નો કે બાળકોને સુશિક્ષા આપવી અને તેના જીવનમાં વફતા ન આવે તેવી સુધારણા કરવી એ માબાપોની ફરજ છે. પણ બાળકોને મારવાથી તે કદી સુધરતું નથી બહુ વધુ બગડી નિંકર થઇ જાય છે. એમ સમજી માબાપોએ પોતાનું વર્તન સૌમ્ય અને મુંદર બનાવી લેવું જોઇએ.

સાચું ધન

બાળકોને સંસ્કારિતા અને શિક્ષણ આપવું એજ સાચું ધન છે તે ધનને કોઇ છીનવી શકતું નથી. જે માબાપો આવા સાચા ધન તરફ બેદરકાર રહે છે અને તેના સારા ધાતુનાં ધનનો સંચય કરે છે તે ખરેખર બૂલે છે.

ધનના સંચયથી બાળકો સુખી થાય છે તે માન્યતા કેવળ ભ્રમપૂર્ણ છે. ઉલટું જ્યાં ધન હોય છે ત્યાં વૈભવવિશ્વાસ, મૂર્ખતા અને અને મદ વધે છે કે જે દુર્ગુણોથી કુળનું પતન થાય છે. અને સંતાનો દુઃખી થાય છે કિંવા બાઇ બાઇ વચ્ચે લડી મંપતિ અને શરીર બળે ગુમાવે છે.

આમ કરવાથી ધનસંચયની તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થતાં અનેક પાપે રાષ્ટ્રદોષ અને બિમારીઓનો અંત આવી જશે અને રાષ્ટ્રનાં જૂઞ્ઘાં ટળવળતાં ભારતીમાતાનાં બાળકોને પણ રાહત મળશે. આ વસ્તુ નિર્વિવાદ સત્ય છે.

આજે એવાં ધર્મા દ્રષ્ટિ મળશે કે જેનાં માબાપો ધનને વારસો મૂકી મવા છે તેની સંતતિ દુઃખ અને બેકારીની ગર્ભમાં ગ્રસ્ત ખાલી ખાલી માબાપો પર અનિશ્ચય વરસાવી રહી છે. અને એવાં પણ ધર્મા દ્રષ્ટિ છે કે જેનાં માબાપો સમૂજ ધન નહિ પણ ધર્મ મુજો અને શિક્ષણનો વારસો મૂકી મવા છે તે મંદગત અને સંસ્કૃતિથી સદાચર અને મુખમાં ઝીલી રહી છે. માટે માબાપોએ તેમ ધન

મંચપને બદલે શિશુ અને સંસ્કારિતાનો પોતાનાં પ્રત્યેક બાળકોમાં વારસો ભરવો એજ ઉચિત છે. અને એજ તેમની પવિત્ર ફરજ છે.

વ્યાયામ

શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા માટે કંઈ સારા સારા ખોરાકોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પણ આ વાતને નહિ સમજનાર ઘણાં માખાપો પોતાના બાળકને ન પચી શકે તેવા બલિષ્ઠ પદાર્થો પરાણે ખવડાવી પુષ્ટ બનાવવા આદે છે. અને આ રીતે બાળકો પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને વ્યક્ત કરે છે. તે જળ્બર બૂલ છે. તેણે પોતાના બાળકને તંદુરસ્ત રાખવા માટે બહુ સાદો અને સાસ્ત્રિક ખોરાક આપવો ધટે. અને સાથે સાથે વ્યાયામની તાલીમ પણ આપવી જોઈએ.

ત્યાં મુઠ્ઠી બાળક નાનું હોય ત્યાં મુઠ્ઠી તો તેને દોડવાનું, કુદવાનું વગેરે જાતની નાની નાની રમતોથી વ્યાયામ મળી રહે છે. પરંતુ જેમ જેમ મોટું થાય તેમ તેમ તેને સારી વ્યાયામશાળાઓમાં ઉપયોગી કસરતો શીખવાની તાલીમ આપવી જોઈએ. આવી તાલીમ આપવાથી વગર ઔષધ અને વગર બલિષ્ઠ આદારે તેનું સ્વાસ્થ્ય મુદર રહે છે અને તેની માનસિક શક્તિ પણ વિકસિત થાય છે.

બાલિકાઓને તો ધરમથુ કાર્યોથી કસરત કરાવવી જોઈએ. જેથી તેના શરીર સ્વાસ્થ્યની સાથે તેને ગૃહઉદ્યોગનું જ્ઞાન મળે, અને તેથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ લાભ થાય.

આ શિશુ અને વ્યાયામ ઉપરાંત બાલિકાઓને માતાએ ઉત્તમ પ્રકરના સંસ્કારોનું શિશુનું પણ વિશેષ આપનું જોઈએ. કારણ કે પ્રવનું જીવન પુરૂષ જાતિ દોવાથી સદા સ્વતંત્ર રહે છે. પણ બાળાઓને તો વિચાદિન થયા પછી મનુરગૃહે જવાનું હોય છે, ત્યાં તે સંદિગ્ધ, ઉદાર અને મુદર જીવન માળી શકે તોજ તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ બની શકે.

આ રીતે બાલક અને બાલિકાઓને તે તે અંતરે ઉપયોગી શિશુનું અને સરકાર આપ્યા પછી યોગ્ય વય સુધે તેમને યોગ્ય સ્થળ

જોઈ તેમની સંમતિ મેળવી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડી આપવાં એ માતા-પિતાની ફરજ છે. એ ફરજના પાલનથી આર્યભાવનાનું મૂળ દ્રષ્ટિ-બિન્દુ ખરાબર જળવાઈ રહે છે.

કેટલાંક માઆપો બાળક અને બાળા પ્રત્યે અસમાન ભાવનાઓ રાખતાં હોય છે. તેમને ઘેર જ્યારે પુત્ર અવતરે છે ત્યારે તે ઉત્સવ ઉજવે છે પણ જ્યારે પુત્રી અવતરે છે ત્યારે જાણે મહાન દુઃખીય ન થયો હોય ! તેવી દુઃખદ સ્થિતિ અનુભવે છે. આ ભેદ બાળપણથી માંડીને ઠીક સુધી રાખે છે. આવી ભેદભાવના એ એક ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે મહાન કલંક રૂપ છે. તેવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ તો 'પુત્ર કમાઈ લાવે અને પુત્રીને તો આપવું પડે, પુત્ર તો લાડી લાવે જ્યારે પુત્રી તો સાસરાને ઘેર ચાલી જાય !' આવી આવી જાતની સ્વાર્થી વૃત્તિ જ છે. આવી મનોદશા પાલવવૃત્તિથી પણ નિષ્કૃષ્ટ ગણાય.

લગ્ન સમય

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमाक्षारो तु पोडशे ।
समत्यागतयोर्वा तौ जानीयात् कुशलोभिषक् ॥

"સુદુત વૈધિક"

પન્ચીસમા વર્ષે પુરુષ અને સોળમા વર્ષે સ્ત્રી સમાન વીર થાય છે એમ કુશળ વૈદે જાણવું.

શાસ્ત્રીય આજ્ઞા પણ એ છે કે લગ્નેષુ બાળકો હોય તો ૨૫ વર્ષનો પુત્ર અને ૧૬ વર્ષની પુત્રી થયા પછી જ તેના લગ્નસંન્યસ જોડી આપવા આથી વધુ વય હોય તો ચાલી થકે પણ અર્ધ વય તો નહીં જ કારણ કે તેટલી પરિપક્વ વય થયા પછી જ ગૃહસ્થાશ્રમને વહન કરવાની સક્તિ તેમનામાં આવે છે અને પરસ્પરના નિરાકરિતે પણ ત્યારે જ જાણી શકે છે. પરંતુ આજે આ પ્રજાવિકાસે પણ સમાજમાં બંધ થયેલ જોશમાં આવે છે.

ઉચ્ચ સ્ત્રીમાં એવાં પદાર્થ કલંકોનાં જેવી પ્રતિપત્તિ દેવ છે

તેઓ નાનપણથીજ બાળકોના અજ્ઞાનપણમાં વેવિચાર કરી દે છે અને કેટલેક સ્થળે તો અજ્ઞાનદશામાં લગ્ન પણ કરી નાખે છે.

નાની ઉંમરના લગ્નોથી દેખીતી રીતે નીચે પ્રમાણે ગુકશાન થાય છે. (૧) પતિ અને પત્ની વચ્ચેનું જે વયનું અંતર રહેતું જોઈએ તે રહેતું નથી. તેને પરિણામે જે કનોડાં થાય છે. આવાં કનોડાંની સંતતિ કદરૂપી અને નિર્બળ જન્મે છે. (૨) વયની અસમાનતાથી પ્રકૃતિનો મેળ ખાતો નથી. (૩) અજ્ઞાનદશામાં થઈ ગયેલા લગ્નને અંગે દામ્પત્યપ્રેમનો પ્રવાહ એકરૂપતામાં વહેતો નથી. (૪) આથી બાલવયમાંજ વૈધવ્ય દુઃખની પણ સંભાવના બહુ અંશે રહે છે.

મારે ઘેર જલદી વધુ આવે અને મારા કાર્યમાં જલદી ભાગ લે એમ પુત્રની માતા માનતી હોય છે. અને પિતા એમ માને છે કે પુત્રને જોડેલો જલદી પરણાવું તેટલો કરજથી જલદી છુટો થાઉં. કાલ કોણે દિડી છે ? માટે પરણાવીને લઢાવો લઈ લઈએ.

આવી માળાપની મનોદશા બાળલગ્નાદિનું કારણ છે. અને તે પુત્રપુત્રીના બાવિ જીવનની બારે ધાતક છે. તેથી તેવી માન્યતાનો ત્યાગ કરવા ધટે.

અબ્રુમેળ લગ્ન

કેટલાંક માળાપો ખાનદાન (કુલીન) મુરતિયો મળે તે ખાતર નાની ઉંમરમાં પોતાની પુત્રીના લગ્ન કરી નાખે છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલોક વાર તો આ જાનિતને વધ થઈ પોતાની પુત્રી કરતાં નાની ઉંમરનાં બાળક સાથે વિવાહસંબંધ જોડી દે છે. આ પણ એક જાતનું અબ્રુમેળ લગ્નજ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે નીતિકારોએ જે ૭-૮ વર્ષનું અંતર રાખ્યું છે તે સરીરશાસ્ત્રને અનુસરીનેજ નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય છે.

પરંતુ તેને ઠોકરે મારી જેઓ આવાં અબ્રુમેળ લગ્ન કરી નાખે છે અને તેથી જે હાનિ થાય છે તે અકલ્પ્ય છે.

કન્યાવિક્રય

“એક દીકરીને બીજી રાત્રી બર્ષ દોરાય ત્યાં જાય” તેવી સર-

ળતાનો દુરુપયોગ કરી કેટલાંક માખાપો પોતાની કન્યાનું લગ્ન કરાવે તેમાંથી ધન મેળવે છે. આ એક કરુણાળનક પગલું છે. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

गृहणंरक्षुत्कं हि लोमेन स्यान् मरोऽप्रत्यविक्रयी ॥ मनुस्मृति

‘જે પુરુષ કન્યાનું થોડું પણ ધન લે છે તે પોતાની પ્રાણને વ્યાપાર કરનાર અધમ ગણાય છે.

જે પોતાની સંતતિને ઉત્પન્ન કરી વેચે છે તે પિતા કે માતા મનુષ્ય નથી, પશુ નથી પણ તેનાથીયે અધમ છે. આવા માખાપોમાં પોતાની સંતતિ પ્રત્યે વાત્સલ્યનું બિંદુ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ! પોતાનો માલ સરસ અને સુંદર બને તે સારુ તે પોતાની પુત્રીને ઉછેરે છે, અને પોષે છે; ત્યારે માલ પરિપક્વ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે કોઈ માલક શોધી તેને વેચી નાખે છે. માંસવિક્રેતા બીજા પશુઓ પ્રત્યે ભલે નિર્દય હોય પરંતુ પોતાના દાઘ નીચે ઉછેરેલાં પશુઓ પર તો તે પણ પ્રેમાળ વૃત્તિ દાખવે છે ત્યારે અદ્વિસેક અને સખ્ય ગણતા જે કુટુંબોમાં આ પ્રથા છે તે તો ખરેખર નિર્દયતાની પરાકાષ્ટાજ ગણાય.

કન્યાવિક્રય આ રીતે ઉદ્ભવે છે. (૧) પિતા ઋણી-દયાદાર બનેલો હોય કે (૨) પહેલાં સારી સ્થિતિમાં હોય અને પછી નિર્ધન બની ગયો હોય. (૩) પોતે બેઠાર હોઈ સામાજિક રૂઢિ એટલે કે જમણવારો, કરિયાવર વગેરેને પહોંચી વળવાને ખાતર અને (૪) કેટલેક સયલે પોતાના દિકરાને વરાવવા કે પોતાને પરણવા ખાતર સાર્થક કરે છે. તે પણ એક જાનનો વિક્રયજ છે.

ઉપરના આર કારણો પૈકી જે કોઈ કારણથી આ કાંઈ થાય છે તેમાં એકલો પિતાજ નહિ બલકે કન્યાની માતા અને સમાજ પણ જવાબદાર છે.

આવે સમયે માતાની ફરજ

જે માતા મુશીબ હોય છે તે પોતાના પુત્રને આશ વખતે સારા ચિત્તારો આપે પોતાના કર્તવ્યનું જાન કરાવે છે. પરંતુ બેઠી

સાત એ છે કે કેટલીકવાર માતા પોતેજ દાગીના, ધન, વસ્ત્ર એવા મુંદ્ર સ્વાર્થે ખાતર આવા દુષ્ટ કાર્યમાં સંમત થાય છે. જે માતા સંમત ન હોય તો જરૂર આ કાર્ય ન થાય. પણ અજ્ઞાનતા અને સ્વાર્થાધિ-તાને વશ થયેલી આવી નારીઓ પોતાનીજ નારીજાતિની કંફાડી સ્થિતિ કરવામાં આડકતરી રીતે કારણબૂત થાય છે.

સમાજની જવાબદારી

આ સ્થળે વધુમાં વધુ જે કોઈ જવાબદાર હોય તો તે સમાજ જ છે. સમાજજીવનને કોરી રહેલાં આવાં ગુપ્ત પાપો પર ‘એમાં તે શું!’ એમ કહી સમાજ આંખમીચામણાં કરી લે છે અને કેટલીક વાર સમાજની જવાબદાર ગણાતી વ્યક્તિઓ છડે ચોક આવા થતા ગુનાઓને મિષ્ટભોજન કે ધનની થેલીઓમાં લોભાઈ નિભાવી લે છે અને કેટલીક વાર આવા વ્યક્તિગત દોષોપર ઢાંકપીછોડો કરી નાખે છે. એથીજ એ દોષો ક્રમશઃ વધતા જાય છે. આ રીતે આવી બાબતોમાં સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ જવાબદાર બની રહે છે.

ન્યાં મુધી આવા બનાવો કવચિતજ બને છે ત્યાં મુધી તે કાર્ય કરનાર માઆપોને સમાજ તરફથી સંક્ષોભ રહ્યા કરે છે, પરંતુ જેમ જેમ તેરી સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ વિષ્ટાના કીડાની માફક તે એટલા તો ટેવાઈ જાય છે કે પછી તેને આ ધાતકી પ્રયા ત્યાગ-વાનું મન થતું નથી. અને તેનું ઉદાહરણ આપણે આજે પણ સમાજમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. તેરી ધાતકી રૂઢિનાં મૂળ એટલાં તો ઊંડાં પેસી ગયાં હોય છે કે શાણા અને ત્રિચારક ગણાતાં લોકો પણ તે ખૂડી ગણાતી પ્રયાથી છૂટી શકતાં નથી.

વાસ્તવિક રીતે તો કન્યાને દાન તરીકે આપવી એજ માઆ-બની હરજ છે. સાંસ્કૃતિક કન્યાદાન ચબ્દ પોતેજ તે સુચિત કરે છે. પણ સમાજમાં આ રીતિ આજે પણ પ્રચલિત છે અને તે કન્યાનું ધન લેના નથી એટલુંજ નહીં બધેકે સમયે સમયે તેને સદાય કરવાનું ચૂકતા નથી. પારસી અને એવી જગતોમાં તો પુત્રની માફકજ પુત્રીને

પણ મિલકત સમાન રીતે વહેંચી આપવાની રીતિ છે. આ એક સ્ત્રીમતિ અને પુરુષમતિ વચ્ચેની સમાનતાનું દ્રષ્ટાંત છે.

કન્યાવિક્રયનું પરિણામ

જે માખાપ આપત્તિની ખાતર કન્યાવિક્રય કરે છે તે પણ તેટલાજ અધર્મી છે. કારણ કે આપત્તિ એ માનવધર્મની કસોટી છે. તેમાં જે માનવધર્મ ચૂકે છે તેઓ પોતાનું મૃત્યુજ ખેંચી લાવે છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કન્યાવિક્રય કરવાથી નુકસાન શું? તેનો ઉદર સ્પષ્ટ અને તે આ છે કે કન્યાવિક્રય કરનાર પ્રથમ પોતાનો આત્મા વેચે છે. કારણ કે પ્રેમ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે આ કાર્ય તો અંતઃકરણની પ્રેમમય લાગણી સાવ સૂકાઈ જાય તે નિર્દય અને ત્યારે જ બની શકે છે, એટલે એ કાર્ય પ્રથમ તો આત્મસ્વરૂપનું જ ધાતક છે.

વળી જે માખાપ લેણ પણ સ્વાર્થની આશા રાખે છે તે પોતાની કન્યા માટે ચોખ્ખા પાત્ર બેઠી થકતાં નથી. તેથી આવા અપોખ્ખ પાત્રને પનારે પડેલી તે અજાણના દિલને દુભાવવાના પાપનાં ભાગીદાર પણ તેજ બને છે.

વૃદ્ધલગ્ન

વૃદ્ધ લગ્નનો વિકાસ આ રીતિને અંગે જ થવા પામ્યો છે. અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે તો સામે ઉભેલી વિધવાઓ પોતે જ સાક્ષી આપી રહી છે. અને ત્યાં ત્યાં અણુભેજ લગ્નો અને કળ્મેડાંના લગ્નો થવાં દોષ છે ત્યાં ત્યાંથી ફલાણી સ્ત્રી બની મરી, ફલાણીએ કૂવો પૂર્યો એવી એવી અત્યોત્પત્તિ વાતો અને અનંદો સંભળાય છે. સમાજની આ મદદન દુર્દશા કરનાર આ પાનકી પ્રથમે સ્ત્રીપ્રાતિચ્છીદ્ર નાશુક કરતી બેઠાં, અને માખાપોએ પોતાની પુત્રીની વધોચિત્ર મંમતિ મગ્ન પડી જ તેમનાં સંકલ્પ કરવાં બેઠાં.

એટલેકે સ્થલે કન્યાવિક્રયને બદલે વરવિક્રય થતો જોવામાં આવે છે, જે સમાજનાં કન્યાઓનું પ્રમાણ બધું જ દોષ છે ત્યાં આવી જવાની કુપ્રથા આથી રહેલી દોષ છે. આ કુપ્રથાના પરિણામે નેક

ઉપર ખીણ કે ત્રીણ પત્ની પરણતાં મનુષ્ય લાજતો નથી. ત્યાં સોઢ (સપત્ની) પરપર કંઠક અને કંકાસતી બદલો નીકળતી દેખાય છે. એટલુંજ નહિ બધું જીવન અધઃપતન પણ આવી કુપ્રથાઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જંગાલમાં ઉચ્ચ કામની બનેલી દુગ્ધરો વેચાઓ તેનું જીવન જાગતું ઉદાહરણ છે.

આ કુપ્રથા જ્યાં ચાલુ હોય છે ત્યાં નારીજાતના સ્વમાનની દિસા થાય છે, પુરુષને મન ઓઝોનું કાણી કોડી જેટલું મૂલ્ય હોતું નથી અને તેથી તેના જીવન તરફ બેદરકાર રહી બજારુ માલ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

આવા ગૃહસ્થાથમમાં પ્રેમનું બિંદુ પણ ક્યાંથી હોય ! જે સન્નારીએ રત્નસમાન પુત્રપુત્રીઓને આપ્યા હોય છે તેનીજ બળતી ચિંતા ઉપર ખીણતું સગપણ કરતાં તે નરાધમને લેણ પણ આંચકો લાગતો નથી. જતાં આ ધાનકી કાર્ય જે સમાજમાં ખાન-દાનીનાં એક સ્વરૂપ તરીકે ગણાય છે તે સમાજ કંઈ કોટિનો દશે તે કદાપી શકાતું નથી.

આવી રીતે કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય એ બન્ને કુપ્રથાઓમાં નારીજાતનું ધોર અપમાન અને દિસા છે તેમજ આવી દિસા સામાજિક અને નૈતિક બન્ને દ્રષ્ટિએ ત્યાગ્ય છે. આથી બાળ, યુવાન કે જૂઠું સ્ત્રી કે પુરુષ દરેકે આ ધોર પ્રથાનો નાશ કરવા દર પોતે સુસજ્જ રહેવું જોઈએ. પછી તે પોતાના સમાજમાં હો કે અન્ય સમાજમાં હો, કારણ કે આ એકલા સમાજનો નહિ બધું આખી જીવનિતો અને સારાએ રાખતો પ્રશ્ન છે.

લગ્ન સમયે

સમાજમાં એવી અનેક કુદિઓ વ્યાપી રહી છે કે જે લગ્નના બેસીએ તો તેનું એક મોટું પુસ્તક બનાવ્યું પ્રસ્તુત રચે લગ્નવિધિ કુદિઓની વિચારણા કરવાની છે. કારણ કે તે કુદિ માતાપિતાઓની જ પેદાશ છે.

પોપાક

લગ્ન સમયે બહુ ભારી પોપાક વર, વહુ અને તેના લાગતા વળગતાં ઓએ ધારણ કરવો જોઈએ જ. પછી બલે ઘર પહોંચતું હોય કે ન પહોંચતું હોય એટલું જ નહીં બલે વહુ માટે ૨૫-૨૫ વસ્ત્રોની જોડો અને તે બહુ બહુ ભારી કિંમતની આપવી જ જોઈએ. તે વિના સારું ન દેખાય એવો રિવાજ સમાજમાં ચાલુ છે. જ્યારે આ રિવાજ પ્રથમ ચાલુ થયો હતો ત્યારે તે આખા સમાજને માટે ફરજિયાત ન જ હોવો જોઈએ. કારણ કે સૌ કોઈ તેવા ધનાઢય હોતા નથી. પણ આજે તો કન્યાવિક્રય કરે કે વૃદ્ધ વિવાહ કરે; પરંતુ આ બધું તો કરતું જ જોઈએ. એવો રિવાજ સમાજમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. અને આજે તો એ કુરંદિના પરિણામે અનેક ગુપ્ત પાપો આચરવા પડે છે.

આવાં વસ્ત્રોમાં કંઈ જાતની શોભા છે તે સમજાતું નથી. તેવાં ખારિક વસ્ત્રોમાં કેટલી દિસા, કેટલી આર્થિક મુશ્કેલી વગેરે પડે છે તે જાણવા છતાં સુધારક ગણાતો વર્ગ પણ જૂના ચીલે ધસડાયા કરે છે તેજ આ કુરંદિની ફરતાનો નમૂનો છે.

દિવસે દિવસે વધતી જતી ફેશનોની ખાતર તેવા પોપાકના વસ્ત્રની કિંમત ઉપરાંત વધુ તો ચીલાઈની પાછળ દ્રવ્ય વેડફાઈ જાય છે. અને જે વસ્ત્રો ખરીદાય છે તે પણ એટલાં કમ વિનાનાં હોય છે કે એકાદ એ ધોણુ ધોયા પછી તેને ફેંકી જ દેવાં પડે છે.

આવા ખર્ચાણુ અને આહકમાં પોપાક ઉપરાંત દાગીનાઓનું પણ એક એક લગ્ન પાછળ ધણું મોડું ખર્ચ હોય છે. પ્રથમના વખતમાં દાગીનાઓની સંખ્યા અત્યંત હોવાથી તે ભારે ભારે કરવામાં આવતા હતા.

આ રીતિની પાછળનો ઉદ્દેશ એ હતો કે તે ખાઈને મુખે દુઃખે તે પન દામ આવે. કારણ કે તે દાગીના (જીવન)ની મહિયો તે